XXV
39

Pravahu 106 – 114

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

Nos. 1, 2 and 3.] Jan., Feb. and March 1907. [Vol. XXIX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1907.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्त्रम् ।

	मूल्यम्
?चित्रमीमांसा, अप्पयदीक्षितकृता तै·श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित	।=)॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥)
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१॥)
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१)
लघुकौमुदी	१)
लघुकौमुदी, श्रीयुतडाक्तरबालयटेनाचार्य्येणेङ्ग्लण्डीयभाषायामनूदिता ..	४)
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रिणो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	≡)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफ़ाचार्य्येणेङ्ग्लण्डीयभाषायामनूदितम्	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४)
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	१)
अमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्त्तिकम्	२॥=)
श्रौतपदार्थनिर्वचनम्	३)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूरशास्त्रि-संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं· रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	२॥)
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१
खण्डनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतटिप्पणीसहितम्	५)

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT.

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES

VOL. XXIX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1907.

INDEX TO VOLUME XXIX. NEW SERIES.

इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

'तु'-शब्दात्पक्षो व्यावृत्तः । विद्यात एव पुरुषार्थः । कुतः । 'अधिकोपदेशात्,' कर्मसु कर्तुर्जीवाद्धेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशाद्, भगवतो बादरायणस्य विद्यातः फलमित्येवमेव मतम् । लिङ्गानि तिष्ठन्तु, वेद्यतयोपदेशस्तु तावत्[1] कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव । कथम् । 'तद्दर्शनात्,' प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य वेद्यस्य निरस्तनिखिलहेय[2]गन्धस्य स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्वाङ्मनसापरिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नस्य[3] प्रशासितुः परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनात्—"अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥

"स एको ब्रह्मण आनन्दः......
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने"ति,

"एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः"

"स कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः"

"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः"

१ तदिति लि० पु० ।
२ हेयेति नास्ति लि० पु० । ३ कृतस्येति लि० पु० ।

भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"—

इत्यादिषु । तस्माद्वेदनोपदेशशब्देषु कर्त्तुः प्रत्यगात्मनः खद्योतकल्पस्याविद्यादिहेयसम्बन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि नास्तीति परमपुरुषविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्वं तत्रतत्र श्रूयमाणं फलमिति विद्यातः पुरुषार्थ इति सुष्ठूक्तम् ।

लिङ्गान्यपि निरस्यन्ते—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तम्, ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति, तत्र,[1] विद्याया अनङ्गत्वेऽपि 'तुल्यं दर्शनम्', ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः । अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् । दृश्यते हि ब्रह्मविदां कर्मत्यागः "ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादौ । अतो ब्रह्मविदां कर्मत्यागदर्शनाच्च विद्या कर्माङ्गम् । कथमिदमुपपद्यते—ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानमननुष्ठानं च । फलाभिसन्धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् तथाविधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते । वक्ष्यति च "सर्वापेक्षा च[2] यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्"इति । फलार्थस्य तस्यैव यज्ञादेः कर्मणो मोक्षैकफलब्रह्मविद्याविरोधित्वात्तस्यैवाननुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरम् । विद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते ।

यदुक्तं श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यत इति, तत्राह—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

न सर्वविद्याविषयेयं श्रुतिः, अपि तूद्गीथविद्याविषयैव, 'यदेव विद्यया करोती'ति यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्यो'द्गीथमुपासीते'ति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात् । न हि, यत्करोति तद्विद्ययेति सम्बध्यते, यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमिति विद्यया क्रियमाणं यच्छब्देन निर्दिश्य तस्य हि वीर्य्यवत्तरत्वमुच्यते ।

१ तत्रेति मु० पु० । । २ चकारो नास्ति लि० पु० ।

यच्चेदमुक्तम्—'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति, तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वाद्विद्या स्वस्मै फलाय तं[1] समन्वारभते, कर्म च स्वस्मै फलायेति 'विभागो' द्रष्टव्यः। 'शतवत्,' यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतं, रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते, तथेहापि।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तम्—विद्यावतः कर्मविधानाद्विद्या कर्माङ्गमिति, नैतद्युक्तम्, 'वेदमधीत्ये'त्यध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति,[2] आधानवदध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्य्यवसानात् । गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्कर्मावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते । ततः कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्त्तते, मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्माङ्गम् । यद्यप्यध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति, तथाऽपि न विद्या कर्माङ्गम्, अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वाद्विद्यायाः । यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात्फलसाधनभूतं कर्मा[3]नुष्ठानमर्थान्तरम्, तथाऽर्थ[4]ज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति, न तस्याः कर्मसम्बन्धगन्धोऽपि विद्यते ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तम्—'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्या[5]त्मविदं ज्ञानाद्व्यावर्त्य[6] यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमतीति, तन्नोपपद्यते । कुतः । 'अविशेषात्' । न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति, विद्या-

१ तमिति मु० पु० नास्ति ।
२ प्रवर्त्ततेऽपीति लि० पु० ।
३ तत्कर्मेति मु० पु० ।
४ तदर्थेति लि० पु० ।
५ इत्यादि-इति लि० पु० ।
६ व्यावृत्त्येति मु० पु० ।

ङ्गभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय" इति च[1] विदुषस्त्वाऽऽ प्रायणादुपासनस्यानुवर्त्तमानत्वात् ।

एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्य[2] 'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्यस्या-[3]र्थमाह—

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'वा'—शब्दोऽवधारणार्थः । "ईशा वास्यमिदं सर्व"मिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम्,[4] विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्व[5]न्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैतदेव[6] दर्शयति—"एवं त्वयि नान्यथेतो ऽस्ति न कर्म[7] लिप्यते नर" इति । अतो न कर्माङ्गं विद्या ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण[8] ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमधीयते "किं प्रजया करिष्यामो येषां नो ऽयमाऽऽत्माऽयं[9] लोक" इति । विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं[10] दर्शयति । यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्याया,[11] विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न सम्भवति । अतो न विद्या कर्माङ्गम् ।

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य[12] समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रति[13]वेदान्तमधीयते—

---

१ चकारो नास्ति लि० पु० ।
२ परिहृत्येति मु० पु०, ०मर्थः स्वाभाव्येन चोद्यं परिहरत्य-इति लि० पु० ।
३ ०ऽस्य वाक्यस्येति लि० पु० ।
४ ०मतिरेवेति लि० पु० ।
५ कर्माकुर्वन्निति लि० पु० ।
६ श्चैवमेवेति लि० पु० ।
७ कर्मणेति लि० पु० ।
८ कामचारेणेति लि० पु० ।
९ ०मात्मा नायमिति लि० पु० ।
१० न कर्माङ्गत्वमिति लि० पु० ।
११ विद्याया इति नास्ति लि० पु० ।
१२ स्वरूपस्येति लि० पु० ।
१३ ०पमर्दं प्रतीति मु० पु० ।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"—
इत्यादिकम्, तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छते।

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात्तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम्। ननूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः। श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात्। अत आह—'शब्दे ही'ति। वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते "त्रयो धर्मस्कन्धाः" "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती"त्यादौ। यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविषया।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

यदिदम्—'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यादौ वैदिके शब्द ऊर्ध्वरेतस आश्रमा दृश्यन्ते, अतस्ते सन्त्येवेति, नैतदुपपद्यते, यत,'स्त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्येवमादिषु वाक्येषु तेषामाश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते, अनुवादमात्रमित्यर्थः। कुत एतत्। 'अचोदनात्,'[1] अविधानादित्यर्थः। न ह्यत्र विधिशब्दः श्रूयते। 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यादिना हि प्रकृतं प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्युपसंहारात्। अतोऽन्यार्थमनुवादमात्रमत्र[2] क्रियते तेषामाश्रमाणाम्। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत' इति च देवयानविधिपरत्वा,त्तत्रापि नाश्रमान्तरविधिसम्भवः। अपि च, 'अपवदति हि' श्रुतिराश्रमान्तरम्,—"वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत" इत्यादिका। अत ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते।

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

---

१ कुतः एतदचोदनादिति लि० पु०। २ अत्रेति लि० पु० नास्ति।

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः । 'साम्यश्रुतेः' । उपादेयतयाऽभिमतगृहस्थाश्रमसाम्यं हि तेषामप्याश्रमाणां श्रूयते, 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया संकीर्त्तनं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समानम् । अथ, गृहस्थाश्रमस्यानुवादः प्राप्तौ सत्यामेव सम्भवतीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतम्, तदितरेषामपि समानम् ऽन्यत्रा ऽभिनिवेशात्[1] । न च, गार्हस्थ्यधर्म एव 'यज्ञो,ऽध्ययनं, दानं, तपो, ब्रह्मचर्य'मिति सर्वैः शब्दैरभिधीयते, ब्रह्मचर्यतपसोर्गृहस्थस्यैव सम्भवादिति युक्तम्, 'त्रयो धर्मस्कन्धा'इति त्रित्वेन संगृह्य 'प्रथमो द्वितीयस्तृतीय' इति विभागवचनानुपपत्तेः । अतो यज्ञोऽध्ययनं दानमिति गृहस्थाश्रम उच्यते । 'अध्ययन'–शब्दो वेदाभ्यासपरः । 'तपः'–शब्देन वैखानस[2]पारिव्राज्ययोर्ग्रहणम्, उभयोस्तपःप्रधानत्वात् । तपःशब्दो हि कायक्लेशे रूढः, स च द्वयोरपि समानः । ब्रह्मचारिधर्म एव 'ब्रह्मचर्य'–शब्देनाभिधीयते । "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति परत्र श्रूयमाणो 'ब्रह्मसंस्थ'–शब्दो यौगिकः सर्वाश्रमसाधारणः, सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासम्भवात् । ब्रह्मणि संस्था संस्थितिर्ब्रह्मसंस्थत्वम्, तच्च सर्वेषां सम्भवत्येव । ब्रह्मनिष्ठाविकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः, तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाग्भवति । तदेतद्विस्पष्टमुक्तं भगवता पराशरेण–"प्राजापत्यं ब्राह्मणाना"मित्यारभ्य "ब्राह्मं सन्यासिनां स्मृत"मित्यन्तेन वर्णानामाश्रमाणां च केवलानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तं फलमभिधाय

"एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये ।
तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरय" इति–

तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधता । अतो गृहस्थाश्रमतुल्या ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमा अपि दृश्यन्त इति तेऽप्यनुष्ठेयाः । "ये चेमेऽरण्ये

१ समानं किमन्याभिनिवेशात् इति मु० पु०, समानमन्यत्रापि निवेशादिति लि० पु० ।

२ वैश्वानरेति लि० पु० प्रमादः ।

श्रद्धा तप इत्युपासत" इति वारण्यं इति तपःप्रधानाश्रमप्राप्त्यपेक्षत्वाद् देवयानविधानस्य, तत्रापि तत्प्राप्तिरङ्गीकरणीया ।

परामर्शपक्षे विधानपक्षे च गृहस्थाश्रमतुल्यमेषामप्यनुष्ठेयत्वमित्युपपाद्य विधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषां नानुवाद इत्युपपादयितुमाह—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

'वा'-शब्दोऽवधारणार्थः । विधिरेवायमाश्रमाणाम्, 'धारणवत्,' यथा दिष्टाग्निहोत्रे "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती"त्यत्रानुवादसरूपादपि वाक्यादुपरिधारणस्याप्राप्तत्वाद्विधिराश्रीयते । तदुक्तं शेषलक्षणे "विधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वा"दिति । तथाऽत्राप्यप्राप्तत्वाद्विधिरेवाश्रयणीयः । "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वे[1]तरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे"दिति जाबालानामाश्रमविधिमऽसन्तमिव कृत्वा एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्राप्तिरवश्याश्रयणीयेत्युपपादितम् । एवमाश्रमान्तरविधानाद्गृणश्रुतियां चन्जीवश्रुतिरपवादश्रुतिश्चाविरक्तविषया एवेति वेदितव्याः । अन्याश्च ब्रह्मविदः कर्मणामाऽऽ प्रायणा[2]दवश्यकर्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वस्वा[3]श्रमधर्मविषयाः ।

अत ऊर्द्धरेतस्सु च ब्रह्मविद्याविधानाद्विद्यातः पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥

पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् २ ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते, "स एष रसानां रसतमः परमः परार्द्धोऽष्टमो य उद्गीथ" इत्येवंजातीयकानि वाक्यानि कत्वव्रयवभूतोद्गी-

---

१ चे-इति लि॰ पु॰ । २ आप्रयाणादिति पु॰ द्वयेपि ।
३ स्वेति सकृत् लि॰ पु॰ ।

थादिस्तुतिमात्रपराण्या,होस्विदुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानार्थानीति । अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमङ्गीकृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन क्रतुष्पादानानियम उक्तः । किं युक्तम् । स्तुतिमात्रपराणीति । कुतः । उद्गीथाद्युपादानात् । क्रत्वङ्गभूतानि ह्युद्गीथादीन्युपादाय तेषां रसतमादित्वं प्रतिपादितम् । यथा जुह्वादीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपादयतो वचनस्य 'इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीय' इत्यादिकस्य तत्स्तुतिमात्रपरत्वम्, तथेहापि । तदिदमाशङ्कते—'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चे'दिति, उद्गीथाद्युपादानात्तत्स्तुतिमात्रमेवैषां वाक्यानां विवक्षितमिति चेत्, अत्रोत्तरम्—

'नापूर्वत्वा'दिति । न स्तुतिमात्रत्वमुपपद्यते । कुतः । 'अपूर्वत्वात्'—अप्राप्तत्वात् । न ह्युदगीथादयो रसतमादितया प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नाः, येन तत्प्राशस्त्यबुद्ध्युत्पत्त्यर्थं रसतमादित्वेनानूद्येरन् । न चोद्गीथादिविधिरत्र सन्निहितः, येने'यमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीय' इत्यादिवत्तदेकवाक्यत्वेन यया कयाचिद्विधया तत्स्तुतिपरत्वमाश्रीयेत । अतः क्रतुवीर्यवत्त्वादिफलसिद्ध्यर्थमुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानमेव न्याय्यम् ।

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उपासीतेत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यम्, विधिप्रत्ययुक्तो हि क्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थमवगमयति । तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः ॥

स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ पारिप्लवाधिकरणम् ३ ।

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

"प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम" "श्वेतकेतुर्हारुणेय आस"इत्येवमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिप्लवप्रयोगा-

र्था,न्युत विद्याविशेष[1]प्रतिपादनार्थानीति चिन्तायाम् "आख्यानानि शंसन्ती"त्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगाच्च विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेत्,

न सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवप्रयोगे[2] विनियोगमर्हन्ति । कुतः । 'विशेषितत्वाद्' विनियोगस्य । 'आख्यानानि शंसन्ती'त्युक्त्वा तत्रैव "मनुर्वैवस्वतो[3] राजे"त्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विशेष्यन्ते । अतस्तेषामेव तत्र[4] विनियोग इति गम्यते । तस्माच्च सर्ववेदान्तेष्वाख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः, अपि तु विद्याविध्यर्थाः ।

तथा चैकवाक्योपबन्धात्* ॥ २४ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपबन्धाच्चाख्यानानां, विद्याविध्यर्थान्येव तानीति गम्यते, यथा "सोऽरोदी"दित्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वम्, न पारिप्लवार्थत्वम् ॥

पारिप्लवाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथाऽग्नीन्धनाधिकरणम् ४ ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गतिविशेषेणार्थद्वयं चिन्तितम्, विद्यावन्त ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम्—'ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे ही'त्यादिभिः सूत्रैः । इदानीमूर्द्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावात्तदङ्गिका विद्या न सम्भवतीत्याशङ्क्याह—

'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षे'ति ।

यत, ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासम्बन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति[5] "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" "यदिच्छन्तो[6] ब्रह्मचर्यं चरन्ती[7]"त्यादिकया, अत एवोर्द्ध्वरेतस्सु विद्या ऽग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । अग्नीन्धन-

---

१ ०विशेषणेति लि॰ पु॰ ।
२ ०प्रयोगेनेति मु॰ पु॰ ।
३ मनुर्वैवस्वत इति लि॰ पु॰ ।
४ तत्रेति लि॰ पु॰ ।
* एवमेव सर्वत्र पुस्तकेषु सूत्रपाठः ।
५ ०मेतीति–इति पु॰ द्वयेपि ।
६ यच्छन्त इति लि॰ पु॰ ।
७ चरतीति मु॰ पु॰ ।

मग्न्याधानम् । आधानपूर्वकाऽ[1]ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या, केवलस्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः ॥

अग्नीन्धनाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वापेक्षाऽधिकरणम् ५ । **सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥**

यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षैवामृतत्वं साधयति, तर्हि गृहस्थेष्वपि तदनपेक्षैव साधयितुमर्हति, यज्ञादिश्रुतिरपि विविदिषन्तीति शब्दात् कर्मणो वेदनाऽङ्गतां न प्रतिपादयति, अत आह—'सर्वापेक्षे'ति । अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्सु गृहस्थेषु । कुतः । 'यज्ञादिश्रुतेः', "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन"-इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति, यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथाऽसेर्हननसाधनत्वे सत्यसिना जिघांसतीति व्यपदेशः । अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं विशद[2]तमप्रत्यक्षताऽऽपन्नं स्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयमाऽऽ प्रायणा[3]दनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव । वक्ष्यति च "आवृत्तिरसकृदुपदेशा"दित्यादिना । एवंरूपं च[4] ध्यानमहरहरनुष्ठीयमानैर्नित्यनैमित्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति 'यज्ञादिना विविदिषन्ती'ति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या । 'अश्ववत्'—यथा, पुरुषगमनसाधन-

---

१ ०पूर्विका-इति मु० पु० । २ विषदेति लि० पु० ।
३ प्रयाणादिति पु० द्वयेपि पुनःपुनर्भवति । ४ चेति मु० पु० नास्ति ।

भूतोऽश्वः स्व[1]परिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः, एवं मोक्षसाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान्—

"यज्ञदान[2]तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्" ॥
"यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव" इति ॥

सर्वापेक्षाऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ६ । **शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥**

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेया,न्युत नेति चिन्तायाम्, आन्तरबाह्यकरणव्यापाररूपत्वात्कर्मानुष्ठानस्य शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाऽननुष्ठेयानीति प्राप्त उच्यते—

यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तस्तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । 'तदङ्गतया' 'तद्विधेः'—विद्याङ्गतया तेषां विधेः—"तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये"दिति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनां, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च, तान्यप्यनुष्ठेयानि[3] । न च करणव्यापारतद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः,भिन्नविषयत्वात्, विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशाच्छमादीनामुपादेयत्वासम्भवः, विहितानां कर्मणां

---

†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः । १ स्वर्गेति मु॰ पु॰ ।
२ यज्ञो दानमिति । मु० पु०, यज्ञज्ञान—इति लि॰ पु॰ ।
३ शमादीनामवश्यानुष्ठेयानीति लि॰ पु॰ ।

परमपुरुषाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेदहेतुत्वात् । अतो गृहस्थस्य शमदमा[1]द्ययोऽप्यनुष्ठेयाः ॥

शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ७ । सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणविद्यायाम्-"न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती"ति प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः संकीर्त्यते । किमियं सर्वान्नानुमतिः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदेत प्राणात्ययापत्ताविति विशये विशेषानुपादानात्सर्वदेति प्राप्त उच्यते—

'प्राणात्यय' इति । 'च'-शब्दोऽवधारणे, प्राणात्ययापत्तावेवेत्यर्थः । कुतः । 'तद्दर्शनात्' । दृश्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नाभ्यनुज्ञा, किं पुनः प्राणविदः । उषस्तिः[2] किल चाक्रायणो ब्रह्मविद्येसरो मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिक्षदूषितेषु[3] इभ्यग्रामे वसन्नशनेन प्राणसंशयमापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादमाकाङ्क्षन्[4] इभ्यं कुल्माषान् खादन्तं भिक्षमाणस्तेन चोच्छिष्टेभ्योऽन्ये न विद्यन्त इति प्रत्युक्तः पुनरप्येतेषां मे देहीत्युक्त्वा तेन चेभ्येनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्तान्कुल्माषान्परिगृह्यानुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थित उच्छिष्टं मे पीतं[5] स्यादिति वदंश्चाक्रायणः किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनुयुक्तो न वा अजीविष्यमिमानऽखादन् कामो म उदकपान[6]मिति कुल्माषखादने स्वस्य प्राणसंशयापत्तेस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा स्वखादितशेषं

१ दमेति लि॰ पु॰ नास्ति ।
२ उषस्तीति लि॰ पु॰ । ३ कुरुष्विति पुनर्लि॰ पु॰ ।
४ आकाङ्क्षमाण इति प्रायिकः पाठ,स्तत्र ताच्छील्येत्यादिना चानश् द्रष्टव्यः ।
५ ०मेव मे पीतमिति मु० पु०, ०मेवमिति लि॰ पु॰ ।
६ उदपानमिति मु॰ पु॰ ।

जायायै दत्त्वा तया च रक्षितानऽपरेद्युर्याजनेनार्जिजिषया[2] जिगमिषुः पुनरपि प्राणसंशयमापन्नस्तानेवेभ्योच्छिष्टान् स्वोच्छिष्टभूतान् पर्युषितांश्चखाद । अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिदर्शनादन्नाविशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदः सर्वान्नीनत्वं प्राणात्ययापत्तावेवेति निश्चीयते ।

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति"रिति ब्रह्मविद्योत्पत्तावाहारशुद्धिविधानाबाधादपि ब्रह्मविदां सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमवगम्यते । एवं ब्रह्मविदामतिशयितशक्तीनामपि सर्वान्नीनत्वस्यापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽल्पशक्तेः सर्वान्नानुमतिरापद्विषयैव ।

अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापद्विषयमेव सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते—

"प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे"ति ।

शब्द[3]श्चातो ऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमेव, अत एव सर्वेषा'मकामकारे' 'शब्दः' कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्त्तते । अस्ति हि कठानां संहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः—"तस्माद्ब्राह्मणाः सुरां न पिबति[4] पाप्मना नोत्संसृजा इती"ति[5] । पाप्मना संसृष्टो[6] न भवानी[7]ति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबेदित्यर्थः ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

---

१ रक्षितान्परेद्युरिति लि॰ पु॰ । २ अर्जिजोषयेति पु॰ द्वयेपि ।
३ शब्दा इति लि॰ पु॰ । ४ पिबेदिति लि॰ पु॰ ।
५ "नोत्सृजा" इतीति—इति मु॰ पु॰, नोत्संसृष्टेदितीति—इति लि॰ पु॰ ।
६ समिति मु॰ पु॰ नास्ति, संसृष्ट इति क्वचित् ।
७ भवतीति लि॰ पु॰ ।

अथ विहितत्वाधिकरणम् ८। **विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥**

यज्ञादिकर्माङ्गिका ब्रह्मविद्येत्युक्तम्। तानि च यज्ञादीनि कर्माण्यऽमुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाऽप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायां विद्याङ्गानां सतां केवलाश्रमिशेषत्वे[1] नित्यानित्य[2]संयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रमधर्मत्वं न सम्भवतीति प्राप्त उच्यते—

'आश्रमकर्मापी'ति। आश्रमस्य कर्मापि भवति, केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः। कुतः। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिना 'विहितत्वात्,' जीवननिमित्ततया नित्यवद्विहितत्वादित्यर्थः।

तथा, विद्याङ्गतया च 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाऽप्यनुष्ठेयानीत्याह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि। अग्निहोत्रादीनामेव[3] जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्विनियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः।

तद्वदेव कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह—

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथा—विद्यार्थत्व आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यम्, न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः। कुतः। 'उभयलिङ्गात्'—उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य विनियोगात्, कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

"धर्मेण पापमपनुदती"त्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्मानुद्दिश्य तैर्विद्याया 'अनभिभवं' पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं 'दर्शयति'। अहरहरनुष्ठीयमानैर्हि यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽन्तःकरणे प्रत्यहं प्रकृष्यमाणा विद्योत्पद्यते। 'अतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः ॥

विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

---

१ केवलाश्रमशेषत्वे इति क्वचित्। २ ०ऽनित्येति नास्ति लि० पु०। ३ ०मिवेति मु० पु०।

अथ विधुराधिकरणम् ९। **अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥**

चतुर्णामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, विद्यासहकारिण आश्रमधर्मा इति चोक्तम् । ये पुनराश्रमानन्तरा वर्त्तन्ते विधुरादयः, तेषां ब्रह्मविद्याऽधिकारोऽस्ति नेति विशये आश्रमधर्मेतिकर्त्तव्यताकत्त्वाद्विद्याया, अनाश्रमिणां चाश्रमधर्माभावान्नास्त्यधिकार इति प्राप्त उच्यते–

'अन्तरा चापि न्वि'ति । 'तु'–शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, 'च'–शब्दोऽवधारणार्थः । अन्तरा वर्त्तमानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव । कुतः । 'तद्दृष्टेः,' दृश्यते हि रैक्कभीष्मसंवर्त्तादीनामानाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम् । न चाश्रमधर्मैरेव विद्याऽनुग्रह इति शक्यं वक्तुम्, "यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"ति दानादीनामाश्रमेष्वनैकान्तिकाना[1]मप्यनुग्राहकत्वश्रवणात् । यथे ऊर्ध्वरेतस्सु विद्यानिष्ठत्वदर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः क्रियते, तथाऽनाश्रमिष्वपि विद्यादर्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवासदानदेवताऽऽराधनादिभिर्विद्याऽनुग्रहः शक्यते कर्त्तुम् ।

अपि स्मर्य्यते ॥ ३७ ॥

अपि चानाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते–

"जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत" इति ।

संसिद्ध्येज्जपाद्यनुगृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामयमर्थः साधनीयः, श्रूयते चानाश्रमनियतैर्धर्म्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः–"तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्ये"दिति[3] ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

---

१ ०ष्वनैकान्तानामिति मु० पु० ।
२ ०विहितैरिति लि० पु० । ३ ०मन्विष्येति–इति लि० पु० ।

'तु'-शब्दोऽवधारणे। 'अतो'ऽनाश्रमित्वा'दितर'दाश्रमित्वमेव'ज्यायः', अनाश्रमित्वमापद्विषयम्,[1] शक्तस्य चाश्रमित्वमेवो[2]पादेयमित्यर्थः। भूयोधर्मकाऽल्पधर्मकयोरतुल्यकार्य्यत्वात्। 'लिङ्गाच्च', स्मृतेरित्यर्थः। स्मर्य्यते च शक्तं प्रत्याश्रमस्योपादेयत्वम्–"अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज" इत्यादिना। निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृतभार्य्यस्य चावैराग्ये सति दारालाभ आपत्॥

विधुराधिकरणं समाप्तम्॥ ९॥

अथ तद्भूताधिकरणम् १०।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः॥ ४०॥

नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति चिन्तायां विधुरादिवदऽनाश्रमैकान्तैर्दानादिभिर्विद्यानुग्रहसम्भवादस्त्यधिकार इति प्राप्त उच्यते।

'तद्भूतस्य तु नातद्भा†व' इति। 'तु'–शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। 'तद्भूतस्य' नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य 'नातद्भावः'–अतथाभावोऽनाश्रमित्वेनावस्थानं न सम्भवति। कुतः। 'तद्रूपाभा†वेभ्यो नियमात्,' तद्रूपाणि[3] तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि वेषा धर्मा इत्यर्थः। तेषामभावास्तद्रूपाभावाः, तेभ्यः शास्त्रैर्नियमात्। नैष्ठिकाद्याश्रमं प्रविष्टान्स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि–"ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय"न्निति, "अरण्यमियात्ततो न पुनरेया"दिति च, "संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तये"दिति च[4]। अतो विधुरादिवन्नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थानासम्भवाच्च तानधिकरोति ब्रह्मविद्या। जैमिनेरपीत्यविगानं दर्शयन्नुक्तं स्वाभिमतं द्रढयति।

---

१ ०द्विषये–इति लि० पु०। २ चाश्रमि स्वयमेवो–इति लि० पु०।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० त्रुटितः।
३ तद्रूपाणीति लि० पु० नास्ति। ४ चकारो नास्ति लि० पु०।

[1]विहीयतेऽसौ कलुषेण मानवः
सुखेन गच्छेच्च मृतोऽपि सद्गतिम् ॥ १५० ॥

आदिकाण्डे अनुक्रमणिका
समाप्ता ॥

V.

[2]श्रुत्वा पूर्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितश्चरितव्रतः ॥ १ ॥
[3]उपस्पृश्योदकं सम्यङ् मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ।
तपोबलेन चान्विष्य चरितं भूरितेजसः ॥ २ ॥
[4]जन्म रामस्य सुमहद्वीर्य्यं सर्वानुकूलताम् ।

---

1. 9. विमुच्यते &c. 2. B. Chap. III. Sl. 1. श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितं । व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ 3. After this line. G. 2. प्राचीनाग्रेषुदर्भेषु काव्यस्यान्वेषते गतिं ॥ B. 2. प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्म्मेणान्वेषते गतिं ॥ V.—धर्म्मेणावेक्षते गतिं ॥ The second line of this Sloka is the first line of the next Sl. in G.; B. has nothing corresponding to the 2nd line. 4. Before the 3rd Sloka here, B. has the following:—रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेन च । सभार्य्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ हसितं भाषितञ्चैव [a]गतिर्यावच्च चेष्टितं । तत्सर्वं धर्म्मवीर्य्येण यथावत्संप्रपश्यति । स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने । सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं [b]चान्ववैक्षत ॥ ततः पश्यति धर्म्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृतं पाणावामलकं यथा ॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्म्मेण स[c] महामतिः । अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्त्तुमुद्यतः ॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्म्मार्थगुणविस्तरं । समुद्रमिवरत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरं ॥ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्[d] मुनिः ॥ For (a), (b), (c), & (d), V. has गतिं, चान्ववेक्षितं, महाद्युतिः, and ऋषिः respectively.

लोकस्य प्रियतां [1]क्षान्तिं सौम्यतां [2]सत्यवाक्यताम् ॥३॥
[3]मिथिलागमनञ्चैव धनुषश्चैव भेदनम् ।
रामरामविवादश्च [4]गुणान्दशरथस्य च ॥ ४ ॥
[5]नाना चित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्र[6]महामुनेः ।
तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ ५ ॥
[7]व्याघातञ्चाभिषेकस्य [8]रामस्य च विवासनम् ।
राज्ञः शोकं विलापञ्च [9]मोहं मरणमेव च ॥ ६ ॥
प्रकृतीनां विषादञ्च [10]तथैव च विसर्ज्जनम् ।
निषादाधिपसंवादं [11]सूतस्य च विसर्जनम् ॥ ७ ॥
गङ्गाया[12]श्चैव सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ।
भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ ८ ॥
वास्तुकर्म्मनिवेशञ्च भरतागमनन्तथा ।
प्रसादनञ्च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ ९ ॥
[13]पादुकाभ्यभिषेकञ्च नन्दिग्राम[14]निवेशनम् ।
दण्डकारण्यगमनं [15]सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ १० ॥

---

1. P. कान्तिं &c. 2. B. 10. सत्यशीलतां. 3. B. 11b, & 12 a. जानक्याश्च विवाहञ्च धनुषश्च विभेदनं ॥ रामरामविवादञ्च गुणान्दाशरथेस्तथा ॥ 4. G. 5. भयं &c. 5. B. 11 a &. 12b. make up this Sloka. 6. B. सहायने ॥ 7. B. 13. विघातं &c. 8. P. राघवस्य &c. 9. B. परलोकस्य चाश्रयं ॥ 10. B. 14. प्रकृतीनां विसर्जनं ॥ 11. B. सूतोपावर्त्तनं तथा। G. 8. सूतस्य च निवर्त्तनं. P. सूतस्य विनिवर्त्तनं ॥ 12 B. 15 चापि. &c. 13. B. 17. पादुकाप्याभिषेकं च &c; G. 10. पादुकाव्यभिषेकं च &c; P. पादुकाभ्यभिषेकञ्च &c. 14. B. निवासनम्, G. निवासनं, P. निवेशनम्. 15. B, विराधस्य

अनसूया[1]समस्याञ्च अङ्गरागस्य चार्पणम् ।
[2]शरभङ्गाश्रमे वासं वासवस्य च दर्शनम् ॥ ११ ॥
[3]आगस्त्याश्रमवासञ्च [4]अगस्त्याच्च विसर्ज्जनम् ।
समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥ १२ ॥
हासं सूर्पनखायाश्च विरूपकरणन्तथा ।
वधं खरत्रिशिरसोः [5]कथनं रावणस्य च ॥ १३ ॥
मारीचस्य विनाशञ्च वैदेह्या हरणन्तथा ।
[6]जटायोर्निधनञ्चैव विलापं राघवस्य च ॥ १४ ॥
[7]कबन्धग्रहणञ्चैव कबन्धस्य वधन्तथा ।
विलापञ्चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः ॥ १५ ॥
[8]ऋष्यमूकाभिगमनं सुग्रीवेण समागमम् ।
प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ १६ ॥
वालिप्रमथनं [9]राज्ये सुग्रीवप्रतिपादनम् ।
तारा[10]विलापं समयं [11]वर्षारात्रिविवासनम् ॥ १७ ॥

वधन्तथा. 1. B. 18 समास्याञ्च &c. 2. B. दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेन समागमं ॥ This is the first line of the Sloka in B. 3. B. 19. दर्शनञ्चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणन्तथा । शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा । The second line is nearly the same as the first line. Sl. 13 of our text. 4. G. 12. अगस्त्यादस्त्रलंभनम् । 5. B. 20. उत्थानं रावणस्य च. 6. B. 21. राघवस्य विलापञ्च गृध्रराजनिबर्हणं । 7. B. 21-22. कबंधदर्शनं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम् ॥ [a]शबरीदर्शनञ्चैव फलमूलाशनं तथा । प्रलापं चैव पंपायां हनूमद्दर्शनं तथा ॥ V. for (a) has शबरीदर्शनञ्चैव हनूमद्दर्शनं तथा । विलापं चैव पंपायां राघवस्य महात्मनः ॥ Between l. 1 & 2 of Sl. 15 of our text G. 16 l. 1 reads शबर्या दर्शनञ्चैव पम्पाया दर्शनं तथा । 8. B. 23. ऋष्यमूकस्य गमनं &c. 9. B. 24. चैव &c. 10. P. विलापसमनं &c. 11 B.

कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ।
[1]दिशः प्रस्थापनञ्चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ १८ ॥
[2]अङ्गुरीयकदानञ्च [3]तथैव बिलदर्शनम् ।
प्रायोपवेशनञ्चैव सम्पाते[4]श्चैव दर्शनम् ॥ १९ ॥
पर्वतारोहणञ्चैव [5]सागरस्य च लङ्घनम् ।
[6]सिंहिकादर्शनञ्चैव [7]लङ्कालयनिदर्शनम् ॥ २० ॥
[8]रात्रिप्रवेशं लङ्कायां चिन्ता हनुमतस्तथा ।
आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २१ ॥
[9]अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ।
राक्षसीदर्शनञ्चैव रावणस्य च दर्शनम् ॥ २२ ॥
[10]संभाषणञ्च [11]वैदेह्या अभिज्ञानस्य चार्पणम् ।
मणिप्रदानं सीताया [12]वृक्षभङ्गन्तथैव च ॥ २३ ॥
राक्षसीविद्रवञ्चैव किङ्कराणां निबर्हणम् ।

वर्षरात्रनिवासनम्; G. 18. वर्षारात्रिनिवासनम्. 1. P. देश &c. 2. B 26. अंगुलीयकदानं च &c; P. अङ्गुरीयप्रदानञ्च &c. 3. B. ऋक्षस्य &c. 4. B. चापि &c. 5. B. 27. सागरस्यापि &c. 6. B. has here three lines instead of this one, before the next Sloka of our text:— समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ राक्षसीतर्ज्जनञ्चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् । सिंहिकायाश्च निधनं लंकामलयदर्शनम् ॥ 7. G. 21. लंकानिलयदर्शनम्; P. लंकालयनिदर्शनम्. 8. B. 29. रात्रौ लंकाप्रवेशं च एकस्यापि विचिन्तनम् । &c. 9. This is the 2nd line of B. 30., the 1st line is—दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् । 10. B. 31—32. अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम् । राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ मणिप्रदानं &c. 11 G. 24. मैथिल्या &c. 12. P. वनभङ्गं &c.

[1]अमात्यपुत्रनिधनं सेनापतिवधन्तथा ॥ २४ ॥
अक्षस्य निधनञ्चापि [2]यानमिन्द्रजितस्तथा ।
ग्रहणं [3]वानरेन्द्रस्य लङ्का[4]दाहाभिगर्जनम् ॥ २५ ॥
[5]प्रतिप्रयाणमेवापि मधूनां भक्षणन्तथा ।
राघवाश्वासनञ्चैव [6]मणिनिर्यातनन्तथा ॥ २६ ॥
*सङ्गमञ्च [7]समुद्रस्य नलसेतोश्च बन्धनम् ।
[8]प्रतारञ्च समुद्रस्य [9]रौद्रं लङ्कोपरोधनम् ॥ २७ ॥
विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ।
कुम्भकर्णस्य [10]च वधं मेघनाद[11]वधन्तथा ॥ २८ ॥
रावणस्य विनाशञ्च †सीतावाप्तिन्त[12]थैव च ।
विभीषणाभिषेकञ्च [13]पुष्पकारोहणन्तथा ॥ २९ ॥

---

1. This, and the following line are wanting in B. 2. G. 26. निर्याये-न्द्रजिता तथा; P. यानमिन्द्रजितस्तथा. 3. B. 33.—वायुसूनोश्च &c. 4. G.—दाहाभिमर्दनम् । 5. G. 27. प्रतिपप्लवनमेवापि &c; P. प्रतिप्रयाण-मेवापि &c. B. 33. प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ &c. 6. P. चापि &c.

* The following Sloka in the margin of our ms. is intended to be read between Slokas 26. & 27.——

ततः समुद्रगमनं समुद्रस्य च दर्शनम् ।
विभीषणागमञ्चैव अभिषेकन्तथैव च ॥

7. B. 34. समुद्रेण &c. 8. G. 28. प्रतारणं &c; P. प्रतरणं &c. 9. B. 35. रात्रौ लङ्कावरोधनं । 10. B. 36. निधनं &c. 11. B. निबर्हणं &c. † The following reading in the margin of our ms. is intended to be read between the two halves of this line :——सीतात्यागन्तथैव च । ब्रह्मादिदेवतानाञ्च दर्शनं वचनन्तथा ॥ सीतायाः प्रत्ययञ्चैव——। 12. B. 36. अरेः पुरे । 13. B. 37. पुष्पकस्य च दर्शनम् ।

[1]अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ।
रामाभिषेकाभ्युदयं हरिरक्षोविसर्जनम् ॥ ३० ॥
*[2]सीतायाश्च परित्यागं प्रकृतीनाञ्च रञ्जनम् ।
अनागतञ्च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ॥ ३१ ॥
[3]प्राप्तराज्यस्य रामस्य चरितं यच्च धीमतः ।
अभ्यागममृषीणाञ्च शत्रुघ्नस्य विसर्जनम् ॥ ३२ ॥
[4]वने प्रसूतिं सीताया लवणस्य रणे वधम् ।
कालदुर्वाससोः प्राप्तिं लक्ष्मणस्य विसर्जनम् ॥ ३३ ॥
[5]स्थापयित्वा सुतान् राज्ये यथा रामो दिवंगतः ।

---

1. B. 37—38. अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमं । प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमं ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनं । V. अयोध्यायाश्चगमनं भरतेन समागमं ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्य विसर्जनं ॥ * The following Sloka in the margin of our ms. is intended to be read between Sl. 30. & 31——अगस्त्यप्रभृतीनाञ्च महर्षीणां समागमम् । राक्षसानां समुत्पत्तिं रावणस्य जयन्तथा ॥ 2. There is a marginal reading both in our ms. and P. for this line:—प्रकृतीनाञ्च रञ्जनं सीतात्यागन्तथैव च । B. 38. स्वराष्ट्ररंजनञ्चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् । B. 39, having the last line of this Sloka of our text, for its first line, and the line सच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः, for the second line, finishes the chapter. 3. This and the following 4 lines are wanting in B. 4. The following 3 lines in the margin of our ms. and of P. are intended to be read between the 2 lines of this Sloka:—मथुरायां निवासञ्च मैथिल्यानयनन्तथा । यज्ञस्यान्ते च सीतायाः प्रत्ययस्य निदर्शनम् ॥ भूमौ प्रवेशं सीतायाः सन्तापं राघवस्य च ॥ 5. G. 36. स्थापयित्वा यथा पुत्रान् राज्ये रामो दिवं गतः ॥ P. ic wormeaten here.

[1]त्रैकाल्यदर्शी तत्पूर्वं तपोयोगबलेन च ॥ ३४ ॥
ददर्श [2]चैतत् प्रत्यक्षम्पाणावामलकं यथा ।
[3]दृष्ट्वा चानन्तरञ्चक्रे रामस्य चरितं महत् ॥ ३५ ॥
धर्म्मकामार्थसंयुक्तं पुण्यश्रवणकीर्त्तनम् ।
श्रुतिरत्नचयाकीर्णं काव्यसागरमद्भुतम् ॥ ३६ ॥
[4]कृत्वा चेदमशेषेण काव्यं रामायणाह्वयम् ।
चिन्तयामास क इदं लोकेऽस्मिन् [5]प्रथयिष्यति ॥३७॥
[6]अथ चिन्तयतस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
तदा जगृहतुः पादौ मुनिवेशधरौ [7]वने ॥ ३८ ॥
[8]वाल्मीकिशिष्यौ तरुणौ रूपौदार्यगुणान्वितौ ।
कुशीलवावितिख्यातौ सीतारामाङ्गसम्भवौ ॥ ३९ ॥

---

1. G. 36. त्रैलोक्यदर्शी तत्सर्वं &c; This and the foll: line correspond to B. 6. (chap III)—ततः पश्यति धर्म्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः। पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं. पाणावामलकं यथा ॥ 2. G. 37.—तत्र &c. 3. This line, and the following Sloka correspond to B. 7. & 8. (chap. III),—तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्म्मेण स महामतिः। अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्त्तुमुद्यतः ॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्म्मार्थगुणविस्तरं। समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरं ॥ 4. The following Sloka in the margin of our ms. and P., is intended to be read before this Sloka:—चतुर्विंशसहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् मुनिः। तथा सर्गशतञ्चैव षट् सर्गाण तथोत्तरम् ॥ This corresponds to B. 2. (chap. IV.) चतुर्विंशसहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः। तथा सर्गशतान्पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरं ॥ From Sloka 37 to the end of this chapter our text materially agrees with B. chap IV. The readings quoted below. for comparison and contrast, are therefore from B. Chap. IV. For Sl. 37 -B. 3. has कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः स भविष्यसहोत्तरं। चिंतयामास कोन्वेतत्प्रयुंजीयादिति प्रभुः ॥ 5. G. 39. प्रथयेदिति। 6. B. 4. तस्य चिन्तयमानस्य....। अग्रहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ 7. G. 40., and Marginal reading in P., मुनेः. 8. G. 41. वाल्मीकिशिष्यौ &c.; B. 5. कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ। भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥

[1]स तौ मूर्द्धन्युपाघ्राय वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।
उवाचेदं तथा वाक्यं प्रणतावग्रतस्थितौ ॥ ४० ॥
आर्षं रामायणं काव्यमिदं तावन्मया कृतम् ।
गृहीतं मन्नियोगेन पुण्यश्रवणकीर्त्तनम् ॥ ४१ ॥
पौलस्त्यवधसंयुक्तं धर्म्मकामार्थसंहितम् ।
[2]पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ ४२ ॥
[3]तन्त्रीगीतैश्च मधुरैरन्वितं सप्तभिः स्वरैः ।
जातिभिः सप्तभिर्युक्तं [4]श्रोतृश्रुतिमनोहरम् ॥ ४३ ॥
[5]शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रैश्च सभयानकैः ।
करुणाद्भुतहास्यैश्च युक्तं काव्यरसैरपि ॥ ४४ ॥
[6]एवमुक्त्वा च तौ बालौ भगवानृषिसत्तमः ।
सम्यगध्यापयामास काव्यं रामकथाश्रयम् ॥ ४५ ॥

---

1. For this, and the following four lines-B. 6 & 7.—स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् । पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥
2. G. 44. पाठे &c. 3. For this Sloka, B. 8. जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलयसमन्वितं ॥ 4. P. श्रोतुः &c. 5. B. 9. रसैः शृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः । वीरादिभीरसैर्युक्तं काव्यमेतदगायतां ॥ G. 46. शृंगारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकैः । करुणाद्भुतशान्तैश्च &c. ॥ P. has a Marginal-reading for the first line, agreeing with our text. 6. B. has nothing corresponding to this Sloka here; the meaning of अध्यापयामास has been expressed by अग्राहयत in B. 6 already quoted.

[1]वाग्विधेयं यदा ताभ्यां कृतं तच्च विशेषतः ।
पुण्यं रामायणं काव्यं तदा तौ मुनिरब्रवीत् ॥ ४६ ॥
गीयतामिदमाख्यानं भवद्भ्यामृषिसंसदि ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां साधूनाञ्च समागमे ॥ ४७ ॥
गुरुणैवमनुज्ञातौ ततस्तौ देवरूपिणौ ।
[2]कुशीलवौ राजपुत्रौ बिम्बाद्बिम्बमिवोद्धृतौ ॥ ४८ ॥
वेदवेदाङ्गेतिहास[3]शास्त्रेषु परिनिष्ठितौ ।
जगतुस्तौ तदा काव्यं मधुरं मधुरस्वरौ ॥ ४९ ॥
यथोपदिष्टमृषिणा सन्निधौ ब्रह्मवादिनाम् ।
[4]तयोर्ब्रह्माभवत् प्रीतः सेन्द्राश्च सुरसत्तमाः ॥ ५० ॥
गन्धर्वाः पतगाश्चैव पन्नगाश्च महर्षिभिः ।
[5]तौ कदाचित्समेतानामृषीणां देवरूपिणौ ॥ ५१ ॥
[6]काव्यं रामायणं मध्ये सहितावभ्यगायताम् ।
[7]तत्शृण्वतां तदा खाव्यमृषीणां [8]देवसन्निधौ ॥ ५२ ॥

---

1. For this and the followiug four Slokas—B. 10-13. तौतु गांधर्वतत्त्वज्ञौ स्थानमूर्च्छनकोविदौ । भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गंधर्वाविवरूपिणौ ॥ रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ । बिंबादिवोत्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथापरौ ॥ तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम । वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ ऋषीणाञ्च द्विजातीनां साधूनां च समागमे । यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥ 2. For this line G. 50-51 कुशीलवौ राजपुत्रौ प्रकृत्या मधुरस्वरौ ॥ रूपानुरूपौ रामस्य बिम्बाद्बिम्बमिवोद्धृतौ । 3. G. 51. पुराण परि &c; P. however has शास्त्रेषु परि. &c. 4. B. has nothing correspoudiug to this & the following line. 5. For this line. and the following two Slokas B. 14-16 महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ । तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनां ॥ मध्येसभं समीपस्थाविदं काव्यमगायतां । तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः । ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ 6. P. marginal reading for this line:—राजधानीषु राज्ञाञ्च समीपेष्वभ्यगायतां । 7. P. शृण्वतां तु &c. 8. G. 55. हर्षसंभवः ।

[1]सहर्षोऽभून्महानादः साधुसाध्विति शंसताम् ।
[2]सुप्रीतमनसश्चैव मुनयो धर्म्मवत्सलाः ॥ ५३ ॥
[3]शशंसुर्भ्रातरौ तत्र गायन्तौ तौ कुशीलवौ ।
[4]अहो भावार्थसङ्गीतमहो गीतमविस्वरम् ॥ ५४ ॥
अहो[5]भगवता सम्यग्रामस्य चरितं[6] महत् ।
चिरवृत्तमपि ह्येतत्प्रत्यक्षमिव दृश्यते ॥ ५५ ॥
संस्कृतं मधुरञ्चैव समाक्षरपदक्रमम् ।
प्रयोक्ताराविमौ चापि सम्यगस्य कुशीलवौ ॥ ५६ ॥
कुमारौ देवगर्भाभौ तरुणौ मधुरस्वरौ ।
[7]अहोश्राव्यमहोस्वाद्यमहोगीतमविस्वरम् ॥ ५७ ॥
[8]व्यक्तञ्च मधुरञ्चैव परया स्वरसम्पदा ।
पदसन्धिसमायुक्तं [9]तालमानसमन्वितम् ॥ ५८ ॥
[10]संयुक्तञ्चापि रक्तञ्च परया स्वरसम्पदा ।

---

1. G. 55. संघशो &c; P. सहसा &c. 2. G. 56. सुप्रीतमानसाः &c; P. सुप्रीतमनसः &c. 3. For this, and the following Slokas down to the first line of Sl. 60 B. 17-20. प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ । अहोगीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ चिरनिर्वृत्तमेवैतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितं । प्रविश्यतावुभौ सुष्ठु तथाभावमगायतां ॥ सहितौ मधुरं रक्तं सम्पन्नं स्वरसम्पदा । एवं प्रशस्यमानौ तौ तपश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायतां । 4. G. 57. अहो भावानुगं काव्यमहो गीतमहोस्वरम् । P. has अहो भावानुगं गीतमहो गीतमहो स्वरं for this line, and the line-व्यक्तञ्च मधुरञ्चैव नानाख्यानयुतन्तथा after it. 5. G. 57. भगवतः &c.; P. भगवता &c. 6. P. कृतं. 7. G. 60 अहो श्रव्यमहो वाच्यम् &c.; P. अहो श्रव्यमहो वाचमहो गीतमहो स्वरम् । 8. This line is wanting in G., but P. has it word for word. 9. P. तालतार &c. 10. G. 61. संरक्तं चाभिरक्तं च &c; P. संयुक्तं चाभिषक्तं च &c.

एवं प्रशस्यमानौ तौ श्लाघ्यमानौ [1]महर्षिभिः ॥ ५९ ॥
भूयो[2]रक्ततरं साधु मधुरञ्चाप्यगायताम् ।
[3]ताभ्यां प्रीतो मुनिः कश्चित् पानीयकलसन्ददौ ॥६०॥
कश्चि[4]द्वनफलं स्वादु वल्कलं कश्चिदीप्सितम् ।
[5]एवं पूर्व्वमिदं [6]वाक्यं मुनिभिः प्रतिपूजितम् ॥ ६१ ॥
[7]बीजभूतं मनुष्याणां कवीनामार्षमद्भुतम् ।
प्रशस्यमानौ [8]तावेवं कदाचिद्देवरूपिणौ ॥ ६२ ॥
राजधानीषु राज्ञाञ्च समीपेष्वभ्यगायताम् ।
अथाश्वमेधे रामोऽपि तावुपश्रुत्य गायनौ ॥ ६३ ॥
[9]सत्कृत्यानाययामास पुरुषैराप्तकारिभिः ।

1. G. 61 कुशीलवौ, but P. has महर्षिभिः. 2. G. 61. बहुतरं &c, but P. has रक्ततरं &c. 3. For this, and the next line–B. 20-26 प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः । अन्यः कृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ कश्चित्कमंडलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः । वृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः । काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः । यज्ञभांडमृषिः कश्चित् काष्ठभारं तथापरः ॥ औदुंबरीं वृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तदावदन् । आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ ददुश्चैवं वरान् सर्वे मुनयः सत्यवादिनः । 4. G. 63. वन्यफलं &c. 5. For this, line B. 26. आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्त्तितम्. 6. G. 63. काव्यं &c. 7. For this and the following Sloka B. 27-29. परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमं । अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कोविदौ ॥ आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरं । प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः । 8. P. तावेव &c. 9. For this, and the following four Slokas, B. 29—31. स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः । आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः । दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ॥

ताविदं जगतुस्तत्र काव्यं रामप्रचोदितौ ॥ ६४ ॥
कर्म्मान्तरेषु विप्राणां रामलक्ष्मणसन्निधौ ।
शत्रुघ्नभरतादीनामन्येषाञ्च महीक्षिताम् ॥ ६५ ॥
वशिष्ठात्रिपुरोगाणां सन्निधौ ब्रह्मवादिनाम् ।
रामस्तत्रासने शुभ्रे स्पर्द्धास्तरणसंवृते ॥ ६६ ॥
उपविश्य[1]च शुश्राव तदात्मचरितं महत् ।
आर्षं रामायणं सार्धं भ्रातृभिर्भरतादिभिः ॥ ६७ ॥
[2]पौरजानपदैश्चैव वृतः शतसहस्रशः ।
दृष्ट्वाथ रूपसम्पन्नौ तावुभौ [3]बलिनौ ततः ॥ ६८ ॥
उवाच लक्ष्मणं रामः [4]सर्वांश्चैव सभासदः ।
श्रूयता[5]मिदमाख्यानमनयोर्देववर्च्चसोः ॥
विचित्रार्थपदं सम्यग्[6]गायतोर्मधुरस्वरम् ॥ ६९ ॥
[7]इमौ हि बालौ नृपलक्षणान्वितौ

---

1. G. 69. सु &c 2. Between this line & the next G. has the line—ना. न्वगानीथसदृशौ कुमारौ देवरूपिणौ । P., like our text, is wanting in this line. 3. G. 71. विनीतौ &c.; P. वीरिणौ &c. 4. B. 32. शत्रुघ्नं भरतं तथा । 5. B. एतदाख्यानं &c. 6. B. 33. गायकौ समचोदयत् (With this alteration and the insertion of the following lines, B. unfortunately cuts off all connection between उवाच in this Sloka—and the last two Slokas of this chapter which are also Rama's saying; the lines inserted in B. are—
तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिःस्वनं ॥ तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायतां ।
ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि ॥
7. For this and the following Sloka B. 35. & 36—

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ
कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ।

[1]कुशीलवश्चैव तपोवनाश्रयौ ।
ममेतिवृत्तं किल गेयमद्भुतम्
महर्षिवाल्मीकिकृतं प्रगास्यतः ॥ ७० ॥
ततस्तु तौ राघवसंप्रचोदिता-
वगायतां काव्यमिदं यथाक्रमम् ।
सचापि रामः सहितः समागतै-
र्बभूव [2]चित्रार्पितचेतनस्तदा ॥ ७१ ॥
इत्यादिकाण्डे रामायणे काव्योपचयः ॥

V.

[3]सागरान्ता मही येषामासीद् वीर्यार्ज्जिता किल ।
[4]आमनोः पुण्यकीर्त्तीनां राज्ञाममिततेजसाम् ॥ १ ॥
[5]सगरः पूर्वजो येषां सागरो येन खानितः ।
षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ २ ॥

ममापि तद्भूतिकरं प्रचक्षते
महानुभावं चरितं निबोधत ॥
ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदिता-
वगायतां मार्गविधानसम्पदा ।
सचापि रामः परिषद्गतः शनै-
र्बुभूषयासक्तमना बभूव ॥

1. G. 73. कुशीलवौ चापि &c. P. has a Marginal reading agreeing with our text. 2. G. 74. तत्रार्पित &c., but P. has चित्रार्पित &c. 3. For this Sloka—B. V. I. सर्वा पूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा । प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनां ॥ 4. P. प्राङ्मनोः &c. 5. P. reads

[1]इक्ष्वाकूणामिदं [2]तेषां वंशे कीर्त्तिविवर्द्धनम् ।
निबद्धं [3]पुण्यकीर्त्तीनां रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥
[4]तदिदं श्रूयतामार्षं [5]पुण्यं पापभयापहम् ।
[6]धर्म्मकामार्थसंयुक्तं श्रुतिस्मृत्युपबृंहितम् ॥ ४ ॥
कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे [7]पशुधान्यधनर्द्धिमान् ॥ ५ ॥
अयोध्यानाम[8]नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण [9]पुरैव परिनिर्म्मिता ॥ ६ ॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा [10]नवसंस्थानशोभिता ॥ ७ ॥
[11]सुविभक्तान्तरद्वारा सुविस्तीर्णमहापथा ।
शोभिता राजमार्गेण जलसंश्चान्तरेणुना ॥ ८ ॥

---

the Sloka quoted above from B. before this Sloka. B. 2. for this Sloka——येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः । षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्य्यवारयत् ॥ 1. For this Sloka B. 3. इक्ष्वाकूणामिदं तेषां वंशे राज्ञां महात्मनां । महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ 2. P. येषां &c. 3. G. 3. पुण्यमाख्यानं &c, but P. agrees with our text. 4. For this Sloka B. 4. तदिदं वर्त्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः । धर्म्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ॥ 5. G. 4. सर्वपाप &c. P. agrees with our text, but has सर्व &c. in the Margin. 6. P. धर्म्मार्थकाम &c. 7. B. 5. प्रभूतधनधान्यवान् । 8. P. तत्रासीन्नगरी &c. 9. P. has the alternative readings पुरैव &c. and यत्नेन &c.; B. 6. या पुरी निर्म्मिता स्वयं । 10. B. 7. सुविभक्तमहापथा । 11. For this Sloka, B. 8. राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ P. has सुविभक्तान्तरापणा सुविभक्तमहापथा । शोभिताराजमार्गेण जलसंसिक्त रेणुना ॥

[1]नानावणिग्जनोपेता नानारत्नविभूषिता ।
महाशालावृता दुर्गा [2]उद्यानाम्रवनायुता ॥ ९ ॥
[3]दुर्गगम्भीरपरिखा नानायुधसमन्विता ।
कपाटतोरणयुता उपेता धन्विभिः सदा ॥ १० ॥
[4]राजा दशरथो नाम महात्मा राष्ट्रवर्द्धनः ।
तां पुरीं पालयामास [5]स्वपुरीं मघवानिव ॥ ११ ॥
[6]दृढद्वारप्रतोलीकां [7]सुविभक्तान्तरायणाम् ।
नानायन्त्रायुधवतीं नानाशिल्पगुणान्विताम् ॥ १२ ॥
[8]शतघ्नीपरिघोपेतामुच्छ्रितध्वजतोरणाम् ।
[9]नानारत्नचयाकीर्णां धनधान्यसमन्विताम् ॥ १३ ॥
[10]हस्त्यश्वरथसम्पूर्णां [11]नानायोधसमाकुलाम् ।

---

1. The 2nd lines of B. 14. & 12, put together, may make up a Sloka some thing like this one in our text:—नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ उद्यानाम्रवनोपेतां महतीं सालमेखलां ॥ 2. G. 5. उद्यानवनशोभिता; P. has a marginal reading agreeing with our text. 3. The first lines of B. 13. & 10 will make up some thing like this Sloka:—दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां । कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणां । 4. For this Sloka–B. 9. तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः । पुरीमावासयामास [a]दिवि देवपतिर्यथा ॥ [a]S. and V. have दिवं for दिवि. 5. G. 7. स्वपुरीं &c. 6. For this Sloka–B. 10. कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणां । सर्वयंत्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ 7. G. 8. सुविभक्तान्तरापणां P. has सुविभक्तान्तरालयां, & सुविभक्तान्तरापथां on the Margin. 8. For this Sloka–B. 11. सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभां । उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलां ॥ 9. This line is wanting in G. 10. For this Sl–B. 13–14. वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ सामन्तराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृतां । 11. G. 9. नानायानसमाकुलां.

[1]नानापार्थिवदूतैश्च वन्दिभिश्चोपशोभिताम् ॥ १४ ॥
[2]विमानशतसंबाधां सर्वैश्च विबुधैर्युताम् ।
महाशालान्वितां दुर्गामुद्यानाग्र्ययुतैर्युताम् ॥ १५ ॥
[3]देवतायतनैश्चैव विमानैरिवशोभिताम् ।
[4]महोद्यानप्रपाभिश्च रुचिराभिरलङ्कृताम् ॥ १६ ॥
[5]प्रविभक्तमहाहर्म्यां [6]वरनारीगणान्विताम् ।
विद्वद्भिरार्यपुरुषैराकीर्णाममरोपमैः ॥ १७ ॥
आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः ।
[7]महाप्रासादशिखरैः शैलाग्रैरिव [8]शोभिताम् ॥ १८ ॥
[9]विमान[10]चयसम्बाधामिन्द्रस्येवामरावतीम् ।
अष्टापदपदालेख्यै रम्यामालिखितामिव ॥ १९ ॥

---

1. For This line G. 10. नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिश्चोपशोभिताम् । P. has नानापार्थिवदूतैश्च &c. 2. B. has no parallel or substitute for this Sloka; it is also wanting in G., but P. has the marginal reading—विमानशतसंबाधां पथैश्च विविधैर्युतां । महाशालान्वितां दुर्गामुद्यानाग्र्यवनैर्युतां ॥ 3. There is no parallel to this in B. but the foll. Sloka, viz. B. 19. may be taken as a substitute for it—विमानमिवसिद्धानां तपसाधिगतं दिवि । सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृतां ॥ 4. G. 11. सभोद्यान &c. P. has महोद्यान &c. on the margin. 5. This Sl. has no parallel or substitute in B. 6. G. 11. &c. नरनारी &c. 7. For this line B. 15—प्रासादैरत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् । 8. G. 13. भूषितां, but P. has शोभितां. 9. For this & the foll. Sl. B.15-17 कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीं ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुतां । सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभितां ॥ गृहगाढ़ामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशितां, (शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकां)॥ 10. G. 13. शतसंबाधां &c.

अयं हि

अपवर्गविरुद्धेषु त्रिषु वर्गेषु तिष्ठताम् ।
प्रधानपुरुषार्थस्य पश्चिमस्याधिदैवतम् ॥ ३० ॥

किंच

अर्द्धावशेषितमहेश्वरपौरुषोयं
वर्गन्तृतीयमवधीरयतां विनेता ।
रत्यासलीलपरिरंभणलोलगत्या
पुष्पायुधः पुलकितैकभुजोऽभ्युपैति ॥ ३१ ॥

तदिह वयं त्वरितमपसृत्य कालोपपन्नग्रामोत्सवविहारसंकुले जीवलोके संवलितगुप्तवृत्तयस्समनन्तरकरणीयमाचराम: ।

(इतिनिष्क्रान्तौ)

-प्रस्तावना-

अयमेव इति निश्चितं तदेवाह ।

अपवर्गेति-॥ त्रिषु वर्गेषु धर्मार्थकामेषु तिष्ठतां पुरुषाणां प्रधानपुरुषार्थस्य पश्चिमस्य कामपुरुषार्थस्याधिदैवतं अभिमानिदेवता कामइत्यर्थः ॥ ३० ॥

पुनश्च तदेवाह ।

अर्धेति ॥ अर्धमवशेषितमवशिष्टं कृतं महेश्वरपौरुषं रुद्रपराक्रमो येन तथोक्तः । महेश्वरशब्दः त्रिपुरदहनहालाहलभक्षणादिक्रूरकर्मेति द्योत्यते । तृतीयं वर्गं काममवधीरयतां तिरस्कुर्वतां विनेता शिक्षकः । सलीलं सविभ्रमं यत्परिरम्भणमालिङ्गनं तेन लोला स्खलन्ती गतिर्यस्यास्तया रत्यासह पुलकितः संजातपुलकः एको भुजो यस्य स तथा अभ्युपैति अभिमुखमायाति ॥ ३१ ॥

संवलिताः संयुक्ताः अत एव गुप्ताः वृत्तयः व्यापाराः येषां ते तथोक्ताः अनन्तरकरणीयं अनन्तरकर्तव्यं ।

प्रस्तावनेति-॥ आमुखस्य नामान्तरं एतावदामुखमिति कवेरिदं वाक्यं ।

प्रस्तावनामुखयोपन्यासत्वं ।

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकं ॥
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्यायत्तदामुखं ।

(ततः प्रविशति वसन्तदत्तहस्तः कान्तासमेतः कामः)

कामः-(कः खल्वित्यादि पुनः पठित्वा) ।

प्रस्तावनाचेत्युक्तं ।

अत्र कथोद्घातेन पात्रप्रवेशः ।

प्रस्थावना वा तत्रस्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम् ॥

प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यंगानि त्रयोदश ।

स्वेति वृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥

गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातोद्विधैव सः ।

कालसाम्यसमाक्षिप्तः प्रवेशस्स्यात्प्रवृत्तकम् ॥

एषोयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रेष प्रयोगातिशयो मतः ॥

इति कथोद्घातादीनां त्रयाणां लक्षणमुक्त्वा ।

एषामन्यतमेनार्थं पात्रं चाक्षिप्यसूत्रभृत् ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तुप्रपञ्चयेत् ॥

इति प्रतिपादितः । प्रस्तावनायां वीथ्यंगान्यासुखांगत्वादित्युक्तेरुद्घात्यकादीनि त्रयोदशवीथ्यंगानि च प्रयोक्तव्यानि ।

॥ प्रस्तावना ॥

अथ सूच्यदृश्यभेदाद्वस्तुनो द्वैविध्यं । तयोस्सूच्यार्थोपक्षेपकत्वाच्च विष्कंभादीनामिदानीं सूच्यार्थोपक्षेपकं विष्कम्भं निबध्नाति । तत इति ।

तदुक्तं ।

सर्वं च द्विविधं वस्तु सूच्यं दृश्यमथापरं ।

अर्थोपक्षेपकैस्सूच्यं पंचभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकांकास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥

तेषु च ।

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

इत्युक्तलक्षणो विष्कम्भः । कान्ता रतिः ।

रेरे भरतकुलपांसन ।

दरनमितमनोज्ञभ्रूलताचापभाजां
तरलहृदयलक्ष्ये तादृशस्नेहदिग्धे ।
कुवलयनयनानां कूणिते लोचनास्त्रे
शरणयतु विवेकः कान्दिशङ्कान्दिशीकः ॥ ३२ ॥

वसन्तः–

(स्वगतम्) उत्पथमनोरथोयमुपचितमद्दोत्रिषमबाणः अहं पुनर पुनरावृत्तिवर्तनीपथिकानामातिवाहिकगणे परिगणितोपि न सहसा परित्यक्तुं शक्नोमि चिरन्तनं चित्तजन्मसौहार्दम् ।

[प्रकाशम्] सखे मकरध्वज एवमेतत् अहं पुनर्महाराजस्य महामोहस्य माङ्गलिकं विवेकवित्रासनं भावत्कं महोत्सवं प्रक्रमयामि । पश्यतु भवान् ।

दरेति–॥ दरमल्पं नमिता मनोज्ञा च या लतेव भ्रूः सैव चापः तं भजन्तीति तत्भाजः तासां कुवलयानि नीलोत्पलानीव नयनानि यासां तासां स्त्रीणां तरलानां चपलानां हृदयमेव लक्ष्यं शरव्यं यस्य तस्मिन् तादृशः प्रसिद्धस्नेहस्तैलमनुरागश्च तेन दग्धे रूषिते लोचनमेवास्त्रं तस्मिन् कूणिते सति कान्दिशीकः भयद्रुतः विवेकः कान्दिशमाशां शरणयतु । रक्षकतया प्राप्नोतु । नक्कापितिष्ठतीति भावः ॥ ३२ ॥

स्वगतं मनोगतं स्वमनसि यच्चिन्तितवान् तत् कविर्वक्ति । उत्पथः उन्मार्गः मनोरथो यस्य स तथा । दुष्प्रापे वस्तुन्यभिलाषवानित्यर्थः । न विद्यते पुनरावृत्तिर्यस्यास्सा अपुनरावृत्तिस्साचासौ वर्त्तनी च तथा वर्त्तनी मार्गः तस्यां ये पथिकाः गन्तारः मुक्ताः तेषामातिवाहिकाः अतिवहने नियुक्ताः तेषां गणे परिगणितः उक्तोपि अस्यातिवाहिकगणे परिगणितत्वं । वसन्तस्योत्तरायणान्तर्गतत्वादिति मन्तव्यं । प्रकाशमिति । मनोगतं विहाय व्यक्तमाहेत्यर्थः । भावत्कं तावकं महोत्सवं वसन्तोत्सवमित्यर्थः ।

चूडावेल्लितचारुहल्लकभरव्यालम्बिलोलम्बकाः
क्रीडन्त्यत्र हिरण्मयानि दधतश्शृङ्गाणि शृङ्गारिणः ।
तन्वङ्गीकरयन्त्रयन्त्रणकलातन्त्रस्त्रवद्भस्त्रिका
कस्तूरीपरिवाहमेदुरमिलज्जम्बालम्बालकाः ॥ ३३ ॥

कामः—साधु वसन्त साधु । विशेषतश्चैतत् । सर्वदा विजित एवासौ विवेकहतकः । यदिदमवधीरितत्रिविष्टपविहारकान्तारेषु मरुद्वृधोपान्तभागेषु महोत्सवारंभः । इह च ।

उन्निद्राम्बुजवाटिकामुभयतो रोधोनिरोधोल्लल
त्स्रोतस्सम्भृतसारणीशतकृतस्वच्छन्दकच्छाप्लवाम् ।
खेलच्चोलवधूविधूतकबरीशैवालितामन्वहं
पश्येम प्लवमानहंसमिथुनस्मेरां कवेरात्मजाम् ॥ ३४ ॥

चूडेति—॥ चूडासु केशबन्धेषु आपीडेषु वा वेल्लितः आबद्धः यश्चारुर्हल्लकभरः कल्हारचयः तत्र व्यालम्बिनस्सक्ताः लोलंबकाः मधुकराः येषां ते तथोक्ता हिरण्मयानि हेमपट्टबन्धानि शृंगाणि गोशृंगकृतपात्रविशेषाणि दधतः वहन्तः तन्वङ्गीनां करा एव यन्त्राणि तेषां यन्त्रणं नियमनं तदेव कला विद्या तया तन्त्रेण सहस्त्रवन्ती भस्त्रिका दृतिः तस्यां यः कस्तूरी परिवाहः कस्तूरीकर्दमः तेन मेदुरास्संमिश्राः अत एव मिलज्जंबालाः पंकिलाः लंबाश्वालका येषां ते तथोक्ताः शृंगारिणः रसिकाः अत्र क्रीडन्ति ॥ ३३ ॥

अवधीरितं निरस्तं त्रिविष्टपे स्वर्गे स्थितं विहारकान्तारं क्रीडोद्यानं नन्दनवनं यैस्तेषु ।'

उन्निद्रेति—॥ उन्निद्राः (उत्फुल्ला इति पाठान्तरं) अंबुजवाटिकाः पद्मवनानि यस्यां तां उभयतः पार्श्वयोः रोधसा तीरेण यो निरोधः वारणं तेनोल्ललता वर्धमानेन स्रोतसा प्रवाहेण संभृतानां पूर्णानां सारणीनां कुल्यानां शतेन कृतः स्वच्छन्दं अप्रतिहतः कच्छाप्लवः पर्य्यन्तदेशमज्जनं यस्यास्तां । खेलन्तीनां विहरन्तीनां चोलवधूनां कबरीभिः शैवालितां संजातशैवालामिव स्थितां प्लवमानैः (स्मयमान इति पाठान्तरं) विलसद्भिः हंसमिथुनैः स्मेरां विहसन्तीमिव स्थितां हंसानां हासस्य धावल्यसाम्यादेवमुक्तं । कवेरस्य सह्येकदेशभूतगिरिविशेषस्यात्मजां तज्जन्यामित्यर्थः पश्यामि ॥ ३४ ॥

रतिः—*अय्यउत्त आपाअमहुरो एसोमहूसवो एहिंकिल अह्मकुल सामिणो महामोहस्स अणिवारिणिज्जेण केण विविहिणा अमोहारंभो विवेओ दुज्जओपडिपख्खोत्ति दूवि अम्मे हि अअं।

कामः—बाले विषमशरजीवितेश्वरि विलासिनीदेवते किमिति नाम समग्रबलजेतव्यलब्ध्यासन्तोष्टव्येपि भावितस्त्रीचापला विवेकवैभवं वर्णयसि। पश्यतु भवती।

करधृतललितेक्षुधन्वनोमे
भ्रमरगुणार्पितपुष्पमार्गणस्य।
मरुदनलशरोपि मेरुधन्वा
क्षणमतिलंघितशासनः कथं स्यात्॥ ३५॥

वसन्तः—सखि सत्यमेवैतत्। माखल्विदं विकत्थनं मंस्थाः। नहि जगति भवति मशको मातङ्गस्य प्रतिस्पर्द्धी। अथवा न खलु भवतीविश्ववृत्तान्तवैदेशिकी दृष्टचर एव हि त्वत्प्रियस्यासौ वीरायित वृत्तान्तः। तथा हि।

* आर्यपुत्र आपातमधुर एष महोत्सवः इदानींकिल अस्मत्कुलस्वामिनो महामोहस्यानिवारणीयेन केनापि विधिना अमोघारंभो विवेको दुर्जयः प्रतिपक्ष इति धूपितं मे हृदयम्

एवमुक्तवन्तं कामं रतिराह—आर्येति। आपाततः दर्शनमात्रे मधुरः प्रियः नतु मनसि विचारणे अनिवारणीयेन वैभवमाह।

करधृतेति—॥ करधृतं ललितं यत् इक्षुधनुः यस्य तस्य। भ्रमरगुणे भ्रमरपंक्ति-रूपे गुणे मौर्व्यां अर्पितस्संहितः पुष्पमेव मार्गणश्शरो यस्य तस्य मे मरुदनलौ वाय्वग्नी शरौ यस्य स तथा मेरुर्हेमाद्रिः धनुर्यस्य स रुद्रोपि अतिलंघितमपास्तं शासनं यस्य स तथा क्षणमपि कथं स्यात्। न स्यादेवेति भावः॥ ३५॥

इदं कामवचनं विकत्थनं व्यर्थालापं मा मंस्थाः मा मन्वीथाः।

नहीति—। मशकमातंगयोर्यदन्तरं तदन्तरं विवेकमदनयोरप्यस्तीतिभावः।

अन्यदप्याह।

अथवेति—। विश्वेषां वृत्तान्तानां वैदेशिकी विदेशभवा अनभिज्ञेति यावत् वीरायितं वीर्यं तस्य।

वहति महिलामाद्यो वेधास्त्रयीमुखरैर्मुखै-
र्वरतनुतया वामो भागश्शिवस्य विवर्तते ।
तदपि परमं तत्वं गोपीजनस्य वशंवदं
मदनकदनैर्न क्लिश्यन्ते कथन्न्वितरे जनाः ॥ ३६ ॥

कामः—साधु वसन्त साधु । कालानुरूपवादी खल्वसि ।

विश्वं युवतिसात्कर्तुं भवता दत्तसायके ।
विवेकः किन्नु वर्तेत विपक्षे मयि संस्थिते ॥ ३७ ॥

रतिः—*अय्य उत्त एव्वंएदं तहवि विसमत्थिरसंठाणवेरग्ग दुग्गपडिट्ठिओ अप्पमत्तेहिं समदमप्पमुहेहिं अमच्चेहिं अभिरक्खिओ सअं असहाअसूरो अणवाअ साहसोअ विपक्खो किण्णाम कइआकाहित्तित्ति कलुसि अहि यग्हि ।

* आर्यपुत्र एवमेतत् तथापि विषमस्थिरसंस्थानवैराग्यदुर्गप्रतिष्ठितोऽप्रमत्तैश्शमदमप्रमुखैरमात्यैरभिरक्षितः स्वयमसहायशूरो ऽनपायसाहसश्च विपक्षः किन्नाम कदा करिष्यतीति कलुषितहृदयास्मि

वहतीति—॥ आद्यो वेधा इति दक्षादिव्यावृत्तिः महिलां स्त्रियं सरस्वतीमित्यर्थः । त्रय्या वेदत्रयेण मुखरैः शब्दायमानैः मुखैस्सर्वदाध्ययनपरैर्वदनैर्वहति धत्ते वेदानामपि सरस्वतीत्वात् शिवस्य परिशुद्धतया प्रसिद्धस्य वामो भागः वरतनुतया स्त्रीत्वेन विवर्त्तते परिणमते । अर्धनारीनरवपुरिति स प्रसिद्धः । तत् वेदान्तप्रसिद्धं परमं तत्वं । भगवान्नारायणः तत्वं नारायणः परः । इति हि श्रूयते । गोपीजनस्य वशंवदं अधीनं । ननु गोपीजनवशंवदत्वं कृष्णस्य किल । तत्कथं नारायणस्येत्युच्यते नारायणस्यैव कृष्णत्वेनावतारात् । एवं हि स्मर्यते ।

एषनारायणश्श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः ।
नागपर्यंकमुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीं ॥ ३८ ॥

कालस्य समयस्य अनुरूपं अनुगुणं वक्तुं शीलमस्यास्तीति अनुरूपवादी ।

विश्वमिति—॥ युवतिसात्कर्तुं युवत्यधीनं कर्तुं मयि संस्थिते सम्यक् स्थिते विवेकः किंनु वर्तेत न वर्ततेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्वहृदयकालुष्यं तद्धेतुं चाह—आर्येत्यादि । विषमं दुराक्रमं स्थिरसंस्थानं दृढसंस्थानं च यद्वैराग्यमेव दुर्गं तस्मिन्प्रतिष्ठितमनपायमपायरहितं साहसं यस्य स तथा किं नाम कृत्यं कदाकस्मिंश्चित्समये ।

कामः—अयि भीरु अलमतिशङ्कया नूनं विपक्षपक्षपातिबालिशजनविप्रलब्धा स्वयूथ्यवैभवं न निर्धारयसि । पश्य तावत् विश्वविजयिनस्त्वत्प्रियस्य मे जगत्त्रयप्रसिद्धजैत्रमुपकरणम् ।

वपुरप्रतिमं नितंबिनीनां
दृढसौन्दर्यगुणं दरावनम्रम् ।
श्रवणावधि नेत्रचित्रपुंखं
धनुराद्यं मम मुष्टिमेयमध्यम् ॥ ३८ ॥

अपि च ।

शैलीं विलोपयति शान्तिमधः करोति
व्रीडां व्युदस्यति विरक्तिमपह्नुते च
कर्णामृतं किमपि तत्कलभाषिणीनां
नामापि किं न विकरोति निशम्यमानम् ॥ ३९॥

वसन्तः—ननु कैमुतिकमेतत्, यदिदं योषितां यदृच्छाकीर्तनश्रवणादिकमपि चित्तसंक्षोभहेतुरिति ।

तिष्ठतु गुणावमर्शः
स्त्रीणामालोकनादिभिस्सार्धम् ।
दोषानुचिन्तनार्था
स्मृतिरपि दूरीकरोति वैराग्यम् ॥ ४० ॥

विपक्षे पक्षपाती सादरः यो बालिशजनः मूर्खजनः तेन विप्रलब्धा वञ्चिता तदुपकरणं किमित्यत आह ।

वपुरिति—॥ अप्रतिमं सदृशवस्त्वन्तररहितं दृढं स्थिरं यत्सौन्दर्यं तदेव गुणः ज्या यस्य तत्तथोक्तं दरमल्पमवनम्रमवनतं श्रवणं श्रोत्रमवधिस्सीमा यस्य तत्तथा दीर्घमित्यर्थः यन्नेत्रं तदेव चित्रः अद्भुतः पुंखः बाणो यस्य तत्तथोक्तं मुष्टिनामेयं मध्यं यस्य तत्तथा । नितंबिनीनां वपुः मम आद्यं आयुधेषु प्रधानं धनुः वपुस्तिष्ठति ॥ ३८ ॥

नामापि विकार हेतुरित्याह ।

शैलीमिति—॥ शैलीं स्वभावं विलोपयति नाशयति व्युदस्यति उन्मूलयति अपह्नुते तिरस्करोति । कर्णयोरमृतं अमृतवदानन्दावहं किमपि अनिर्वचनीयं तत्प्रसिद्धं कलभाषिणीनां निशम्यमानं श्रूयमाणं नामापि न विकरोति किं विकरोत्येवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कैमुतिकं किमुतेति न्यायसिद्धं ।

तिष्ठत्विति—॥ गुणानां सौन्दर्यसौशील्यादीनां अवमर्शः विचिन्तनं आलोकनादिभिस्सार्धं तिष्ठतु । दोषाणां दौर्जन्यादीनां अनुचिन्तनं अर्थःप्रयोजनं यस्यास्सा तथा स्मृतिस्स्मरणमपि वैराग्यं दूरीकरोति दूरेवर्तमानं करोति ॥ ४० ॥

अपि च प्रभूतमदमेदुरात्मनो
विषयाटवीषु विविधासु धावतः ।
स्वबलेन हन्त मनसो निवर्तनं
बिसतन्तुनेव सुरदन्तियन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

रतिः– *अय्यउत्त दिडभूमिविब्भमसमुम्मूलणक्खमाणं जोईसराणं दिट्ठिं परिहरंतेण तुए परक्कमणिज्जं

कामः–[विहस्य] प्रिये पश्यामि चक्षुषीवते चेतस्यविज्ञातयँ योजयामि खल्वहं योगीश्वरानपि युवतियोगीश्वरपादे ।

सुभगपरुषैर्मदस्त्रैः
कीलितमन्योन्यकवचितैकार्धं ।
किन्न विदितं भवत्या
किमपि मिथस्स्यूतजीवितं मिथुनम् ॥ ४२ ॥

---

* आर्यपुत्र दृढभूमिविभ्रमसमुन्मूलनक्षमाणां योगीश्वराणां दृष्टिं परिहरता त्वया पराक्रमणीयम् ।

चञ्चलं हि मनःकृष्ण प्रमाथिबलवद्दृढं ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥

इत्युक्तरीत्या चित्तनियमनमशक्यमित्याह ।

अपि चेति–॥ प्रभूतः अधिकः स चासौ मदश्च तेन मेदुरः मिश्रः आत्मा स्वरूपं यस्य । विविधासु विषयाश्शब्दादयः ते एवाटव्यः तासु धावतः मनसः स्वबलेन निवर्त्तनं बिसतन्तुना बिसान्तर्वर्तितन्तुना सुरदन्तिनः ऐरावतस्य यन्त्रणं बन्धनमिव । हन्तेत्यसंभावितत्वं द्योतयति । जितचित्तानां समीपेन प्रभवति ते पराक्रम इति निश्चिनोमि ॥ ४१ ॥

दृढभूमयः स्थिरतरस्थानाः विभ्रमाः तेषां समुन्मूलने क्षमाणां । युवतय एव योगिनः तेषामीश्वरः प्रधानभूतः तस्य पादे योजयामि तत्वं जानास्येवेत्याह ।

सुभगेति–॥ सुभगत्वे भोग्यत्वेपि परुषैः पुष्पतया सुभगत्वं बाधकत्वात्परुषत्वं च मदस्त्रैः मत्सायकैः कीलितं निघातकीलं अत एवान्योन्यं कवचितं सञ्जातकवचं एकैकार्धं मिथः परस्परं स्यूतं संबद्धं जीवितं यस्य तत्तथा किमपि मिथुनं ॥ ४२ ॥

रतिः— *अय्यउत्त, अवहारिअं मए तुह माहप्पं दाणिंउणा दीह बुद्धि-बलेण देव्वादिण्णहत्थेण जमणिअमप्पमुहबहुसहाअसंपण्णेण अहं डुच्चा-हप्पहुत्तणमंतसत्तिणा सत्तुणा काहे किं होज्जत्ति पबलपवणाहआ कअलिव्वतरलअरह्मि पसिद्धं खु पण्णाबलं मोक्खपेरं ताणं अइदुक्क-राणं सिद्धीणं साहणंति ।

कामः—[सरोपहासं] अयि मुग्धे मञ्जुभाषिणि गुञ्जन्मधुकरशि ञ्जिनी संहितविश्वलक्ष्यविषमविशिखस्य नित्यविजयजागरूकस्य त्वत्प्रि यस्यमे सन्निधौ का पुनः प्रज्ञा । केन वा कस्य मुक्तिर्भविष्त्री क्रिमितिनाम मध्य इव भवत्या मानसेऽपि सौक्ष्म्यमालक्ष्यते । [विहस्य] प्रिये हन्त विदितमेतत् नूनमिदानीं स्तनगतं स्थौल्यमेतदन्तरापि संक्रान्तमिति । अथवा । अविचारितरमणीयमबलाजनस्वाभाव्यं भवत्यामपि वर्तते संपश्यतां भवती ।

मयादिष्टः क्रोधः प्रथयति किमप्यान्ध्यमथच
स्मृतिभ्रंशस्सेद्धा विघटयति बुद्धिं सपदि सः ।
तथा मुक्तः क्षेत्री तमसि गहने विन्दति लयं
तथाभूते किं वा जनयति विवेकोजडमतिः ॥ ४३ ॥

* आर्यपुत्र अवधारितं मया तव माहात्म्यं इदानीं पुनः दीर्घबुद्धिबलेन देव-दत्तहस्तेन यमनियमप्रमुखबहुसहायसंपन्नेन अखण्डोत्साहप्रभुत्वमन्त्रशक्तिना शत्रुणा कदा किं भवेदिति प्रबलपवनाहताकदलिकेव तरलतरास्मि । प्रसिद्धं खलु प्रज्ञाबलं मोक्षपर्यन्तानामतिदुष्कराणां सिद्धीनां साधनमिति ।

रोषश्च हासश्च रोषहासौ ताभ्यां सहितं यथा भवति तथा मधुकरमय्यां शिञ्जिन्यां संहिताः विश्वं लक्ष्यं येषां ते तथा विषमाश्च विशिखाश्शरा यस्य तस्य मानसे बुद्धावित्यर्थः । स्थौल्यस्य हेतुमाह प्रियेति । अविचारितरमणीयं अविचा-रितत्वे रमणीयं अबलास्वाभाव्यं स्त्रीस्वभाव इत्यर्थः । संपश्यतां विवेकपराभवप्रकार-मिति शेषः ।

मयेति—॥ मया आदिष्टः प्रेरितो क्रोधः किमप्यान्ध्यं कृत्याकृत्यविवेक-शून्यतां प्रथयति अथ च स्मृतिभ्रंशस्सेद्धा सेत्स्यति सः बुद्धिं विघटयति शिथिल-यति । तया बुद्ध्या मुक्तः क्षेत्री जीवः गहने तमसि लयं विन्दति । तस्मिन्जीवे तथाभूते मोहं गते सति विवेकः किं जनयति न किंचिदपि कर्तुं शक्नुयादित्यर्थः गीतं ह्येतत्भगवता ।

तदेवमसह्यवेगमस्मद्व्यूहं विवेकामात्याश्शमदमादयो न प्रसहिष्यन्ते ! स्वयञ्चदुर्जयो निखिलसुरासुरकोटीरविन्यस्तवामपादो महामोहः । नहितरक्षुर्मृगराजस्य परिपन्थी ।

परस्य पुरुषस्येव पञ्चभिश्च ममायुधैः ।
समग्रेषु विमथ्यन्ते सत्ववन्तोऽपि शत्रवः ॥ ४४ ॥

अपि च ।

अलमिह विबुधाद्यैरागमग्राह्यवाचो
मुनिपरिषदि धर्मान् गायतो मुक्तिहेतून् ।
तपसि नियतवृत्तेस्तस्य देवस्य शान्तिं
जनितयुवतिरत्नं दर्शयत्यूरुकाण्डम् ॥ ४५ ॥

रतिः—*अय्यउत्त संभावेमि सच्चं तुह भणिअं । आब्रह्मकीडं अप्पडिहअं खु तुह माहप्पं । एदं उण अण्णाअपुव्वं आणवेदु अय्यउत्तो ।

कामः—क्रिन्तत्

रतिः—† विवेअप्पहुदीणं महामोहप्पहुदीणं अमिअन्दमाअंदाणं विअ किण्णिमित्तं वेरन्ति ।

---

* आर्यपुत्र संभावयामि सत्यं तव भाषितं । आब्रह्मकीटमप्रतिहतं खलु तव माहात्म्यं । एतत्पुनरज्ञातपूर्वमाज्ञापयत्वार्यपुत्रः ।

† विवेकप्रभृतीनां महामोहप्रभृतीनां च मृगेन्द्रमातङ्गानामिव किन्निमित्तं वैरमिति

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति संमोहस्संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । इति ॥ ४३ ॥

अस्मद्व्यूहं अस्माकं सेनानिवेशविशेषं । तरक्षुः व्याघ्रः ।

परस्येति—॥ सत्ववन्तः बलवन्तः सत्वगुणनिष्ठा अपि ॥ ४४ ॥

देवास्तिष्ठन्तु ।
साक्षान्नारायणोऽपि शान्तिविधुर इत्याह ।

अलमिति—॥ इह लोके विबुधाद्यैः विबुधाश्चतुर्मुखप्रभृतयः आद्यशब्देन सनकादयो गृह्यन्ते तैरलं तेतिष्ठन्तु आगमैः वेदैः ग्राह्याः ग्रहीतुं योग्याः वाचो यस्य तस्य । मुनीनां परिषदि मुक्तिहेतून् धर्मान् गायतः । तस्येति प्रसिद्धिद्योतिका देवस्य नारायणस्य जनितं युवतिरत्नं येन तत् ऊरुकाण्डं ऊरुदण्डः । काण्डोऽस्त्री बाणार्ववर्गावसरवारिष्विति निघण्टोः काण्डशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्ति शान्तिं दर्शयति । उर्वशीजनको नारायणस्योरुरेव तस्य शान्त्यभावं प्रकटयतीति भावः ॥ ४५ ॥

कामः—प्रिये आकर्ण्यतामिदमादितः प्रभृति ।

त्रिगुणघटिताद्भोक्तुर्बुद्धिस्सती तदनुव्रता
समयनियतोच्छ्रायत्रेधाकुलं समजीजनत् ।
प्रथममिह तद्भोगद्वेष्यं विवेकपुरस्सरं
द्वितयमितरज्जुष्टं राग प्रमोहमुखं मिथः ॥ ४६ ॥

अत्र विवेकश्च महामोहश्च समानशीलाभिः प्रकृतिभिरभिषिक्तौ राजन्यौ । तयोरपि ।

मोहस्य धर्मपत्नी दुर्मतिरपवर्गदोषदृष्टिमयी ।
विषयरसदोषदृष्टि स्सुमतिरनन्या विवेकस्य ॥ ४७ ॥

एवं कामवाक्यमशेषं सत्यं मन्यमाना रतिः सा उभयोर्विवेकमोहयोः वैरकारणं पृच्छति । मध्ये कामः प्रश्नमुपक्षिपति किं तदिति किंनिमित्तं वैरमिति पृच्छन्त्या देव्यास्तयोर्वैरनिमित्त सम्यक् ज्ञापयितुं जन्मप्रभृति सर्वं ज्ञापयितुकामस्तां संबोधयति प्रियेति ।

त्रिगुणेति—॥ त्रिगुणघटितात् सत्वरजस्तमोरूपगुणत्रययुक्तात् । सर्वस्यापि गुणत्रयमुक्तमस्ति । गीयते हि भगवता ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिस्स्यात्त्रिभिर्गुणैः । इति ॥

भोक्तुः जीवात्पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । इति हि स्मर्यते तदनुव्रता तं पुरुषं अनुगता सती साध्वी बुद्धिः समयेषु स्वावसरेषु नियतः व्यवस्थित उच्छ्रायः उन्मेषो यस्य तत् कुलं त्रेधा त्रिप्रकारेण समजीजनत् सम्यक् जनयामास त्रेधेत्युक्तं तत्र किमाद्यं के वापरे इत्याकांक्षायामाह प्रथमेति । भोगद्वेष्यं शत्रुभूतं विवेकः पुरस्सरः अग्रयायी यस्य तत् । विवेकपुरस्सरं तत्प्रसिद्धं । इह कुलत्रये प्रथममाद्यं । रागः कामः प्रमोहः महामोहः तौ प्रमुखे निर्वाहकौ ययोस्तत् रागप्रमोहमुखं मिथः परस्परं जुष्टं संयुक्तं द्वितयं कुलद्वयं । इतरत्रागप्रमोहमुखमित्यनेनास्य कुलस्य रजस्तमः प्रचुरत्वं सूच्यते । भोगद्वेष्यमित्यनेन तस्य सत्वनिष्ठत्वं च ॥ ४६ ॥

समानं शीलं स्वभावो यासां ताभिः राजन्यौ राजानौ । अथैतयोः पत्न्यावाह

मोहस्येति—॥ अपवर्गे मोक्षे दोषतया दृष्टिर्दर्शनं तन्मयी तत्स्वरूपा वर्णमयी जुहुरितिवत् । विषयाश्शब्दस्पर्शादयः तदनुभवेन योरसः तस्मिन् दोषाया दृष्टिर्यस्यास्सा तथोक्ता सुमतिः विवेकस्यानन्यापृथक्सिद्धापत्नीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

रतिः- *तदोतदो ।

कामः-ततश्च रजःप्रधाना रागादयः तमःप्रसूते स्संसारचक्रवर्तिनो महामोहस्य दैत्यानुकूलरक्षःकुलन्यायेन साचिव्यमाचरन्ति । सत्वसंभवन्तु विवेककुलमसाहयमल्पसारञ्च जगति वर्तते । जनकश्चास्माकं क्षेत्रज्ञः स्वयं मध्यस्थस्वभावोपि सहधर्मचारिण्या देव्या बुद्ध्यासहाद्य यावदस्मासु बहुलं दत्तदृष्टिः । तदिदमसहमानानित्यनृशंसाविवेकादयः जातिवादिन इव स्वभङ्गमप्यनुमन्यमानाः पुरुषस्य भोगं तत्संवर्धकानस्मांश्च उत्सादयितुमीहन्ते । अस्मत्तातेन चानादिभुक्तायां प्रकृतौ विविधान् दोषानुद्भाव्य तातं च तस्यामुपजनितवैराग्यं केनचिदुपायेन विरचय्य महाप्रस्थानेनापुनरावर्तिनं कर्तुमारभन्ते । तथा मर्कटरक्षः पती महापातकिनौ सुग्रीवबिभीषणौ स्वकुलोत्सादने प्रमाणयन्ति । न च तदारंभसमये तातस्य दुर्दशाशङ्कया वर्णयतुं । अयं खलु ।

* ततस्ततः

रतिः कथाश्रवणे प्रीतिं द्योतयति ततस्तत इति । विवेकमोहौ द्वावपि राजानावभिषिक्तौ अन्यद्रागाद्यं कुलं कथमासीदित्यत आह ।

रजःप्रधाना इति-॥ रागमोहकुलयोस्तुल्यत्वेन कथमनयोरेकस्य प्राधान्यं इत्यस्य गुणभाव इत्यत्राह दैत्येति-॥ द्वयोरनयोः कुलयोरन्योन्यसौहार्दात् बलवत्वं अन्यस्य त्वल्पबलत्वमेवेत्याह सत्वसंभवमिति ॥ तु शब्देन व्यावृत्तिर्द्योत्यते । एषां जनकः पुरुषः किं करोतीत्यत्राह जनक इति । मध्यस्थस्साधारणस्वभावो यस्य स तथा । अद्य यावत् एतत्क्षणावधि । जातिवादिनः व्यक्तिषु जातिर्नाम काचिदस्तीति वदन्तः त इव स्वभंगं स्वनाशमप्यनुमन्यमाना अभ्युपयन्तः ईहन्ते इच्छन्ति । इच्छामात्रमेव न तत्फलसिद्धिरित्यभिप्रायः । महाप्रस्थानं महाप्रयासं देहत्याग इत्यर्थः तेन आवर्त्तः आवृत्तिः आवर्त्तो अस्यास्तीत्यावृत्ती पुनरावर्त्ती न भवतीत्यपुनरावर्त्ती तं कर्तुं आरभन्ते । एवं स्वकुलध्वंसं केवा कुर्वन्तीत्यत आह ॥

तथेति-॥ प्रकृतिस्स्वभावः । मर्कट प्रकृतिः रक्षःप्रकृतिश्च सुग्रीव बिभीषणावित्यर्थः । स्वकुलोत्सादनात् महापातकिनावित्युच्यते प्रमाणयन्ति प्रमाणीकुर्वन्ति कावादुर्दशेत्यत आहायं खल्विति ॥

जात्यन्धः परदोषदृष्टिषु परीवादेषु मूकाग्रणीः
बाधर्यप्रथमावतारसरणि र्निन्दासमाकर्णने ।
स्त्रीप्रायः परदारसङ्ग्रहविधौ तद्वत्परावर्जने
संपद्येत समीक्षणेऽपि विकलः पापैर्विवेकादिभिः ॥४८॥

अत एवास्माभिरपि परित्यक्तसौभ्रात्रैः तेऽपि दुरात्मानो जिघांसन्ते । ततः प्रवृत्तिनिवृत्तिपद्धती समाश्रित्य वयं च तेच संयतिष्यामहे । तदा तु सत्वप्रधानं कुलं ज्योतिरिङ्गणज्योतिरिव द्युमणिकिरणैरस्माभिरभिभूयते ।

सौहार्दमित्थमनवाप्य सहोदराणा-
मासीत् स्वमूलगुणभेदवशाद्विरोधः ।
एकप्रजापतिभुवामपि वैरबन्धः
स्वात्मावधिः स्वयमुदेति सुरासुराणाम् ॥ ४९ ॥

रतिः– *संतं पाअं संतं पाअं पुत्ता एव्व पिदुणोभोअं विणासंति तह कहं सो अरा एव्व इअरे अरविंधं सणलं पडहि अआ होंति णाह किं णहोंज ताणं तुम्हाणंवि समरदुंदसा णिव रण साहणं संधि ।

* शान्तं पापं शान्तं पापं पुत्रा एव पितुर्भोगं विनाशयन्ति तथा कथं सोदरा एव इतरेतरविध्वंसनलंपटहृदया भवन्ति नाथ किंन भवेत्तेषां युष्माकमपि समरदुर्दशानिवारणसाधनं सन्धिः

जातीति–॥ परेषां ये दोषाः तेषां दृष्टिषु दर्शनेषु जात्यन्धः जातिर्जन्म-तस्मिन्नन्धः जायमानदशायामेवान्धः । अनेन परदोषदर्शनमस्य न कदाचित्संभवतीति द्योत्यते । परिवादाः परदोषकथनानि तेषु मूकानामग्रणीः श्रेष्ठः । निन्दानां परदूषणानां समाकर्णने बाधर्यं बधिरत्वं तस्य प्रथमावतारः प्रथमप्रवेशः तस्य सरणिर्मार्गः । परेषां दाराः परदाराः तेषां संगमविधौ संभोगक्रियायां स्त्रीप्रायः स्त्रीतुल्यः परेषामावर्जने वशीकारे तद्वत् स्त्रीवत् असमर्थः इत्यर्थः । समीक्षणे समीचीने सम्यग्विचारे विकलः विवेचनोपयोगिज्ञानशून्यः संपद्येत स्यात् ॥ ४८ ॥

अत एव पितृद्रोहादेव जिघांसन्ते हन्तुमिष्टा भवन्ति प्रवृत्तिनिवृत्तिपद्धती प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपमार्गौ प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मावित्यर्थः । ज्योतिरिंगणस्य खद्योतस्यज्योतिः तेज इव द्युमणिस्सूर्यस्तस्य किरणैः ।

अहो कथं भ्रातर एव परस्परं जिघांसन्तीत्यत्राह ।

सौहार्दमिति–॥ स्वमूलभूतानां गुणानां सत्वादीनां भेदवशादित्थं विरोध आसीत् । एवं कुत्र दृष्टमित्यत्राह एकेति–॥ अत्र प्रजापतिः काश्यपः स्वात्मावधिः यावदात्मभावीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

कामः—मुग्धे कथञ्चिदपि नात्र सन्धिस्संभाव्यते ।

स्वतस्सत्वविहीनानां सत्तयैवापराध्यतः ।
कथङ्कारं प्रतीकारः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५० ॥

प्रतिपुरुषविभक्तमूर्तिभेदा
वयमितरे च मिथः प्रतीपवृत्ताः ।
क्वचिदधिकरणे समापतन्तः
सुतनु दधीमहि वध्यघातकत्वम् ॥ ५१ ॥

नखल्वर्थकामपराणामस्माकं नारायणपरायणैः कथायामपि सङ्गतिरुपपद्यते । किञ्च यथा कथञ्चिदुपपद्यमानमपि अखण्ड वैरिखण्डन पण्डितो महामोहः कथञ्चिदपि सन्धिंनानुमन्यते । अहं वा कथमसहायवीरस्समनुमन्ये न खलु क्षुधितोऽपि शार्दूलः कदाचिदपि शाद्वलमत्ति-

---

एतदाकर्णनेन सञ्जातखेदा रतिरेवां सन्धिर्भवेदिति पृच्छति । शान्तं पापं एवंविधाविरोधहेतुभूतं पापं शान्तं भवत्विति शेषः । आदराद्वीप्सा ।

स्वत इति—॥ स्वतः स्वभावात् सत्वविहीनानां सत्तयैवापराध्यतः सत्भावेनैवापराधं कुर्वतां वर्त्तमानस्य कल्पानां ब्रह्मदिनानां कोटिशतैरपि प्रतीकारप्रतिक्रिया कथंकारं कथं वा कर्तुं शक्यः ।

स्वतो दुर्बलाविवेकादयः स्वसत्तयैव पीडाकरस्यास्मद्ग्रहस्य कथमपिं न प्रतीकारं कर्तुं शक्नुयुरितिभावः ॥ ५० ॥

विरुद्धानामस्माकमेकाधिकरणयं हन्तृहन्तव्यताहेतुरित्याह ॥

प्रतिपुरुषेति—॥ प्रतिपुरुषं तत्तत्पुरुषेषु विभक्तानियता मूर्त्तिभेदाश्शरीरविशेषा येषां ते तथोक्ताः वयं मोहप्रभृतयः इतरे विवेकादयश्च क्वचिदधिकरणेएकस्मिन्पुरुषरूपे स्थाने समापतन्तः सम्मिलिताः मिथः प्रतीपं विरुद्धं वृत्तं व्यापारो येषां ते तथा तादृशास्सन्तः वध्यघातकत्वं वध्यत्वं घातकत्वं च दधीमहि दध्महे ॥ ५१ ।

अद्यप्रभृति ये लोका यूयं यूयं वयं वयं ।
अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयं ॥
नास्ति संगतिरस्माकं युष्माकं च परस्परं ।
वयन्तु किंकरा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिंकराः ॥

इत्युक्तरीत्या च तेषामस्माकं च संगतिर्न सम्भवतीत्याह । न खल्विति—कथायामपि स्वैरप्रसङ्गोपीत्यर्थः ।

रतिः–*कोउण तेहिं कुलं घेहिं महाबलाणं तुम्हाणं वि उंमूलणे उवाओ संमंतिओ

कामः–अयि भीरु अनुद्घाटनीयमिदं राजरहस्यं विशेषतः स्त्रीषु

रतिः–†[हस्तं संगृह्य] अय्यउत्त साविओसि मए पिअसहेण वसंतेण अ सच्चं विअरिज्जउ राअरहसं

वसन्तः–[स्वगतं] किमत्र विवरणीयं दुष्परिहारः खलु अनिर्धारितकालो नियतिविपर्यासः [प्रकाशं] सखे मकरध्वज।

मनोरथसमर्थानां महामोहविरोधिनाम्।
मन्त्रभेदनमस्माभिः कार्यं तत्परिपन्थिभिः॥ ५२॥

कामः–प्रिये कथयामि तर्हि। अस्ति खलु अनभिज्ञकुलसार्वभौमविवेकमूलाकर्तृत्वाभिमानादिनानाविधविषमदृष्टिसहकृतः कश्चिदस्मत्कुलाभिचारकाङ्क्षिभिः उपनिषदुपरनिष्ठैः कैश्चिन्निष्ठुरैः अनुष्ठीयमानोनिवृत्तिसंज्ञको धर्मः। यन्निष्ठस्य पुरुषस्य परदोषदर्शनादिष्वन्धबधिरमूकपङ्ग्वादिवदत्यन्तमवसन्नावस्थानमाकर्ण्यते। तेन च निष्प्रतिक्रियेण केनचिद्दवग्रहेणेव पुरुषमाविशता बुद्धिस्सङ्गंस्यते। तस्मात् किल तत्सङ्गमादस्मत्कुलप्रद्वेषदूषितहृदया प्रशान्तमधुरवेषप्रच्छन्नाभवरसभोगभैरवी परभक्तिपरपर्याया ब्रह्मराक्षसी प्रादुर्भविष्यति। तथा हि

* कः पुनस्तैः कुलघ्नैः महाबलानां युष्माकमप्युन्मूलने उपायस्संमन्त्रितः।

† आर्यपुत्र श्रावितोसि मया प्रियसखेन वसन्तेन च सत्यं विव्रियतां राजरहस्यम्

महामोहस्वभावादपि सन्धिर्न भवेदित्याह। यथा कथञ्चिदपीति। यथा कथञ्चिदपीत्यनेन विवेकादीनां शरणागतत्वेपि महामोहस्सन्धिं नानुमन्येतेति सूच्यते ममापि अनभिमत इत्याह अहंवेति। कुतस्तवानुमतिरित्यत्राह न खल्विति॥

युष्मज्जये क उपायस्तैस्संमन्त्रित इति पृच्छति। राजकुलं राजगृहं।

नियतेः देवस्य विपर्यासः अन्यथाभावः अनिर्धारितः अनिश्चितः कालो यस्य तथा

मनोरथेति–॥ मनोरथमात्रे समर्थानां न तु कृत्ये महामोहविरोधिनां विवेकादीनाम्॥ २५॥

अनभिज्ञानां सार्वभौमो यो विवेकः तन्मूलाकर्तृत्वाभिमानादिशब्देन फलासङ्गस्य ग्रहणं। नानाविधा च या विषमदृष्टिस्तयो सहकृतः। उपनिषदोक्तत्वं

गुणत्रेतोन्मेषक्रमपरिणतानन्तविकृतिः
कचित्काले बुद्धिः कुलयुगलकूटस्थगृहिणी ।
अतिक्रूरात्यन्तप्रलयविधिदुर्मन्त्रपरुषां
पुरा भीमाकारां सृजति परभक्तिं परवती ॥ ५३ ॥

ततश्च ।

प्रव्रज्यादियुता परत्रपुरुषे पातिव्रतीं बिभ्रती
भक्तिस्सा प्रतिरुद्धसर्वकरणा घोरन्तपस्तप्स्यते ।
तुष्टा तेन जनार्दनस्य करुणा कुर्वीत तत्किङ्करं
कञ्चित्कैटभकोटिकल्पमसुरं..................

(इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति)

स्वमनीषया कल्पितत्वं । निष्ठुरैरिति तेषामकामहतत्वं व्यज्यते संगंस्यते संगता भविष्यति । भीमरथीत्वं भयहेतुत्वात् तदुक्तं । सप्तत्यासप्तमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमे । रात्रौ भीमरथीनाम सर्वप्राणिभयंकरीति ।

गुणेति—॥ गुणानां सत्वादीनां त्रेतात्रिकं तस्य उन्मेषस्य श्रोल्बणयस्य क्रमेण परिणता जाता अनन्ता च विकृतिर्यस्यास्सा तथोक्ता सत्वादीनां क्रमेणोन्मेषः एकैकस्योन्मेषे इतरयोरभिभवश्च नियतः यथोक्तं ।

रजस्तमश्चाभिभूयसत्वं भवति भारत ।
रजस्सत्वं तमश्चैव तमस्सत्वं रजस्तथा ॥ इति ।

परवती परतन्त्रा कुनयोः विवेकमहामोहकुलयोः युगलं युगं तस्य कूटस्थस्य कारणभूतस्य जीवस्य गृहिणी बुद्धिः अतिशयेन क्रूरः अतिक्रूरः अन्तमतिक्रान्तोत्यन्तश्च यः प्रलयः तस्य विधिः विधानं तस्मिन् दुर्मन्त्रेण दुष्टमन्त्रेण दुरालोचनया परुषां घोरां भीमः भयंकरः आकारो यस्यास्तां परभक्तिं पुरा सृजति स्रक्ष्यति । यावत्पुरा निपातयोर्लडिति विधानात् ॥ ५३ ॥

ततश्च अथ चेत्यर्थः ।

प्रव्रज्येति—॥ प्रव्रज्या वैराग्यं आदिशब्देन शान्त्यादयो गृह्यन्ते परत्र परस्मिन् पुरुषे । भगवति पातिव्रतीं पातिव्रत्यं बिभ्रती दधाना सा भक्तिः प्रतिरुद्धानि स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तितानि सर्वाणि करणानि इन्द्रियाणि यस्यास्सा तथोक्ता सती घोरं तीव्रं तपः नियमं तप्स्यते चरिष्यति । तेन तपसा तुष्टा जनार्दनस्य करुणा कैटभानां कोटिः कैटभकोटिः तत्कल्पं कश्चिदसुरं तत् किंकरं तस्याः भक्तेः किंकरं दासं कुर्वीत कुर्यात् । असुरं इत्यन्तं कामं उक्त्वा विरराम । उक्तं उक्तिः । अर्धोक्ते अर्धोक्तावित्यर्थः

सो असुर क इति अपेक्षायां वसन्तस्सखलु सङ्कल्पसूर्योदय इति मनसि विचार्य कामाभिप्रायेण निर्मूलनस्त्वेष न इति निश्चित्य प्रकाशमन्यया पूरयति—शेषमिति ॥

अथ स्या,न्नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्तादधिकारः सम्भवति, अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम्—“अवकीर्णिपशुश्च[1] तद्व”दिति। अतः प्रच्युतब्रह्मचर्य्यस्य प्रायश्चित्तसम्भवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति, तत्राह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां ततो भ्रष्टानां न सम्भवति। कुतः। ‘पतनानुमानात् तदयोगात्,’ नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात्,

“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः[2]।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महे”ति।

अतोऽधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयम्।

उपपूर्वमपीत्येके[3] भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवन‘मुपपूर्वं’मुपपातकम्, महापातकेष्वपरिगणितत्वा[4]दिति तत्र प्रायश्चित्तस्य ‘भावं’ विद्यमानतामप्येक आचार्या मन्यन्ते। ‘अशनवत्,’ यथा मध्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम्। ‘तदुक्तं’ स्मृतिकारैः—“उत्तरेषां चैतदविरोधी”ति, गुरुकुलवासिनो यदुक्तम् तत्स्वाश्रमाविरोध्युत्तरेषामप्याश्रमिणां सम्भवतीत्यर्थः। तद्वदिहापीति ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवने प्रायश्चित्तसम्भवाद्ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति।

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

‘तु’-शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। उपपातकत्वे महापातकत्वेऽप्येते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याऽधिकारिभ्यः, ब्रह्मविद्यायामनधिकृता[5] इत्यर्थः। कुतः। ‘स्मृतेः,’ पूर्वोक्तात् पतनस्मरणात्। यद्यपि कलुष[6]नि-

१ कीर्णी प्रच्युतश्चेति लि० पु०। २ पुनरिति द्विज इति च क्वचित्।
३ ०मपि त्वेक इति क्वचित्पठ्यते न तु तथा भाष्यादिसंमतम्।
४ ०गणितत्वादिति मु० पु०। ५ ०कृत्याइति लि० लि० पु०।
६ कल्मषेति लि० पु०।

र्हरणाय कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो[1] विद्यते, तथाऽपि कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न सम्भवति, "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महे"ति स्मृतेरित्यर्थः । 'आचाराच्च'–विशिष्टा हि नैष्ठिकादीन्भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्ज्जयन्ति, तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति । अतस्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥

तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ स्वाम्यधिकरणम् ११ । **स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥४४॥**

कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्त्तृकाणि, उत र्त्विक्कर्तृकाणीति चिन्तायां यजमानकर्तृकाणीत्यात्रेयो मन्यते । कुतः । 'फलश्रुतेः,' वेदान्तविहितेषु दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शना,दिह च क्रतुफलाप्रतिबन्धरूपस्योद्गीथोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थः । न च गोदोहनादिवदङ्गाश्रयत्वेन यजमानकर्तृकत्वा[2]सम्भवः, गोदोहनादिषु ह्यध्वर्युकर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनोपादान*मस्त्येनाशक्यम्, इह तूद्गातृकर्तृकेऽप्युद्गीथे तस्योद्गीथादे रसतमत्वानुसन्धानं यजमानेनैव[3] कर्तुं शक्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते–

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते[4] ॥ ४५ ॥

'आर्त्विज्य'मृत्विजः कर्मोद्गीथाद्युपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'तस्मै हि' प्रयोजनायर्त्विक् 'परिक्रीयते,' फलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोरुपादानायेत्यर्थः । कर्मविधिष्वृ"त्विजो वृणीते" "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती"ति ऋत्विक्कर्तृकत्व[5]शास्त्रेण फलसाधनभूतं साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्यते । तदन्तर्गतानि कायिकानि मानसानि च कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव । न च शक्यशक्तौ तस्य निबन्धनम् ।

---

१ वचनैरधिकार इति लि० पु० । २ ०कर्तृत्वेति लि० पु० ।

* ०दोहनोपादानेत्येव सर्वपु० पाठः ।

३ ०तमादित्वानुसंबाध्य न (संधानं) यजमानेन–इति लि० पु० ।

४ परिक्रियत इति भूयोभूयो मु० पु० । ५ ०त्वमिति लि० पु० ।

यद्यप्युद्गीथाद्युपासनं पुरुषार्थं, स्तथाऽपि क्रत्वधिकृताधिकारित्वात्[1] क्रतोश्च साङ्गस्य ऋत्विक्कर्तृकत्वाद् "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तर"मित्यृत्विक्कर्तृकक्रियोपयोगित्वेन विद्यायास्तदेककर्तृकत्वश्रवणादृत्विक्कर्तृकाण्येतानि । दहरादिषूपासनेषु ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणा,- "च्छास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति न्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव ॥*

स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् १२[1]। **सहकार्य्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥**

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च[2] निर्विद्याथ मुनि"रित्यत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विधीयत, उतानूद्यत इति विशये, मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येति विहितमेव ज्ञान'मथ मुनि'रित्यनूद्यते । विधिशब्दो न ह्यत्र श्रूयते । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—

'सहकार्यन्तरविधि'रिति । 'तद्वतो'—विद्यावतः 'विध्यादिवत्', विधीयत इति विधिर्यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः, शमदमादयश्च 'विधि'—शब्देनोच्यन्ते, आदिशब्देन श्रवणमनने गृह्येते । 'सहकार्यन्तरविधि'रित्यत्रापि विधीयत इति विधिः, सहकार्यन्तरं विधिश्चेति सहकार्यन्तरविधिः । एतदुक्तं[3] भवति—यथा[4] "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने"त्यादिना "शान्तो दान्त" इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च विधीयते, यथा च "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति[5] श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते, तथा "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये"त्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं

---

१ क्रत्व॰ · · · धिकारत्वादिति पु॰ द्वयेपि ।
* श्रुतेश्चेति सूत्रं तु न श्रीभाष्यादिपरिगृहीतम् ।
२ ०द्येत बाल्यं चेति लि० पु० ।   ३ तदुक्तमिति लि० पु० ।
४ यथा भवतीति मु० पु० ।   ५ इत्यादीति लि० पु० ।

विधीयत इति। मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह–'पक्षेणे'ति। 'मुनि'-शब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनान्मौनं[1] पाण्डित्य-बाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयम्। यद्यप्य'थ मुनि'रित्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते, तथाऽपि मौनस्या[2]प्राप्तत्वाद् विधेयत्वमङ्गीकरणीयम्–अथ मुनिः 'स्या'-दिति। इदं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्ब-नस्य पुनःपुनःसंशीलनं तद्भावनारूपम्। तदेवं वाक्यार्थः–'ब्राह्मणो' विद्यावान् 'पाण्डित्यं निर्विद्य' उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा,[3] श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं[4] वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः। तच्च भगवद्भ-क्तिकृतसत्त्वविवृद्धिकृतम्, यथोक्तम्–"नाहं वेदै"रित्यारभ्य "भक्त्या त्वनन्यया शक्यो…ज्ञातु"मिति। श्रुतिश्च "यस्य देवे परा भक्तिः" "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य" इत्यादिका। 'बाल्येन तिष्ठासेत्,' बाल्य-स्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते। 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात्, बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परे[5] ब्रह्मणि मननशीलो भवेन्निदिध्यासनरूपविद्याऽऽवाप्तये। एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवतीत्याह 'अमौनं मौनं[6] च निर्विद्याथ ब्राह्मण'इति। अमौनं मौनेतर-सहकारिकलापः, तं च मौनं च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां तदेकनि-ष्पाद्यां लभेतेत्यर्थः। 'स ब्राह्मणः केन स्या'दिति, उक्तादुपायात्किम-न्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे 'येन स्यात्तेनेदृश एवे'ति, येन मौनपर्यन्तेन[7] ब्राह्मणः स्यादित्युक्तम्, तेनैवेदृशः स्यात्, न केनाप्यन्येनोपायेनेति परि-हृतम्। अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत् पाण्डित्यादिकं मौनतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते।

अथ स्यात्–यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्म्म-सहकारिणी मौनतृतीयसचिवा विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते, कथं

१ मानमिति मु० पु०। २ प्रकृष्टमननस्येति लि० पु०।

† एतच्चिह्नितस्थानं यावत् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं लिखितपुस्तकं 'लि० पु०' संकेतितं समाप्तम्। अथेतः परं लिखितपुस्तकान्तराणि त्रीणि क्रमेण 'प्र० द्वि० तृ०' संकेतेन यथोपयोगं व्यवहृतानीति द्रष्टव्यम्।

३ विदुषेति प्र० पु०। ४ प्राप्यमिति प्र०।

५ परिपूर्णे–इति मु० पु०। ६ मौनमिति नास्ति प्र०। ७ पर्यन्ते चेति प्र०।

तर्हि च्छान्दोग्ये "ऽभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देश"इत्यारभ्य "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तत"इति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते—इत्यत्राह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

'तु'—शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति । 'कृत्स्नभावात्'—कृत्स्नेषु भावात् कृत्स्नेष्वाश्रमिषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्तीति तेनोपसंहारः, तस्मात्सर्वाश्रमधर्म्मप्रदर्शनार्थो गृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः ।

तथैतस्मिन्नपि वाक्ये "ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणाया[1]श्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ती"ति पारिव्राज्यैकान्तधर्म्मं प्रतिपाद्य "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये"त्यादिना पारिव्राज्यधर्म्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्म्माणां प्रदर्शनार्थः । कुतः । एवंविधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमि[2]धर्म्माणामपि "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यारभ्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव 'ब्रह्मसंस्थ'—शब्दः सर्वाश्रमिसाधारण इति । अतः सुष्ठूक्तम्—यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीयः पाण्डित्यादिर्विद्यासहकारित्वेन विधीयत इति ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथाऽनाविष्काराधिकरणम् १३ ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासे"दित्यत्र वटुषो बाल्यमुपादेयतया श्रुतम् । बालस्य भावः कर्म्म वा बाल्यम्,

---

१ एषणाशब्दे परतस्सर्वत्रैव मु० पु० प्र० च पररूपमेव भवति, न तु तथोपनिषदि न वाऽनुशासनिकम् ।

२ ०माश्रमीति प्र० ।

बालभावस्य वयोऽवस्थादिविशेषस्यानुपादेयत्वात् कर्म्मैवेह गृह्यते । तत्र किं बालस्य कर्म्म कामचारादि सर्वं विदुषोपादेयमुत दम्भादिरहितत्वमेवेति विशये विशेषाभावात्सर्वमुपादेयम् । नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन बाध्यन्त इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

"अनाविष्कुर्व"न्निति । बालस्य यत्स्वभावाऽनाविष्करण[1]रूपं कर्म्म, तदुपादानो वर्त्तेत विद्वान् । कुतः । 'अन्वयात्'—तस्यैवान्वयात् । 'बाल्येन तिष्ठासे'दित्यस्मिन् विधौ तस्यैव ह्यन्वयसम्भवः,[2] इतरेषां विद्याविरोधित्वश्रवणात्—

"नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" ॥

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि"रित्यादिषु ॥

अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

ऐहिकाधिकरणम् १४ ।

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे[3] तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

द्विविधा विद्याऽभ्युदयफला मुक्तिफला च । तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः पुण्यकर्म्मभिः पुण्यकर्म्मानन्तरमेवोत्पद्यत, उतानन्तरं कालान्तरे वेत्यनियम इति संशयः । पूर्वकृतैः पुण्यकर्म्मभिर्हि[4] विद्वान् जायते, यथोक्तं भगवता—"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुने"ति । साधने निर्वृत्ते[5] विलम्बहेत्वभावादनन्तरमेवेति प्राप्त उच्यते—

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्ध इति । ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबन्धे अप्रस्तुते प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे सत्यनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालमित्यनियमः । कुतः । 'तद्दर्शनात्,' दृश्यते हि प्रबलेन कर्म्मान्तरेण कर्म्मफलप्रतिबन्धाभ्युपगमः श्रुतौ—"यदेव विद्यया करोति

---

१ ०विष्कारेति मु० पु० ।
२ ०संभवादिति प्र० ।
३ हीत्यधिकं प्र० ।
४ ०कर्मभिरिद्वेति प्र० ।
५ निवृत्त इति प्र० ।

श्रुत्योपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तर"मित्युद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मणः फलाप्रतिबन्धश्रवणात् ॥

ऐहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ मुक्तिफलाधिकरणम् १५ । **एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॥ ५१ ॥**

मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरतिशयितकर्म्मभिरुत्पत्तावेवमेव कालानियमः, तस्याऽपि पूर्ववत्प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्ध[1] रूपावस्थावधृतेः । अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः । सर्वेभ्यः कर्म्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्म्मणः प्रबलत्वात्प्रतिबन्धासम्भव इत्यधिकाऽऽशङ्का, तत्रापि ब्रह्मविदपचाराणां पूर्वकृतानां प्रबलानां सम्भवात् प्रतिबन्धसम्भव इति परिहारः । द्विरुक्ति[2]रध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं साधनाध्यायस्तृतीयः ॥

---

१ समाप्तीत्यधिकमत्र मु· पु·, द्वि· च । २ पुनरुक्तिरिति प्र· ।

नमो मीमांसाद्वयगुरवे भगवते श्रीमते रामानुजाचार्याय ॥

अथ

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथाऽऽवृत्त्यधिकरणम् १। **आवृत्तिरऽसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥**

तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तिता। अथेदानीं विद्या-स्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते।

तत्र "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "तमेव[1] विदित्वाऽति मृत्युमेति" 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण"मित्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ, उताऽसकृदावृत्त[2]मिति संशयः। किं युक्तम्। सकृत्कृतमिति। कुतः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति वेदनमात्रस्यैव विधानादऽसकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात्। न चावघातादिवद्वेदनस्य ब्रह्मापरोक्ष्यं[3] प्रति दृष्टोपायत्वाद् यावत्कार्य्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुम्, वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात्। ज्योतिष्टोमादिकर्माणि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपम्, आराधिताच्च परमपुरुषाद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति हि "फलमऽत उपपत्ते"रित्यत्र प्रतिपादितम्। अतो ज्योतिष्टोमादिवद्यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'आवृत्तिरऽसकृ'दिति। असकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः। कुतः। 'उपदेशात्,' ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनोपदेशात्[4]। तत्पर्य्यायत्वं च विद्युपास्तिध्यायतीनामेकस्मिन् विषये वेदनोप[5]देशपरवाक्येषु प्रयोगादवगम्यते। तथा हि, "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"त्युपासिनोपक्रान्तोऽर्थो

---

१ ०मेवर्मिति मु॰ पु॰। २ ०दावर्त्तनमिति प्र॰। ३ ब्रह्मापरोक्ष्यमिति मु॰ पु॰। ४ वेदनोपदेशादिति क्वचित्। ५ वेदनोप—इत्येतत् प्र॰ नास्ति।

'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्च्चसेन य एवं वेदे"ति विदि-नोपसंह्रियते । तथा, "यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त" इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रैक्वस्य ज्ञानम् "अनु म एतांभगवो देवतां शाधि यां देवता-मुपास्स" इत्युपासिनोपसंह्रियते । तथा, "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्या-दिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते । ध्यानं च चिन्तनम्, तच्च[1] स्मृतिसन्तति-रूपम्, न स्मृतिमात्रम् । उपास्तिरपि तदेकार्थः, एकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्ये प्रयोगदर्शनात् । तदुभयैकार्थ्यादसकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरिह "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशै[2]"रित्यादिषु वेदनादिश-ब्दैरभिधीयत इति निश्चीयते ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं-स्मृतिः । स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते । स्मर्य्यते हि मोक्षसा-धनभूतं वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम्-

"तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथे"[3]ति ।

तस्मादसकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः ॥

आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथाऽऽत्मत्वोपासना-धिकरणम् २ । **आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥३॥**

इदमिदानीं चिन्त्यते-किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुरन्यत्वेनोपास्य,-मुतोपासितुरात्मत्वेनेति । किं युक्तम् । अन्यत्वेनेति । कुतः । उपासितुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वाद् ब्रह्मणः । अर्थान्तरत्वं चा"धिकन्तु भेदनिर्दे-

---

१ तच्चेत्यत्र चिन्तनमित्येव प्र० ।
२ ०पापैरिति प्र० ।
३ तदेति प्र० ।

शात्" "अधिकोपदेशात्" "नेतरोऽनुपपत्ते"रित्यादिषूपपादितम्। यथावस्थितञ्च ब्रह्मोपास्यम्। अयथावस्थितोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्ययथाभूता स्यात्, "यथाक्रतुरस्मिल्ँ लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति न्यायात्। अतोऽन्यत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

'आत्मेति त्वि'ति। 'तु'–शब्दोऽवधारणे। उपासितुरात्मेत्येवोपास्यम्। उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथाऽऽत्मा, तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः। कुतः। एवमभ्यु[1]पगच्छन्ति पूर्वे उपासितारः, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसी"ति। उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्मोपासितारो'ऽह'मिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत आह 'ग्राहयन्ति चे'ति। इममर्थमविदुषुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि, तान् प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः, "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत"इति, तथा "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः···ऐतदात्म्यमिदं सर्व"मिति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला"निति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा, अतः स त आत्मा। अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानम्, तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मन,स्तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तमिति। एवं शास्त्रैरुपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन* सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्त'स्त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते"–इति व्यतिहारेणो[2]क्तवन्तः। एवं चा"थ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत" "सर्वं तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदे"त्यन्यत्वानुसन्धाननिषेधः,[3] "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वे"ति पृथक्त्वानुसन्धानविधानं

१ एवं ह्यु–इति प्र०। * ०निष्ठत्वे–इति द्वि०।
२ व्यतिकरेणेति पुस्तकान्तरे, व्यतिरेकेणेति तु प्र०।
३ सर्वं वेदेत्यात्मत्वाननुसंधाननिषेध इति क्वचित्।

चाविरुद्धम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धाननिषेधो रचितः, स्वशरीरात् स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत्स्वात्मनोऽपि परमात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात्पृथक्त्वानुसन्धानविधानं च रचितम् । अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वात्तस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निषेधवाक्ये'ऽकृत्स्नो ह्येष' इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् ।

आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ प्रतीकाधिकरणम् ३। **न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥**

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त" इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वानुसन्धानं कार्य्यं,मुत नेति चिन्तायाम् "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"ति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद् ब्रह्मणश्चोपासितुरात्मत्वादात्मेत्येवोपासीतेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'न प्रतीक'इति। 'प्रतीके ना'त्मत्वानुसन्धानं कार्य्यम् । 'न हि सः, न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः। प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यो, न ब्रह्म-ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रम् । प्रतीकोपासनं हि नामाऽब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धानम् । तत्रोपास्यस्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावान्न तथाऽनुसन्धेयम् ।

नन्वत्रापि ब्रह्मैवोपास्यम्, ब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवे मनआदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् । अतो मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति, तत्राह[1]—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मनआदिषु 'ब्रह्मदृष्टि'रेव युक्ता, न ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः, ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कर्षात्, तेषाञ्च विपर्ययात् । उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी, भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय ॥

प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

१ ०मित्यत आहेति प्र० ।

अथाऽऽदित्यादिमत्यधिकरणम् ४ ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीते"त्यादिषु कर्माङ्गाश्रयेषूपासनेषु संशयः—किमुद्गीथादौ कर्माङ्ग आदित्यादिदृष्टिः कर्त्तव्या, उतादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति । उत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे कर्त्तव्येति न्यायादुद्गीथादीनां च फलसाधनभूतकर्माङ्गत्वेनाफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते—

'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग' इति । 'च'—शब्दोऽवधारणे, क्रत्वङ्ग उद्गीथादावादित्यादिदृष्टय एव कार्याः । कुतः । 'उपपत्तेः'—आदित्यादीनामेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः । आदित्यादिदेवताराधनद्वारेण हि कर्मणामपि फलसाधनत्वम् । अतस्तद्दृष्टिरुद्गीथाद्यङ्गे ॥

आदित्यादिमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽसीनाधिकरणम् ५ ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

मोक्षसाधनतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ज्ञानं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमसकृदावृत्तं सन्ततस्मृतिरूपमित्युक्तम् । तदनुतिष्ठन्नासीनः शयानस्तिष्ठन् गच्छंश्च विशेषाभावादनियमेनानुतिष्ठेदिति प्राप्त उच्यते—

'आसीन' इति । 'आसीन' उपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः । 'सम्भवात्' । आसीनस्यैव ह्येकाग्रचित्ततासम्भवः । स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वात्, शयने[1] च निद्रासम्भवात् । पश्चाद्धारण[2]प्रयत्ननिवृत्तये सापाश्रय[3] आसीनः कुर्यात् ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

'निदिध्यासितव्य' इति ध्यानरूपत्वादुपासनस्यैकाग्रचित्तताऽवश्यम्भाविनी । ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितमेकचिन्तनमित्युक्तम् ।

---

१ शयान इति मु॰ पु॰ । २ पश्चाद्धारणेति प॰ । ३ साश्रय इति मु॰ पु॰ ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

निश्चलत्वं चापेक्ष्य[1] पृथिव्यन्तरिक्षादिषु ध्यानवाचोयुक्तिर्दृश्यते "ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौः ध्यायन्तीवाऽऽपो ध्यायन्तीव पर्वता" इति । अतः पृथिवीपर्वतादिवदेकाग्रचित्ततया निश्चलत्वमुपासकस्यासीनस्यैव सम्भवेत् ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानम्—

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धय" इति ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रवणादेकाग्रतानुकूलो यो देशः कालश्च, स एवोपासनस्य देशः कालश्च । "समे शुचौ शर्करावह्निवालुका[2]विवर्जित" इति वचनमेकाग्रतैकान्तदेशमाह, न तु देशं नियच्छति, "मनोऽनुकूल"इति वाक्यशेषात् ॥

आसीनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथाऽऽप्रायणाधिकरणम् ६ । **आ प्रायणा[3]त्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥**

तदिदमपवर्गसाधनमुक्तलक्षणोपासनमेकाह एव सम्पाद्यमुताऽऽप्रायणात्प्रत्यहमनुवर्त्तनीयमिति विशये एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्तावतैव परिसमापनीयमिति प्राप्त उच्यते—

'आ प्रायणा'दिति, आ मरणादनुवर्तनीयम् । कुतः । 'तत्रापि हि दृष्टम्'—उपासनोद्योगप्रभृत्याऽऽप्रायणान्मध्ये यः कालस्तत्र सर्वत्रापि

---

१ ह्यपेक्ष्येति प्र० ।
२ शुचौ देशे... ...वालुकादि—इति मु० पु० । ३ प्रयाणेतिप्रायः पुस्तकेषु ।

CC.0- Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दृष्टमुपासनम् "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत' इति ॥

आप्रायणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ तदधिगमाधिकरणम् ७ । **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥**

एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चिन्तयितुमारभते । ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ श्रूयेते—"तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" "तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेने''त्युत्तराघाश्लेषः, तद्यथेषीकातूल[1]मग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर" इति पूर्वाघविनाशः । एतावश्लेषविनाशौ विद्याफलभूतावुपपद्येते नेति[2] संशयः । किं युक्तम् । नोपपद्येते इति । कुतः । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी''त्यादिशास्त्रविरोधात् । अश्लेषविनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूतविद्याविधायिवाक्यशेषगतः कथंचिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते । न च विद्या पूर्वोत्तराघयोः प्रायश्चित्ततया विधीयते, येन प्रायश्चित्तेनाघविनाश उच्येत । विद्या हि "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती''ति ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । अतो विद्यार्थवादोऽयमघविनाशाश्लेषव्यपदेश इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'तदधिगम'इति । विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्या'दुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'वुपपद्येते । कुतः । एवंविधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते, 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इत्यादिव्यपदेशात् । न च 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म'[3]त्यनेन शास्त्रे-

---

१ ०षीकतूलमिति मु॰ पु॰, न तु तथोपनिषदः पाठः ।
२ न वेति—इति प्र॰ । ३ वचनकर्म क्षीयते—इति प्र॰ ।

णास्य विरोधः, भिन्नविषयत्वात् । तद्धि कर्मणां फलजननसामर्थ्यद्रढि-मविषयम्, एतत्तूत्पन्नाया विद्यायाः प्राक्कृतानां पाप्मनां फलजननशक्ति-विनाशसामर्थ्यम् उत्पत्स्यमानानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकत्व-सामर्थ्यं च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो भिद्यते । यथाऽग्निजलयोरौष्-ण्यतन्निवारणसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात्प्रामाण्यम्, एवमत्रापीति न कश्चिद्विरोधः ।

अघस्याश्लेषकरणं, वैदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्यु-त्पत्तिप्रतिबन्धकरणम् । अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति । अघस्य विनाशकरण,-मुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम् । शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव । तदेवं विद्या वेदितुर्वेद्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया सती वेद्यभू-तपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूर्वकृताघसञ्चयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाश-यति, सैव विद्या स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्यऽघनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिबध्नाति । तदिदमश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं मन्तव्यम्, "नावि-रतो दुश्चरिता"दित्यादिभिः शास्त्रैरा प्रायणादहरहरुत्पद्यमानाया उत्त-रोत्तरातिशयभागिन्या विद्याया दुश्चरितविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात् ॥

तदधिगमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथेतराधि-करणम् ८ । **इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥**

उत्तरपूर्वाघयोर्विद्ययाऽश्लेषविनाशावुक्तौ । 'इतरस्य' पुण्यस्या'प्ये-व'मुक्तेन न्यायेनाश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम्, विद्याफलविरोधित्वसा-मान्याद् व्यपदेशाच्च । भवति च व्यपदेशः—उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्ते" इति, "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुत[1]" इति च । मुमुक्षोरनिष्टफलत्वात्सुकृतस्यापि 'पाप्म'—शब्देन व्यपदेशः । सुकृतस्य[2] शास्त्रीयत्वात्तत्फलस्य केषांचिदिष्टत्वदर्शनाच्च विद्यया अविरोधशङ्कां

१ विधूनुत इति मु० पु० । २ अपिशब्दोऽधिको मु० पु० ।

निवर्त्तयितुमतिदेशः । ननु विदुषोऽपि सेतिकर्त्तव्यताकोपासननिर्वृत्तये वृष्ट्यादिफलानीष्टान्येव, कथं तेषां विरोधाद्विनाश उच्यते, तत्राह– 'पाते त्वि'ति । शरीरपाते तु तेषां विनाशः, शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्याऽननुगुणादृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः ॥

इतराधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथाऽनारब्धकार्याधिकरणम् ९ । **अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥**

ब्रह्मविद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ । ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेण विनाश, उतानारब्धकार्य्ययोरेवेति विशये "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति विद्याफलस्याविशेषश्रवणाद्विद्योत्पत्त्युत्तरकालभाविन्याश्च शरीरस्थितेः कुलालचक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशादप्युपपत्तेरविशेषेणेति प्राप्त उच्यते–

'अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्वे' इति । विद्योत्पत्तेः 'पूर्वे' सुकृतदुष्कृते 'अनारब्धकार्य्ये' अप्रवृत्तफले 'एव' विद्यया विनश्यतः । कुतः । 'तदवधेः' "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इति शरीरपातविलम्बावधिश्रुतेः । न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति ॥

अनारब्धकार्याधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथाऽग्निहोत्राद्यधिकरणम् १० । **अग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥**

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेष इति विद्याबलात्सुकृतस्याप्यसंश्लेष उक्तः । अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमधर्माणामपि सुकृतत्वसामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिच्छतोऽननुष्ठाने प्राप्त उच्यते–

'अग्निहोत्रादि त्वि'ति । 'तु'–शब्दः सुकृतान्तरेभ्यो विशेषणार्थः । अग्निहोत्राद्याश्रमधर्माः फलाश्लेषासम्भवादनुष्ठेया एव । तदसम्भवश्च

तस्य बाधश्चायोग्यता च तेन गन्धप्रागभावावच्छिन्ने घटे न सम्भवतीति तत्र तदुभयमविकलम् अयन्तु विशेषोयः प्रागभावस्तल्लक्षणमात्रम् अत्यन्ताभावस्थले यावत्सत्त्वम् अत्र द्वितीयस्य स्फुटावभासत्वात्तत्रैव तदुभयमुदाहृतं प्राचीनैर्न तु प्रागभावस्थले दुर्बोधत्वादिति योग्यताल-क्षणे यदत्यन्ताभावग्रहणं तत्सम्पातायातमन्यमतावल-म्बेन वेति । न च जात्या व्यक्त्याक्षेपे प्रलये व्यभिचार इति यन्नैयायिकैरुक्तं तदेवं सति विरुध्येत न हि व्यक्ति-ध्वंसवद्धामितया जातेर्व्यक्तिव्यभिचारिता सम्भवतीति । नैवम् । तत्रत्यव्यभिचारिपदेनाव्यभिचारविरोधिनः का-त्स्न्येन सम्बन्धाभावस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा तादृशं पृथिवीत्वं मध्येपि गन्धं न गमयेदित्यस्योक्तप्रायत्वादिति साध्याभावधियो गृहीतप्रामाण्यायाः साध्यधीप्रतिब-न्धकतया तदभावस्तृतीयलिङ्गपरामर्शेनापेक्ष्यते तस्या अभ्युत्थानात्तु सह नास्तीति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकृते खण्डनोद्धारे प्रमाणतदाभा-
सोद्धारो नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

हेत्वाभासखण्डनानन्तरं निग्रहस्थानत्वेन स्मृतान् प्रतिज्ञाहान्यादीन् खण्डयति स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणं झटिति संवरणेतिव्याप्तेः। न हि झटिति संवृतं पतितमपि निग्रहस्थानं निगृह्णाति किञ्च स्वीकृतेति व्यर्थं स्वीकृत्यास्वीकारो हि त्याग इति स्वीकारस्य त्यागपदार्थान्तर्गतत्वेन तत एव प्राप्त्या पौनरुक्त्यात्। निग्रहस्थानसामान्यलक्षणानुवृत्त्या झटिति संवरणातिव्याप्तिनिरासात् न हि झटिति संवृतं कथाकारणीभूतसम्यग्ज्ञानविरहनिग्रहस्य स्थानमुन्नायकं भवति नापि स्वीकृतपदं पुनरुक्तं परिहारमात्रस्यैव त्यागपदार्थत्वात् परोक्तं दूषणं परिहरतीत्यादेर्दर्शनात् नापि रूपान्तरेण स्वीकृत्य रूपान्तरेण त्यागेतिव्याप्तिस्त्यागस्य प्रकाराकाङ्क्षायां स्वीकारप्रकारस्यैवोपस्थितत्वेनान्वयात् उपस्थितपरित्यागे गौरवात् आग्नेयीन्यायात्। न चापसिद्धान्तेतिव्याप्तिः तत्रापि नैयायिकोहमित्यादिना सङ्क्षिप्ताक्षरेण सर्वस्यैव न्यायसिद्धान्तस्योक्तौ पश्चात्तदेकदेशत्यागे उक्तलक्षणसत्त्वादिति वाच्यं स्वीकृतस्य विशिष्योक्तस्य संवरणावसरात्यये परित्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति लक्षणात्। हन्तैवं संवरणावसरात्यये स्वीकृतपरित्याग इत्येवास्तु तावन्मात्रस्यैव निग्राहकत्वात् शेषं व्यर्थमिति चेत्। मैवं वोचः। विचित्राभिसन्धाना हि प्राञ्चः तथाहि विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति सङ्क्षेपे पारमर्षं सूत्रं विस्तरे तु प्रतिज्ञाहानिरित्यादि एवमसाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनमिति प्रसज्यपर्युदासाभ्यां सङ्क्षेपे चतुर्धेति बौद्धाः विस्तरे तु चतुर्दशेति त एवाहुः। तथा चामीषां यावन्ति रूपाणि निग्रहे सम्भवन्ति तेषां मध्ये केनचित्कानिचित्परिगृहीतानि केनचित्कानिचिदभिप्रायस्वातन्त्र्यात् सम्भवन्ति तु सर्वाण्येव

रूपाणीति । अयन्तु विशेषो यत्स्वाश्रितशास्त्रानुक्तं रूपं निग्रहत्वममपि पुरस्कृत्य निगृह्णन्नपसिद्धान्तमासादयतीति । हन्तैवं चौरापराधेन माण्डव्यनिग्रहः कुरुभेनाहिसंतृप्ततोर्मुनेर्मताश्रयणे [1]न सद्धर्मेनानिगृह्णतो वादिनोपसिद्धान्तः स्यादिति किमत्र क्रियतां दुर्लभा हि शास्त्रपरिपाटी तथाहि खाण्डनिक त्वमेव वेदान्तमाश्रयमाणो वेदानामपि प्रामाण्यमपजानानो व्याघातादप्यबिभ्यत् प्रमाणपथावतीर्णं सर्वं जहत् तदनवतीर्णं ब्रह्माद्वैतं दधत्स्वाश्रितशास्त्रश्रद्धालुतया परं जीवसीति । नन्वेकस्य परित्यागपरिग्रहौ विरुद्धाविति विरोध एवात्र दोषोऽस्त्विति चेत् । मैवम् । त्यागस्यानुद्भावने तद्घटितस्य विरोधस्योद्भावनाशक्यतया आवश्यकोद्भावनस्य त्यागस्यैवात्र दोषत्वात् सेयं प्रतिज्ञाहानिः पक्षहानिसाध्यहानिलिङ्गहानिदृष्टान्तहानितद्विशेषणहानिक्रमहानिभेदादनेकधा प्रतिज्ञापदं त्वत्र निर्वाह्यभागपरं तेन सर्वसङ्ग्रह इति स्थापकेनोक्तस्य दूषकेण दूषितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरं न च पूर्वपदार्थानिरुक्तिः यस्मिन् काले उक्तविशेष्यस्य समभिव्याहारः सम्भवति तत्कालस्य पूर्वपदार्थत्वात् तेन विशेष्यसमभिव्याहारौपयिककालेऽनुक्तस्य साध्यविशेषणस्य दूषणाभिधानानन्तरं यदभिधानं तत्प्रतिज्ञान्तरम् । नन्वीदृशः कालो विशेष्याभिधानादव्यवहितः पूर्वश्चोत्तरश्च भवति तथा चैतयोरेकस्मिन्नुक्तमपरस्मिन्ननुक्तत्वात्पूर्वमुक्तं भवत्येवेति चेन्न । सामान्याभावस्याश्रयणात् । न च प्रागुक्तस्य प्रकरणलभ्यस्य विशेषणस्यानुक्तभ्रान्त्या दूषितस्याभिधानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् अनुक्तपदेनाप्रतिपादितस्योक्तत्वात् तस्य तु प्रकरणेनैव प्रतिपा-

(१) आदर्शपुस्तकेष्वेवमेव पाठो दृश्यते ।

दितत्वात्। ननु तथापि परस्मिन्ननुत्पन्नप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वस्याभावात्तत्रातिव्याप्तिरेवेति चेन्न। श्रोतृप्रतिपत्त्यनुकूलकारणाकात्स्न्र्यस्य प्रतिपादितपदार्थत्वात् तस्य चानुत्पन्नप्रतिपत्तिके सत्त्वात् न च प्रतिज्ञाहान्या हेतुहानेरिव प्रतिज्ञान्तरेण हेत्वन्तरस्यापि सङ्ग्रहोऽस्त्विति मणिकण्ठमतमादेयं स्वतन्त्राभिप्रायस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादित्युक्तत्वात्। प्रतिज्ञाविरोध उक्तव्याघातः स च यस्य येन रूपेण यदनन्वयो येनाभ्युपगतस्तस्य तेनैव रूपेण तेन पुंसान्वयाभ्युपगमः स च पदादिभिरुन्नीयत इति पदादिव्याघात उच्यते। ननु यावज्जीवमहं मौनी अवाचकः शब्द इदं न जानामि ज्ञानमविषयमित्यादिषु विरोधप्रपञ्चेषु नाभ्युपगमान्तरं पश्यामो येन विरोधः स्यादिति। मैवम्। मौनं हि वचनोच्चारणसमर्थस्य तदनुच्चारणं तत्राहं मौनीति शब्दोच्चारयितृत्वं आत्मनोऽभ्युपगच्छति कथमन्यथा वाचा प्रतिपादयति एवं चाहं मौनीति व्यक्तमभ्युपगमान्तरं न चेत्प्रतिपादयति न तर्हि प्रतिपादकः एवमवाचकः शब्द इत्यादावपि शब्दस्य वाचकत्वमभ्युपैति कथमन्यथा तेन प्रतिपादयति तथा चावाचकः शब्द इति ब्रुवतो व्यक्तमभ्युपगमान्तरं एवमिदमिति प्रत्यक्षविषयमिदमा निर्दिशति न जानामीति तज्ज्ञानमपह्नुते एवं ज्ञानमविषयमित्यादिवदत एतद्वाक्यजमपि ज्ञानं ज्ञानाविषयत्वं न विषयीकरिष्यतीति गलेपादिकयापि ज्ञानस्य विषयत्वमङ्गीकारयितव्य एवञ्च ज्ञानस्याविषयत्वाभ्युपगमो विरुद्धः। यत्तु घटो नास्तीत्यादौ घटोस्तीत्यस्य घटसत्त्वविधायकतया नञश्च घटासत्त्वविधायकतयात्रापि प्रतिज्ञाविरोधः स्यादिति खण्डनम्। तदव्युत्पत्तिविजृम्भितम्। घटेन नञो नञा चास्त्यन्वयस्य सार्वलौकि-

कत्वात् । ननु घटनञोः कथमन्वयः उभयोरतादात्म्यात् नापि घटस्य नञर्थे प्रतियोगितयान्वयः घट इति प्रथमान्तात्सम्बन्धितया तस्योपस्थित्यसम्भवात् तत्सम्भवे वा घटस्य नेत्यनेन घटसम्बन्धिकः कश्चिन्निषेद्धव्यो न घट एवेति । मैवम् । घटो नेति शब्दाद्धटनिषेधस्तावत्प्रतीयत इति सार्वलौकिकं ईदृशञ्च प्रत्ययमपह्नुवानो माध्यमिकवदुपेक्षणीयः स्यात् । ननु प्रतीम एवं किं ततः । शब्दादीदृशः प्रत्ययः कथं स्यादिति पृच्छाम इति चेदनुभवं पृच्छ । अनुभवः कूटसाक्षीति चेत् । आत्मानमुपालभस्व येन तादृशमेव कूटमनुभवं पुष्यसि । अपसिद्धान्ते शास्त्राकाराभ्युपगमेनात्र तु स्वाभ्युपगमेन सह स्वाभ्युपगमान्तरस्य विरोध इत्यपसिद्धान्तादस्य भेदः । नित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादौ प्रतिज्ञाविरोधवत् विरुद्धहेत्वाभासत्वेपि प्रतिज्ञाविरोध एव निग्रहाय साध्याभावहेत्वोर्व्याप्त्युपजीवनेन प्रवर्तिष्णुं हेत्वाभासमपेक्ष्याभ्युपगमविरोधमात्रोपजीवनमात्रप्रवृत्ततयास्य द्रागेव सम्भृतसामग्रीकत्वादिति सह प्रतीतावप्रतीतौ च न विरोध इति खण्डने तवापि विरोधमन्तःसमानमिदमिति नैयायिकवचसि प्रतिवन्दिखण्डनं तद्यथा प्रतिवन्दी तावद्दूषणप्रतिवन्दी वा समाधिप्रतिवन्दी वा नाद्यः अप्रस्तुतत्वात् स्वपक्षे दोषे परेण देशिते तत्पक्षदोषोदीरणं न क्वापि घटते किञ्च परदत्तस्य दोषस्यानुद्धरणात् एकनिग्रहान्तत्वात्तस्याः । नापरः यः प्रतिवन्द्या द्योत्यते स एव तर्हि समाधिरभिधीयतां किमनया कुसृष्ट्या किञ्चावयोर्भिन्नमताश्रितयोः समानः समाधिरिति न नियमः एकस्मिन्मते यः समाधिस्तस्य परमते विमतेरपि सम्भवात् किञ्च परोद्भावितं दोषज्ञानादपोद्यत इति । अविनिगमस्तु

युगपदुपस्थितयोः प्रमाणाभावादन्यतराभावः अत्र च प्रमाणाभाव एव दोषो न त्वविनिगमः लाघवगौरवे तु प्रमाणस्य लघुगुरुविषयत्वसम्भवे लघुपरिच्छेदकत्वं गुर्वपरिच्छेदकत्वञ्च स्वभावभेदौ प्रमाणसहकारितामात्रेण तु तर्कव्यपदेशः प्रतिवन्दिस्त्वापाततोऽर्थान्तरं तथाहि यदि क्षितौ कर्ता स्यात् शशे शृङ्गमपि स्यात् शशशृङ्गवदसावपि प्रमाणबाधित इति चेत्। तर्हि स एव दोषो न तु प्रतिवन्दिरिति। तदुक्तं प्रतिवन्दिरदूषणं तथा च यदुन्नेयं तदेवेह दूषणं क्लृप्तत्वादिति सम्प्रदायः। अनौचित्यन्त्वौचित्यस्य प्रामाणिकत्वविरहः स च प्रमाणाभावान्तर्गत एव न चार्थान्तरमर्थान्तरेण परिहरतः को दोषो वाच्यो यद्यनौचित्यं न दोषः स्यात् तच्च प्रमाणाभावावधारणानन्तर्भावेण पृथगिति वाच्यं प्रथमार्थान्तरेणैव कथापर्यवसाने द्वितीयार्थान्तराभिधानस्यानवसरपराहतत्वादिति। यत्तु दोषसामान्योद्भावनं सा मतानुज्ञा। अत एव प्रतिषेधेपि समानो दोषः तथा प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति सूत्रद्वयस्य तथैवार्थ आकरे स्फुटीकृतः तथा प्रतिवन्दी पृथग्दोष इति न्यायमार्ग इति विद्धि। प्रतिवन्द्या दूषणत्वानभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः सा हि सर्वतन्त्रसिद्धदूषणभावेत्युपक्रमापसिद्धान्तोपि दुर्वचः तथाहि सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्त इत्यलक्षणं मत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तुस्तवापसिद्धान्तापत्तेः। अभ्युपतमानभ्युपगमयोः कर्त्रभेदोभिमत इति चेत्। अङ्कुरस्य जन्यत्वं व्योम्नश्चाजन्यत्वमभ्युपगच्छतोऽपसिद्धान्तापत्तेः। विषयाभेदोप्यभिमत इति चेन्न। एकस्याङ्कथायामचेतनस्यापि कर्तृत्वमपरस्यान्तु चेतनस्यैवमभ्युपगच्छतोऽपसिद्धान्तापत्तेः। कथाया अभेदोप्यभिमत इति

चेत्तर्हि यस्यां कथायां येन वादिना यद्दर्शनमाश्रितं तस्यामेव कथायां तेनैव वादिना तद्विपरीताभ्युपगमोपसिद्धान्तः । यद्वा येन वादिना यस्यां कथायां योर्थः सामान्याकारेण यथाभ्युपगतः तेनैव वादिना तस्यामेव कथायां तद्वस्तुनस्तद्विपरीताभ्युपगमोपसिद्धान्तः तथा चानुगतलक्षणाश्रयणेऽतिव्याप्तिः अननुगततदाश्रयणे त्वव्याप्तिरिति खण्डनम् । तदयुक्तम् । उभयथाप्यदोषात् तथाहि निग्रहस्थानत्वे सति सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमस्यापसिद्धान्तत्वात् तेन चोक्तसकलदोषपरिहारात् लक्ष्यानुगमे लक्षणाननुगमस्यादोषत्वाच्च न ह्यपसिद्धान्तत्वं घटत्वादिवत्साधारणं किन्तु कथायामाश्रिततत्तच्छास्त्रकाराभ्युपगमविरुद्धाभ्युपगमः स च कथारम्भे बौद्धोहमित्युक्त्वा परेण क्षणभङ्गादौ दोषदेशनायां मास्तु क्षणभङ्ग इत्यादिरभ्युपगमः । ननु न शास्त्राश्रय एव विवादः पर्वतस्य वह्निमत्त्वादावपि तत्सम्भवात् तदाह ।

रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः ।
विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहाः ॥

न हि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति तस्मान्नापसिद्धान्तो निग्रहस्थानमिति । मैवम् । बौद्धस्य क्षणभङ्गादिकं स्वशास्त्रोक्तं त्यजतोपसिद्धान्तोक्त्योपजीव्यविरोध एवोच्यते मीमांसकस्य श्रुतिविरोधवत् तथा चोपजीव्यविरोधोद्भावने न तदैव कथाविच्छित्तिः । न चायमुपजीव्यविरोधः शास्त्रविरोधप्रतिज्ञाविरोधव्याघातेषु मन्मतेषु त्रिष्वपि साधारण इति एवं वह्न्यनुमानेपि स्वाभ्युपेतप्रमाणविरुद्धाङ्गीकारेपसिद्धान्तापरनामोपजीव्यविरोध एवेति तस्मादेवमादीन्यसम्यञ्चि खण्डनानि प्रपञ्चयन् भवान्न

केवलमन्वीक्षायामनधीतीत्यवधार्यते किं तर्हि तन्त्रमात्र एवेति एवं निग्रहस्थानान्तरखण्डनान्यपि निराकरणीयानि ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकृते खण्डनोद्धारे निग्रह-
स्थानखण्डनोद्धारो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

सर्वनाम्नः खण्डयिष्यता ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति तावत्तदवतारितम् अत्र च विकल्पकल्पना न युक्ता प्रकरणेन प्रश्नार्थताया एवावधारणात् किञ्चेदृशः प्रश्न एव न सम्भवतीतीश्वरमन्तुस्तदभिज्ञतया प्रश्नायोगात् तदमन्तुश्चेश्वरासत्त्वाभ्युपगमेन तद्विषयकप्रमाणप्रश्नानुपपत्तेः तस्मात्त्वभुवनादेरुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे किं प्रमाणमिति प्रष्टुमर्हतीति अयमेव प्रश्नस्तत्परः तथा च प्रमाणपदं यद्विशेषपरमुत्तरेपि तथैव तद्विशेषपरमस्तु तथा च प्रमाणमित्येवोत्तरं घटतामेवं सर्वत्र प्रश्ने खण्डनमूहनीयमिति चेत् । धिङ्मूर्ख उक्तरीत्यापि किं पचतीत्यादेः प्रश्नस्याखण्डनात् न हि किं प्रमाणमितिवत् किं पचतीत्यत्रापि किञ्चिदुत्तरं त्वद्दिशा घटते विना कलायमित्यादेः किमः प्रश्नमात्रपरत्वेन प्रष्टव्यानभिधायकत्वात् । भावनानवरूढप्रश्न एवायं मया खण्ड्यत इति चेत् । अनेन खण्डनकृता सुरा पीता न वेत्यत्र भावनानवरूढेपि प्रश्ने त्वदुक्तखण्डनाप्रवृत्तेः तिङन्तानुपसन्दाने यः सुबन्तानुप्रश्नस्तमेव खण्डयामीति चेन्न । दक्षदौहित्रमतानुसारेणासम्भवात् । यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतीत्यपरः प्रयोक्तव्य इति तद्वचनात् न्यायतन्त्रानुसारेणैव सुबन्तानुप्रश्नखण्डने प्रवृत्ते अत्र च तन्त्रे वाक्ये न तिङन्तप्रयोगनियमः काञ्च्यामिदानीं त्रिभुवनतिलको राजेत्यादिवाक्यस्य न्यायप्रथमाध्याये दर्शनात् एवञ्च किं प्रमाणं केन प्रमाणेन कस्मै प्रमाणाय कस्मात्प्रमाणात् कस्य प्रमाणस्य कस्मिन्प्रमाणे इत्येवंरूपषड्विधविभक्त्यवरूढसुबन्तप्रश्नार्थ एव मया खण्ड्यते इति चेत् साधु वेदान्ताध्वा समन्वितः तथाहि किं स्विद्धिमस्य भेषजमिति प्रश्नोत्तरे अग्निर्हिमस्य भेषजमिति श्रौतमुत्तरन्त्वन्मतेनालग्नकं

स्यात् भेषजमेवोत्तरन्त्वद्दिशा घटेत श्रुतयो विशृङ्खला एवेति चेत्। त्यज तर्हि श्रुतितात्पर्यमात्रसाक्षिके ब्रह्मणि विश्वासम् अधीष्व मध्यमागमं सेवस्व सत्त्वशून्यतावादमिति। नन्वस्त्वेतद्यथा तथा उत्तरवत्प्रश्नखण्डने य उद्धारस्तं प्रब्रूहीति चेत्। ब्रूमः। किं प्रमाणमिति प्रष्टा वैजात्येन प्रमाणमित्युत्तरे कृतेपि तावन्न निर्वृणोति यावत्प्रत्यक्षमनुमानं वेति न शृणोति तत्कस्य हेतोः प्रमाणमित्युत्तरमाकर्ण्यापि स्वजिज्ञासितममुं प्रमाणविशेषरूपं न प्रापेति गम्यते प्रश्नस्थेन प्रमाणपदेन प्रमाणत्वेन रूपेण यथा प्रमाणविशेष उपस्थाप्यते अन्यथा किमालम्बनः प्रश्नः स्यात् तथा उत्तरस्थेन तु तेन पदेन प्रमाणत्वेन रूपेण प्रमाण उपस्थाप्यते। अत्रैव सङ्ग्रहश्लोकौ।

यथाविधं यं विषयं निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो ययोक्त्या। वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तयैव वाचा स तथाविधोर्थः॥ प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचानया चैष भवेन्निरुक्तः। इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव वाचा स्वपृच्छाविषयस्य वक्त्रा॥ इति।

अत्र ब्रूमः। सामान्येन प्रकारेण विशेषमतिरस्कुर्वन् विवेकी तावद्विवेकिनं पृच्छति विवेकी तु स्वविवेचितविशेषं प्रष्टुं प्रतिबिम्बयिष्यन्ननपेक्षितविशेषं तिरस्कुर्वन्नपेक्षितं पुरस्कुर्वन् शृङ्गिग्राहितया तं विशेषमाह प्रत्यक्षमित्यनुमानमित्यादि। एवञ्च प्रश्नविषये समदृशः सामान्यप्रकारकोऽतिरस्कृतकिञ्चिद्विशेषः किं प्रमाणमित्यादिः प्रश्नो युज्यते उत्तरयितुस्तद्विशेषेषु विषमदृशो विवेकिनोभिमतविशेषमात्रप्रत्यापिपयिषोः शृङ्गग्राहिकानिर्देशमन्तरेण न निस्तारः प्रष्टुर्जिज्ञासापनोदिका हि विशेषप्रकारिका धीः सा नान्यथा सम्भवतीति। एवञ्च गाथाद्वयं विशेषादर्शन-

पोनीति विग्मः। अथ तनुभुवनादेरुपादानाभिज्ञजन्यत्वे किं प्रमाणमिति प्रमाणविशेषप्रश्नस्तज्जिज्ञासाविष्करणरूपः तज्जिज्ञासा च तत्सामान्यज्ञानपूर्विका तच्च ज्ञानं यदि प्रमारूपं मन्यसे तदेश्वरप्रमा तद्विषयभूतश्चेश्वरस्त्वया प्रमित एव किं पृच्छसि अथाप्रमाभूतं ब्रूषे तदा किं पृच्छसि न ह्यप्रमालिङ्गितस्य स्वरूपं पृच्छयते तस्य निःस्वरूपत्वात् अथ प्रमाप्रमौदास्येन तज्ज्ञात्वा तत्स्वरूपं पृच्छसि भवत्वेवं तदपि प्रत्येकं कोट्योर्दूषितत्वात् किमधिकमस्ति, अथ संशयानः पृच्छसि तदा शिष्योसि न तु वादी अथाचिक्षिप्सुः पृच्छसि तदा पूर्वोक्तं निश्चयपक्षं नातिवर्तसे इति। अत्रोच्यते। तनुभुवनादेः कर्तृजन्यत्वविषयत्वे च प्रमात्वं तावन्मन्यसे इति न्यायमतमनूद्य स्वयं तत्प्रामाण्याप्रामाण्यौदास्यमालम्ब्य तत्र किं कारणमित्याचिक्षिप्सोः प्रश्नस्तत्तद्दोषग्रासात् किमपि करणं न भविष्यतीति प्रष्टुर्भावः एवं सर्वत्र प्रश्ने नेयम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकृते खण्डनोद्धारे सर्वनामखण्डनोद्धारो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

तदयं संक्षेपः। किमस्तावज्जिज्ञासाविष्करणमर्थः किं स्विदेकाकी चरतीत्यादौ क्वचित्स एवाक्षेपगर्भः क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्वे किं प्रमाणमित्यादौ क्वचिदाक्षेपो यथा मयि विरोधिनि सति कस्ते शरणमित्यादौ क्वचिन्निन्दा यथा किं तेनाङ्घ्रियुगेन येन नगरी न प्रापि वाराणसीत्यादौ क्वचित् विकल्पः यथा हतात्मा किमयं दिवाकर इत्यादौ। यदादीनान्तु सप्तानां धर्मिण्येव शक्तिः प्रस्तुतत्वादिकन्तु पङ्कजसमुदाये पद्मत्वादिवत्प्रयोगोपाधिः धेनुपदे गोत्ववच्छत्त्युपाधिर्वेति तथाहि प्रस्तुतत्वं तटस्थीकृत्य यच्छब्दो धर्मिणि वर्तते एवं तच्छब्दोपीति। एवमिदमेतदादौ प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वम् अदःशब्दे तु परोक्षज्ञानविषयत्वम् अत एवोभौ लौकौ सञ्चरसि इमञ्चामुञ्च देवलकेति शाब्दिकाः। एवं युष्मच्छब्दः सम्बोध्यात्मनि अस्मच्छब्दः स्वतन्त्रवक्त्रात्मनि स्वातन्त्र्यग्रहणात् वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजेत्यादौ कविरेव नास्मच्छब्दवाच्योऽनुवादकत्वेन स्वातन्त्र्याभावादिति। ननु विरमतु प्रश्नखण्डनं सिध्यतु चात्र भवान् उपनिषत्तात्पर्यमर्यादानिविष्टो भवान् तथापि तं भावभूतं मन्यसे तत्र किमिदं भावत्वं नाम। न तावद्द्रव्यादिषड्न्यतमत्वम् अनुगताननतिप्रसक्तैकरूपाभावे आदिपदाप्रवृत्तेः तद्भावे च तस्यैव भावस्य वचनौचित्यात् किञ्च यत्किञ्चिद्भावत्वं ब्रूषे तद्भावत्वेऽस्ति न वा आद्ये स्वात्मनि वृत्तिविरोधः अन्त्ये भावत्वस्य धर्मभूतस्यान्यनिषेधमुखेनाप्रतीयमानस्यापि भावत्वराहित्ये घटादेर्भावत्वे का प्रत्याशा। भगवतो भावत्वं माभूदिति चेत्तर्ह्यभावत्वं प्राप्तम्। अस्त्वेवमिति चेत्। किमिदमभावत्वं नाम भावनिषेधत्वं कश्चिद्धि निषेधो भावस्य यथा घटो नेति आद्योऽभावः भावप्र-

तिक्षेपणात् द्वितीयस्तु भावः अभावप्रतिक्षेपणात्। तदुक्तं अभावस्य तु योऽभावो भाव एवावशिष्यत इति चेत्। निषेध इति कोऽर्थः अभावो वा विरोधी वा। अत्राद्ये एवं हि भावस्य निषेध इत्यस्य भावस्याभाव इति स्यात् तत्रा-प्यभावो भावनिषेध इति स्यात् अत्रापि निषेधपदस्या-भाव इति विवृतौ पुनर्भावप्रवेशे अभावनिरुक्तौ भावा-नन्त्यमापतेदिति नायं पन्थाः। अन्त्ये गोत्वमप्येवमश्वत्व-स्याभाव इति स्यात् तत्राप्येकेनापरस्य विरोधात्। अन-योर्भावयोर्विरोधेपि भावत्वेनोपस्थितस्य भावस्य विरो-धिता नास्ति अभाव इत्यस्य तु सास्ति स्वभाव इति भावनिषेधनादिति चेत्। तर्हि भावविरोधी भावत्वेनोप-स्थितस्य निषेध इति निर्गलितम् अत्राद्यकल्पोर्थग्रास इति। अत्राहुः। त्रिविधा हि पदार्थास्तत्र द्रव्यगुणकर्मणां सत्ता च तद्धीश्च सामान्यविशेषसमवायानां तद्धीरेव अभावाना-न्तु चतुर्णामभावत्वेन सत्तासम्बन्धभानविरोधिना प्रकारे-णोपस्थितानां तद्धीरपि नास्ति विशेषदर्शने भ्रमानुदयात्। एवञ्च सत्तासम्बन्धभानविरोधिप्रकारवत्ता अभावानां तच्छून्यता तु भावानामिति। यद्वा सत्तावत्त्वप्रतीतिविष-यत्वं भावत्वम् एवं भावाश्चाभावाश्चोभयेपि लक्षिताः। य-द्वानुपलब्धिकरणकप्रतीतिविषयत्वमभावत्वम् अतीन्द्रिय-स्याप्यभावस्य ज्ञातानुपलब्धिकरणकप्रतीतिविषयत्वात्। एवमनुपलब्धिकरणकप्रत्यक्षाविषयत्वं भावत्वं घटाभावा-भावत्वेनापि घटस्य या धीः सापि घटत्वेनैव घटाभावा-भावत्ववाक्येनापि घटत्वस्यैवोक्तेः वायुर्नीरूप इत्यत्र ज्ञातानुपलब्धिकरणिकायामनुमितौ यद्यपि वायुरपि चकास्ति तथाप्यनुमितिः सर्वैव पक्षेनुवादः साध्यमात्रे तु विधिरिति न वायोरप्यनुपलब्धत्वेनाभावत्वापत्तिः

भावत्वमुपदेशसहकृतेन्द्रियवेद्यत्वं रत्नेतरत्ववत् अभावत्वन्तु स्वरूपत एव योग्यं घटाभाव इत्यादिरूपेण चक्षुःपातेन प्रतीतेः ॥

ननु सर्वमिदं लक्षणजातं विशिष्टमिष्टं भवतः तत्र किं विशिष्टं नाम । न तावद्विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नं तवापसिद्धान्तप्रसङ्गात् नापि तत्त्रितयात्मकं प्रत्येकं विशिष्टव्यवहारापत्तेः नापि समुदितं तत्रयं विशिष्टं तर्हि तेषु त्रिषु चतुर्थः समुदायः परं प्रवेशितो न तु विशिष्टोऽतिरेचितः तथा च प्रत्येकं प्रसङ्गस्तदवस्थ एव त्वया विशिष्टस्यानन्यत्वाभ्युपगमात् । चतुर्णामपि समुदायोपेक्षित इति चेत्तर्ह्यतिप्रसङ्गः पूर्ववदेव अनवस्था चाधिकेति । अत्राहुः । अनेन विशिष्टखण्डनेन स्वकर्तुर्ज्ञानाविशिष्टत्वमुदटङ्कीति स्तनन्धयैरपि निरटङ्कि । ननु विशिष्टं विशेषणविशेष्यसम्बन्ध इति सत्यं तच्च न विशिष्टव्यवहारहेतुकं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्याजन्यत्वात् किन्तु तज्ज्ञानं तथा तदपि त्रितयग्राहितया समूहालम्बनाविशिष्टमिति समूहालम्बनादपि विशिष्टव्यवहार आपद्येतेति मद्देशनार्थ इति । चेत् । नूनं भ्रान्तोसि न त्रितयग्राहितामात्रेण समूहालम्बनमपि विशिष्टव्यवहारकमन्वये विशिष्टज्ञानं हि तथा तत्किं समूहालम्बनं विशिष्टस्य ज्ञानं न भवति भवति न तु विशिष्टं ज्ञानं तत्कस्य हेतोःसामग्रीभेदादिति ब्रूमः । समूहालम्बने हि दण्डपुरुषतत्तत्सम्बन्धैः सममिन्द्रियसन्निकर्षस्तथा दण्डत्वपुरुषत्वतत्सम्बन्धानां ज्ञानसंसर्गाग्रहश्चेति सामग्री विशिष्टज्ञाने तु दण्डात्मकविशेषणज्ञानं पुरुषदण्डसन्निकर्षाभ्यां सहेन्द्रियसन्निकर्षः सामग्री तथा चार्थभेदेन सामग्रीवैलक्षण्यात् विशिष्टज्ञानं विलक्षणमुदेति तदेव विशिष्टव्यव-

हारकरणं यथा भूतले घटाभावो घटाभाववद्भूतलमिति ईदृशश्च विशिष्टतद्धीव्यवहारव्यवस्थितौ यद्विशिष्टखण्डनं सोऽयमबोधस्य विवर्तः परिणामो वेति ॥

इयता प्रबन्धेन कथाङ्गत्वाभिमतानि निग्रहस्थानानि नैयायिकानुमतानि तथा सर्वव्यवहाराङ्गीभूतानि सर्वानुमतानि सर्वनामानि तथा सर्वाणि विशिष्टानि च स्वाभिमानेन दूषयित्वा सम्प्रति वैशेषिकमतं खण्डयितुमवतारयति गुणवद्द्रव्यमिति गुणवत्त्वं द्रव्यलक्षणमुक्तम् । तच्चायुक्तम् । गुणादीनां षण्णामपि संख्यारूपगुणप्रतीत्या बाधकाभावाच्च प्रमाभूतया गुणवत्त्वसिद्धावतिव्यापकत्वादिति । तदसत् । सामान्यादीनां सत्प्रत्ययवद्गुणानां रूपादीनां संख्यादिप्रत्ययस्यौपचारिकत्वात् । उभावपि प्रत्ययौ प्रमे एव बाधकाभावादिति चेत् । गुणस्यापि गुणवत्त्वे सामान्यस्य सामान्यवत्त्वे अनवस्थाया एव बाधकत्वात् उत्तरधारायाश्चाप्रामाणिकत्वेनानवस्थाया दोषत्वात् । रूपादीनां गुणवत्त्वे प्रमाणं नास्तीति चेत्तर्हि संख्यादावप्येवमस्तु । अस्तु का नो हानिरिति चेद्गुणवत्त्वे द्रव्यलक्षणे गुणादावतिव्याप्तिहानिरेव त्वद्धानिस्त्वद्दिशा तदुक्तम् । मम तु द्रव्यगुणादि किञ्चिदपि नानुमतमिति चेत् । तर्हि तन्मतेऽवस्थादिग्राहि[१] दौ गुणवत्त्वं नास्तीति गृहाण । एवञ्च सत्तासंख्ययोः प्रत्यये समेऽपि सत्ता सिध्यत्यबाधात्संख्या तु नास्ति बाधादिति । वस्तुतस्तु नवापि द्रव्याणि स्वसमवेतं कार्यमारभन्ते न त्वन्यानि तथा चामीषां समवायिकारणतावच्छेदकमेकमनुगतमनतिप्रसक्तमेष्टव्यं तदेव च द्रव्यत्वमतस्तदेव नवानां लक्षणं जातित्वादख-

(१) अत्रादर्शपुस्तकत्रयेऽपि कश्चिदंशो निपतितः ।

ण्डत्वेन लाघवात् न तु गुणवत्त्वमुपाधित्वेन सखण्डतया गौरवात् किन्तु गुणवत्त्वं तस्य व्यञ्जकमात्रं गोत्वस्य सास्नावत्त्ववत्। ननु गुणवत्त्वं भवतु द्रव्यत्वव्यञ्जकं तथापि गुणत्वासिद्धौ तदप्यसिद्धमिति तदवश्यं वाच्यमिति चेत्। गुणत्वं जातिरेव। गुणत्वमसिद्धं गोत्वादिवदप्रतीतेरिति चेदत्राहुः। गुणकर्मणी तावद्द्रव्याश्रिते तत्र कर्मापि गुण एव वैलक्षण्याभावादिति भूषणः। तदयुक्तम्। कर्मणां हि परस्परविरुद्धसंयोगविभागलक्षणकार्यद्वयकारित्वं न गुणानान्तथेति पञ्चानामपि कर्मणामेकं कर्मत्वं तदभिव्यङ्ग्यं गुणानां चतुर्विंशतेरप्यविरुद्धकार्यकारितया चतुर्विंशतेरपि गुणत्वमेकं तदेवाखण्डत्वेन लाघवाल्लक्षणं तद्व्यञ्जकन्तु सामान्यवान् चलनानात्मकः समवायिकारणताहीनो गुण इत्यादीति। द्रव्यकर्मणोस्तु विरुद्धकार्यकारित्वेप्यनपेक्षतत्कारिता कर्मणामिति तद्व्यवस्थापकं कर्मत्वमिति द्रष्टव्यम्॥

सामान्यवानित्यत्र किं सामान्यम्। जातिरिति यदि केयं जातिः नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतेति विद्धि अनेकसमवेतोप्यवयव्यादिर्न नित्यः नित्यश्च परमाणुस्नेहादिर्न त्वनेकसमवेतः। अथ महाप्रलये सर्वेषामनित्यानामभावात्तन्निष्ठा जातयो नित्यानेकसमवेतत्वं स्वलक्षणं त्यजन्तीति चेत्। किं नश्छिन्नं यावन्तं कालं लक्षणाधीनो व्यवहारस्तावन्तं कालं लक्ष्यात्यागादेव लक्षणं एवमनुगतधीकारणत्वम्। न च सामग्र्यामतिव्याप्तिः तस्या अकारणत्वात् नापि तदन्तर्गतेषु सा तेषां तत्राप्रधानत्वात् तेनानुगतमतिप्रधानकारणत्वं जातिलक्षणं न च महाप्रलये लक्षणासिद्धिर्दोषाय तदेतरव्यवच्छित्तेरसाधनेन लक्षणसिद्धेर्निर्बीजत्वात् अत

Text 84.—*The process whereby the colour &c. are produced in the atom of Earth by baking is as follows:— When the unbaked jar and such other things are put into contact with fire, the strokes of the fire, or the motion given rise to (by it) bring about certain actions among the atoms composing that jar.*

These actions bring about disjunctions. (VII—ii—10).

From these disjunctions proceed destructions of conjunctions (IX—i—2.)

These destructions of the conjunction of component atoms bring about the disruption of the composite substance (jar.) On the destruction of the composite substance, the dark colour of the atoms rent asunder becomes destroyed by the contact of fire by the aid of its heat.

[Page 107]. *Further contact of those same atoms with fire, aided by its heat, produces, in those atoms, the colour which is said to be produced by baking.* (VII—i—6.)

After this. the contact of the selves with these atoms, as aided by the adṛiṣṭa (destiny) of the selves destined to experience (the effects of the jar), produces action in the atoms in which the colour has been produced by baking. This action brings about the conjunction of the atoms; and from this conjunction proceed all the composite substances from the Diad downwards.

In these component substances, the qualities of Colour &c. are produced in accordance with like qualities in the cause (component atoms). (VII—i—6, 7).

The destruction of the Colour &c., or their production, cannot take place in the composite substance itself; as (without disruption) the fire cannot pervade over the whole of the substance, over all its component particles inside and out. Nor would pervasion by fire be possible by its entering into the atoms; as this would mean the disruption or destruction of the component substance. (IV—iii).

Commentary.

The author now proceeds to explain the process by which the Colour &c. of the Earth-atom are produced and destroyed. Though the 'Earth' itself is nothing apart from the atoms, yet the atoms are called 'pārthiva' (of the earth), as compared with the composite earthy substances (which alone are here intended to be called *'prithivī'*, 'Earth') ; the expression 'atom of Earth' would thus be explained as the *'atoms which are the cause of the Earth;'* and the author proceeds to explain the process whereby Colour &c. are produced in these atoms, by baking.

Objection :—"If such be the intention, then this would not "imply the presence of an intention to explain the process of the "destruction of certain colours—the dark colour of the unbaked jar for instance."

Reply : This is not right. This destruction also is implied in the 'process;' as what the author does is to explain the process which consists in the destruction of one set of qualities and the production of another set, by baking.

The jar and such other things—the 'other things' being Earthenware cups and saucers and so forth.

The fire-contact produces certain actions in the *component particles* of the jar,—and not in what is only in temporary contact with it, such for instance, as the water contained in the clay. As the 'component particles' of the jar are the atoms, it is these latter that are the cause (substrate) of the actions produced by the fire-contact.

By the strokes of fire or by the motion &c.—The Earth-atoms are struck by the fire, or are set in motion by it—as we shall explain under the section of 'Action' (Text, pp. 290-311.) *Thence follow disjunctions* ; *from disjunction, the destruction of conjunctions or contacts, from whence proceeds the destruction of the composite substance.* That is to say, the actions set in among the atoms bring about disruption among them, which leads to the destruction of the *diad* and other composites. These

being destroyed, the atoms are rent asunder, the dark colour is destroyed, and the red colour produced by baking.—that this is so is proved by the fact that in all cases colour &c., are found to be produced in a substance only when it is not hampered by its effects,—*i.e.* when it exists in its own positive form. This argument may be thus formally expressed :—'The qualities of Colour &c. of the atoms are produced while they are in their non-composite state,—because they are such qualities as are *produced*,—like the colour of the yarns.' That the former colour is destroyed is proved by the appearance of another colour; it being a well-recognised fact that a substance that already has one colour, cannot have another colour produced in itself; the argument being formally stated thus :—'The red colour is not produced in substances which is already endowed with a colour, because it is a colour,—like the colour of the yarns.' The destruction of the former colour of the atoms being thus proved, the fire-contact, which was the cause of that destruction, still persists ; as it is only while this is present that the consequent destruction could take place ; none else being possible. But from this it should not be inferred that what was the cause of the destruction of one colour is also the cause of the production of another colour ; as in the case of the colour of the yarns, we find, as a matter of fact, that what produces the new colour is something entirely different from what destroyed the former colour. From this we conclude that the destruction of the colour of the atom is by something entirely different from what produces the other colour. The reasoning in support of this may be put in this form :—'The destruction and production of the colour in the atom cannot be due to the same cause,—because they are such destruction and production of colour,—like the destruction and production of the colour in yarns.'

After this &c. The persons to experience are those persons who would experience the pleasure and pain due to the production of the jar ; the '*adṛishṭa*' of those people are their merits and

demerits; these aid the action of the conjunction of the atoms with the selves of these persons, in bringing about certain actions among the atoms in whom the fresh colour &c. have been produced by fire-contact. These actions bring about the conjunction or aggregation of the atoms; and from the aggregation of atoms is formed the Diad; by the aggregation of three diads is formed the Triad; and so forth the composite substance, jar, is produced.

The colour &c. in this jar are produced in accordance with the colour &c. of the atoms composing it.—The colour of the two atoms producing the colour of the Diad; the colour of the two Diads the colour of the Triads and so on, is the colour &c. of the jar produced.

Number &c., are not produced by baking; as they are not of diverse character.

Objection: "We do not perceive any difference in the character of the various kinds of Touch either."

Reply: True; but still it is by Inference that we ascertain the fact of Touch being produced by baking;—as we have shown in the section on 'Earth.'

The conjunctive action in the atoms begins after the production of the qualities by baking, and not at the time of the destruction of the previous qualities; as it is only in a substance with colour that we find an action productive of another coloured substance; and hence the action of the atoms must be regarded as appearing only in coloured atoms,—because it is an action productive of a coloured thing,—like the action of the threads productive of such combinations as bring about the Cloth.

Question: "Why cannot you assume the fact of fire-contact bringing about the destruction and production of Colour &c., in the products themselves (and not in the constituent atoms)? For certainly in the case of the baking of the jar we distinctly see, when looking through a hole in the oven, that

the jar remains the same; and even after the baking, it is recognised to be the same jar that had been put into the fire."

[**Page 109**]. *Answer*: *Na ca &c.* The author proceeds to prove this: *Sarvāvayavēshu &c.* If the fire outside the object were to pervade over the object inhering as a whole in every one of its component parts,—then, in as much as there would be no contact pervading all over the object, there would be no certainty as to the production or destruction of the products; and hence there would be no baking of the inner particles; it is with this view that the author has added—*Sarvāvayavēshu* etc.

Objection: "All composite substances being porous, even if the fire could not enter inside the object, it could pervade over its atoms."

Reply: *Anupravesādapi &c.* The atoms are not porous, (have no interstices), because they have no component parts; hence if the diad had interstices it would not be produced at all, as there could be no combination between the two atoms, if there were any interstice between them; and if the two atoms combine, then there could be no interstice between them. As it is only when two composite substances combine that there are interstices due to their combining in parts only; in the case of two non-composite substances, like two atoms, however, there could be no such thing. Then again, in a gross material substance we do not perceive any such interstices or pores; in the Triad alone there could then be such an interstice; and yet that too is not perceptible. Hence the assumption of the opponent proves to be much too complicated.

Thus then the jar having no interstice, the atoms of fire could not enter within these, until there were a disruption of the Earth-particles composing that jar.

In the case of a tangible object being struck by another tangible object, its component particles become disjoined, and in accordance with the process of disjunction &c., there appears

the destruction of that Conjunction which keeps the object in its composite state; and on this there inevitably follows the destruction of that object. And hence whence could there be any manifestation of it, by the entrance of the atoms? In all products, there is no other destruction of its properties of Colour &c., save in the destruction of the substances to which they belong; nor is there any production of these save out of like properties in the material causes of those products. For this same reason, we do not hold the destruction and production of Colour &c., to be due to the contact of the jar with fire. As the Colour &c., of the jar are destroyed by the destruction of the jar,—because they are such Colour &c., as belong to products,—like the Colour of the jar destroyed by a stroke of the stick; and similarly, the Colour &c., of the jar are produced from like qualities in the material cause of the jar,—because they are such Colour &c., as belong to products,—like the Colour &c., of the Cloth.

Then again, in the case of the jar we find that before baking its component particles are lose and disjointed,—and they become hardened after baking; nor is there coexistence possible, of *looseness* and *hardness*, like that of *pressure* and *urging*; as the two are mutual contradictions. Hence it must be admitted that the former composite object has been destroyed, and a new one produced in its place; and thus the previous substance having been destroyed, the new substance must be regarded as brought about by some cause. As for the baked jar being recognised to be the same as the unbaked one, this must be regarded as being due to their extreme similarity; just as in the case of the flame. Then as for the fact of the jar being always perceived as a complete whole, during the time that it is being baked,—this must be due to the fact of the jar being destroyed gradually; that is to say, the jar is not a mere aggregate of atoms; and as such it is not destroyed all at once, as soon as there is a disruption of the atoms; as a matter of fact it is

made up of atoms, through Triads and Diads &c.; and hence it is only after the numberless diads and triads have been destroyed, that the jar is destroyed; and hence so long as it has not been destroyed, there is a perception of it. Then again as the previous particles go on being destroyed, in their places there go on being produced other particles having the qualities produced by the baking; hence what we see during the time of baking, is the jar made up of baked and unbaked particles.

[Page 110.] At the same time that the previous composite object becomes destroyed by the destruction of the component particles,—there is a production of new component particles; and the former composite object having been destroyed, there is a production of a fresh composite object; and thus there would be a restriction of the substratum of the new object. That is to say, as many are the component particles of the previous object, so many are the particles entering into the constitution of the resultant object; and the magnitude and number of particles in the latter are the same as those of the former.

The process involved in this may be thus traced in its detail:—the (1) destruction of the Diad, (2) the destruction of the Triad; (3) the destruction of the Dark Colour (of the unbaked jar), (4) the production, in the active atom, of a disruption due to disjunction, (5) the production of the fire-contact productive of the red Colour,—all this forming one point of time;—then (6) the destruction of the Triad, (7) the destruction of the product of the Triad, (8) the production of the disruption due to disjunction, (9) the destruction of the conjunction, (10) the production of the fire-contact productive of the red Colour, (11) the production of the red Colour, and (12) the destruction of the fire-contact destructive of the Dark Colour,—these six forming another point of time;—then (13) there is the destruction of its product, (14) the destruction of the product of that product, (15) the production of the subsequent conjunction, (16) the pro-

duction of the red Colour &c., (17) the destruction of the fire-contact destructive of the Dark Colour, (18) the appearance in another atom, of the action productive of another object,—these six constituting another point of time; (19) then the destruction of its product, (20) the destruction of the product of this product, (21) the production of the subsequent conjunction, (22) the destruction of the action, the disjunction and the disruption produced by this disjunction, (23) the production, in the second atom, of the disjunction from *Ākāça*, (24) the destruction of the conjunction with that,—these six forming one point of time;—(25) then the destruction of its product, (26) the destruction of the product of this product, (27) the production of the subsequent conjunction of one atom with another, (28) the production of the Diad, (29) the destruction of the disjunction and the action, these five forming another point of time;—(30) then the destruction of its product, (31) the destruction of the product of that product, (32) the production of the Diad, (33) the production of the Colour &c., of the Diad, (34) the destruction of the disjunction and the action, (35) at the next moment, the production in the Diad of qualities in accordance with the qualities of its constituent atoms.

The same process may be applied to all the Diads composing an object. In the production of the Triad &c., we need not take into consideration any actions or operations ; as these are produced from combinations born of conjunctions, by the following process : many atoms combine with one another at one and the same time ; and thus the atom composing one Diad combines with that composing another Diad ; and one Diad comes into contact with the atom composing another Diad ; then there comes about the combination of two Diads, and so on.

All this we have explained as we have been taught, so far as we have been able to understand the process.

Page 111.] *Text* (85). *Number forms the basis of such usages as 'one' and the rest. It inheres in one and in many substances. The number inhering in one substance has its eternal and transient manifestations in the same manner as those of the colour &c. of the atom of water and the rest. The number inhering in many substances begins with 'Two' and ends with 'Parārdha'* (100,000,000,000,000,000). *This number proceeds from many unities as accompanied by the ideas of more than one object, and is destroyed by the disappearance of all distinctive notions (of one object as distinct from another).* To *explain: when the eye of the cognising person is in contact with two substances, be these either homogeneous or heterogeneous, then there arises a notion of unity subsisting in the quality of singleness which exists in each of the objects that are in contact with the Eye; and then there appears the single idea of the two singlenesses subsisting in the two objects,—this idea proceeding from the notions of the genus 'unity' and its relationships (to the objects in question). Then with regard to this idea, these two singlenesses bring about the Duality of their substrates; and with reference to this Duality, there appears the generic idea of 'Duality'. This generic idea of 'Duality' leads to the destruction of the distinctive notion (with regard to each of the two substances taken individually); and simultaneously with this destruction there appears the idea of the quality of Duality, proceeding from the generic 'duality', its relationship, and its cognition. Then the disappearance of the distinctive notions (of*

each of the substances) leads to the destruction of the quality of Duality; as the notion of the quality of Duality is the cause of the destruction of the generic idea of 'Duality'; and simultaneously with this destruction of the quality of Duality, there arises the idea of the substances, as 'two substances,' out of the quality of Duality, its cognition and its relationship. Then there arises the actual cognition of Substance, as 'two substances,' and the disappearance of Duality, which leads to the idea of Duality as a quality; and simultaneously with this there arises this impression out of the cognition of the Substance. Then from the cognition of the Substance there follows the destruction of the idea of Duality as quality; and that of the idea of Substance also, from the Impression (left by the previous conceptions).

Page 112.] *The same process would also apply to the case of the notions of "three" and the rest. As these also proceed out of unities as accompanied by the idea of many substances; and disappear on the disappearance of the distinctive conception of each object.*

In certain cases these notions (of 'Duality' &c.) are destroyed by the destruction of the substrates themselves. To explain:—When a certain action has commenced in that particle which is the substratum of unity, and there arises a generic idea of 'unity', the said action serves to disjoin that particle from the other particle, whence there arises the distinctive idea (of each of the particles). Hence, at the very time that there is a destruction of Conjunction by the said Disjunction, there

appears Duality, and the destruction of Conjunction leads to the destruction of the object (as a whole), and the appearance of the generic idea. At the very time that the generic idea destroys the distinctive idea, it is only natural that there should be a destruction of Duality, on account of the destruction of its very substrate.

All this is quite compatible with the theory that whenever an idea appears it always destroys the idea that preceded it. In case however the incompatibility between two ideas consisted merely in the improbability of their coexistence, there would be no appearance of the cognition of the Substance. Because the distinctive idea having been destroyed simultaneously with the idea of quality, and leading to the destruction of Duality, there would be no possibility of any such cognition of Substance as 'two substances'.

Objection: "As in the case of inferential cognition, so here also (we would have the cognition of the substance) from mere cognition. That is to say, it has been explained under the Sūtra 'Abhūtam bhūtasya' (III-i-II) that in certain cases we have inferential knowledge, even in the absence of a definite Middle Term, from mere cognition; in the same manner, in the case in question, even though the quality (Duality) may have been destroyed, yet from the mere cognition of that quality there would proceed the cognition of the Substance (as 'two substances')."

Reply: Not so; because the cognition in question is of the Substance as qualified (by Duality); and in as much as the qualification enters into the very

essence of the qualified object, there could be no cognition of the latter without some connection with the qualification. This is what has been declared by the author of the sūtra, under VIII-i-9: 'The cognition of the white object proceeds from the cognition of the whiteness inhering in that object; and these same stand in the relation of cause and effect.' The case of inferential knowledge is different, as in that the knowledge produced is not such as makes the subject of the conclusion identical (with the mark or Middle Term). It cannot be argued that at the time of the cognition of the substance there is no actual destruction of the idea of the quality (of duality) because of extremely quick appearance. That is to say, just as in the case of the notion 'the Ākāça (1) is endowed (2) with sound (3)' we find three distinct cognitions appearing quickly one after the other, so could it as reasonably be in the case of the appearance of the cognition of Duality &c., (i. e., in the cognition 'two substances,' the idea of 'substance' appears after that of 'two' has disappeared; but it appears so quickly upon the wake of the other, that the sequence is scarcely perceptible, and gives rise to the idea that the two are simultaneous).

Objection: *"The objection that you bring forward would apply equally in the case of your own theory of one cognition destroying another. That is to say, in that case also, there would be no cognition of the Substance. Because simultaneously with the generic idea of 'duality,' there appears the Impression, which destroys all distinctiv: idea."*

Reply: Not so; because what brings about the impression is the collective post-cognition (of all the factors concerned) and not the mere perceptive cognition (which alone is held to disappear as soon as it is produced). Consequently the said objection (of the impossibility of the cognition of Substance) cannot apply to our theory.

Objection: "In that case there would be a simultaneity of cognitions, if the incompatibility of cognitions consisted in the fact of one of them being the destoyer of another."

Reply: Not so; because what is denied by the Sūtra 'jñānāyaugapadyāt') is the possibility of the simultaneous existence of two such cognitions as donot destroy each other; that is to say, what is denied is the idea that two cognitions can appear simultaneously and that they can coexist, without the one destroying the other; and in the case of the theory of one cognition being the destroyer of another, there is no possibility either of the simultaneous appearance of two cognitions, or of the coexistenee of these, without the one destroying the other. (Hence this theory is quite in keeping with the declaration of the 'non-simultaneity of cognitions').

Commentary.

Though the form and existence of Number are well-known, yet there are some people whose intellects are clouded by utterly mistaken views, and who deny its existence. And it is with a view to these that the author says *ékádi &c.*, '*Vyavahāra*' may be taken as equivalent to '*vyavahṛti*', 'Use' 'knowledge of what is to be known;' and it may also be taken as '*vyavahriyate anéna,*' 'that by means of which usage is carried on,' *i. e.*, the word expressing the idea. Hence

the word '*Ekādivyavahāra*' would mean the idea or knowledge as well as the words, of '*éka*', 'one' and the rest; and the basis of this is what is called 'number.' The argument may be thus stated: The idea of 'one' &c, is due to a qualification, because it is a qualified idea, like the idea of 'the man with the stick.' In the same manner, we can substitute 'word' for 'idea' in this same argument; and the reason would be stated in the form 'because it is a qualified word.'

Objection:—"The ideas in question are only ideas of Colour and such other properties, (and not of any distinct quality in the shape of Number)."

Reply:—Not so; because the ideas of 'one' &c., are found to be totally different from those of Colour &c. That is to say; the ideas of Colour are in the forms of 'blue,' 'yellow' &c., and not in those of 'one,' 'two' &c.

Objection:—"Then we may regard these ideas to have no corresponding substratum; and we donot know of any objects apart from these, Colour &c.

Page 114.] *Reply*:—We ask—Whence then come the specific forms of 'one' 'two' &c., ?

Objection:—"They are due to the fruition of the *Vāsaanā* (Tendencies or Impressions) encased in the *Ālayavijnāns,* or Receptive Consciousness of the person having those ideas."

Reply:—In that case we may attribute the ideas of 'Blue' &c., also to the same source; for we do not perceive any difference between the *blue, yellow* &c., on the one hand, and one,' two' &c., on the other,—as forming objects of cognition; and hence we can have no grounds for believing the one to be based upon a real substratum, and the other to have no such substratum.

Objection:—"There is this difference between the two: While the form of 'blue' is real, that of 'number' is unreal and mistaken."

Reply :—There is not much in this argument; as there are no grounds for believing the form of *blue* also to be real; as there can be no corroboration of any such idea; as that particular form belongs (according to you) to that idea alone, and lasts a single moment (and as such it does not stay long enough to be corroborated). For the same reason, no effective action could belong to such a form. Nor do we ever recognise any similarity between the form of one idea which is restricted to that idea alone, and those of other ideas; and hence it is not possible to have the necessary corroboration based upon such similarity; specially as in all cases we donot always perceive similar forms; there are many instances of our perceiving forms that are not similar at all.

Nor again, can the unmistaken character of 'form of blue' be said to be due to its being born of an 'object'; because so long as the object itself is not duly cognised, there can be no certainty of its being born of an 'object'; and if the object were to be cognised by other means of knowledge, then the assumption of a 'form' from another source would be absolutely useless; and if the object were held to be established from the cognition of the 'form' alone, then, in that case, the object could be accomplished on the strength of the cognition of the unmistaken form, and the fact of this cognition being born of or based upon the object would be dependent upon the accomplishment of the 'object,'—and this would involve a most undesirable interdependence.

As for *not being set aside*, this belongs to the *blue-form*, as well as to the *form of number, as imprinted upon the cognition*. Any *setting aside* would be impossible, as regards the object itself (this setting aside being of the cognition alone); and as such it could never be conceived of with regard to the *blue colour* itself, as all such Colours are very far removed from the cognition,—between which and the Colour there is the intervening *form* (of the Colour). Hence it is

that in all cases what is cognised is one *form* (or shape). And because any one cognition might be found to have originated from a *non-object* (*i. e.*, an object having no real existence) it does not necessarily follow that all other cognitions are the same. Thus then the real existence of the Blue &c., could not be proved.

Objection :—" There being no external object, the fruition, or development, of the tendencies (*bhāvanā*) would be dependent solely upon their own series (*santāna*) ; and as such there would be no restriction as to their appearence only at certain times, and not at all times ; and hence the *blue-form* itself which (according to the Idealist) depends upon these same developments (in the form of cognitions), would not have any such restriction ; and this would justify the assumption of the Blue &c. "

Reply :—If the forms of *one*, *two* &c., did not depend upon external objects, there could be no restriction as to their being cognised only at certain times ; and hence it would be necessary to assume the existence of Number also ; as the reasons for such assumption in this case are exactly the same as those in the case of *Blue* &c.

Some people have held that Number has no existence apart from Substances. But this is not right. Because in the case of a number of trees close to one another, seen from a distance,—even though their *oneness* &c., are not perceived,—their shape is distinctly preceived (and Number is nothing different from these *shapes perceived as distinct*). It would also be perceived along with a real existence. This same argument would also prove the fact of Number being something distinct from the Substance ; even when we cannot see the *Colour*, we distinctly see the *object* as a *substance*.

The form of Number having thus been proved to have a real existence, the author proceeds to describe its various kinds *Sā punah &c.* '*Ekadravya*' is that number which in-

श्रीगणेशाय नमः ॥

व्याकरणदीपिका ।

ओरम्भट्टविरचिता ।

सर्वारम्भेषु यन्नित्यं श्रीशाद्यैरपि पूज्यते ।
गुरुरूपं गणेशाख्यं धाम तच्चिन्तयामहे ॥ १ ॥
भवानीशङ्करौ सर्वप्रपञ्चपितरौ नुमः ।
सदसद्रूपतातीतौ लीलाधृतसुविग्रहौ ॥ २ ॥
यत्कृपाङ्कुशघातेन निरस्ता वादिवारणाः ।
न शक्ताः पुरतः स्थातुं वाग्देवीं समुपास्यताम् ॥३॥
निर्मिता पाणिनीयव्याकरणस्य प्रदीपिका ।
ओरम्भट्टेन विदुषा सारेणाज्येन पूरिता ॥ ४ ॥
यस्या अध्यायरूपेषु कोष्ठेष्वष्टसु दीपिताः ।
चतस्रो वर्तयः पादाः प्रत्येकं सूत्रवर्तिताः ॥ ५ ॥
सुधीरत्नशलाकाभिर्यथेष्टं परिबृंहिताः ।
भक्त्यार्पिता सा शिवयोर्भूयाद्बुधमुदे चिरम् ॥ ६ ॥
सन्ति यद्यपि भूयांसो निबन्धाः प्राक्तना इह ।
तथाप्यस्य रहस्यन्तु सुधियो ज्ञातुमीशते ॥ ७ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानाञ्च । कथमनुशासनम् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविविशेषवता लक्षणेन ॥

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयव-

रट् । लण् । ञमङणनम् । झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । संज्ञाश्च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थाः । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रेऽकारश्च । तेने रण्रपर इत्यत्र तेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्द्देशात् । न ह्यत्र ककारपरेऽच् कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । संवृताकारस्य यथा विवृताकारादिभिः सावर्ण्यं तथा तुल्यास्यसूत्रेऽभिधास्यते । ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनन्तु ऌतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात्कुमार्या ऌतक इत्यसाधुः प्रयुक्तस्तमन्योऽनुकरोति कुमार्यृतक इत्याहेति । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यसाधुतातिदेशः । अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगात् । क्लृप्तशिखः प्रक्लृप्त इत्यत्र प्लुतद्विर्वचनस्वरितास्तु न प्रयोजनम् । ऋकारे रेफभागस्य लत्वे कृते स एव ऋ... इति प्रत्यभिज्ञानादेकदेशविकृतन्यायेन सिद्धेः । अर्द्धविकारे न्यायाप्रवृत्तिस्त्वप्रामाणिकी । अत्रैव भाष्ये सञ्चारितत्वात् । अथाप्यनृत इति प्रतिषेधः कस्मान्न भवति । एवं तर्हि ऌकारोपदेश एव ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यस्यैकदेशविकृतन्यायस्य चानित्यतां ज्ञापयन् चरितार्थो नान्यथा । ग्रहणकशास्त्रेणाकारादिभिराकारादीनामिव ऋकारेण प्राप्तत्वात्तद्ग्रहणस्य । ऋऌक्सूत्रशेषे भाष्ये "स एष सूत्रभेदेन ऌकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन् प्रत्याख्यायते" इत्यत्र प्लुत्याद्यर्थ इत्यस्य ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यस्यैकदेशविकृतन्यायस्य चानित्यताज्ञापनेनानृत इति प्रतिषेधमप्रवर्त्तयन् प्लुतऋदित्ऌदित्प्रयुक्तकार्या-

सङ्करार्थे इत्यर्थे इति न तद्विरोधः। अग्ने इन्द्रेत्यादौ एकारावयवमिकारमादाय सवर्णदीर्घः प्राप्नुयादिति वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते अतो नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्। विनामो नतिः। सा च नस्य णत्वम्। आनृधतुः। क्लृप्तः। मातृणाम्। हयवरडित्यत्र हकारोपदेशः अट्, अश्, हश्, इण्, ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः। अर्हेण। अड्व्यवायेइति णत्वम्। देवा हसन्ति। भोभगोइति रोर्यत्वम्। देवो हसति। हशिचेत्युत्वम्। लिलिहिढ्वे। लिलिहिध्वे। विभाषेट इति वा ढः। यद्यपि यर्प्रत्याहारे रेफस्यान्तःपातात् स्वर्नयति कुर्वर्ंरथेनेत्यादौ अनुनासिकपरसवर्णौ प्राप्नुतः। मद्रह्रद इत्यादौ द्विर्वचनञ्च। तथापि रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थौ अनुनासिकपरसवर्णौ रे[फ]विषये न प्रवर्त्तते। अचोरहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य [का]र्यित्वबाधान्न द्विर्वचनमपि रेफस्य प्रवर्त्तते। तदुक्तं भाष्ये। "नेमौ [रहौ] कार्यिणौ किन्तर्हि निमित्तन्द्विर्वचनस्येति"। इको यणचीत्यादौ [क]ार्यित्वेनेको निमित्तत्वं न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्येति निर्देशात्। तेन दध्युदकादौ न दोषः। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमा अयोगवाहाः। तेषामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यानम्। उरःकेण। सर्पिःषु। अचाड्व्यवाये शर्व्यवाये च णत्वषत्वे भवतः। यदि तु इकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःस्वित्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यात्। त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वाद्धरिः कर्ता हरिं स्मरेदित्यादौ न यणादय इति दिक्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमित्यणिण्ग्रहणेषु ग्रहणकशास्त्रे परेणैवाणग्रहणमन्यत्र पूर्वेणैव। इण्ग्रहणन्तु सर्वत्र परेणैवेति द्रष्टव्यम्। ञमङणनमित्यत्र मकारानुबन्धः अम् यम् ङम् इति

प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते। तच्च त्रयं ञमङणनझभञित्येकस्मिन्नपि सूत्रे कृते निर्वहति। तथाहि पुमःखय्यम्परे हलोयमांयमिलोप इत्येतद्विषये खय्झकारभकाराणां झकारभकारपराणामसम्भवान्न दोषः। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमित्येतद्विषयेऽपि झकारभकारयोः पदान्तेऽसम्भवान्न दोषः। उज्झेर्दौपधतया तस्माक्क्विपि संयोगान्तलोपे सति उदितिरूपाभ्युपगमात्। लभेश्च क्विपि जश्त्वप्रसङ्गान्न तत्रापि तत्सम्भवः। न चैवमागमिनस्त्रयो ङणनेभ्यः परे अच आगमास्तु पञ्चेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति वाच्यम्। यथासंख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतम्। तदेवं मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः। ञमन्ताड्डइत्यौणादिको डो झकारान्तेभ्यो माभूदिति मकारानुबन्धः कर्तव्य इति वृत्तिस्वरसः। हलित्येतत्सूत्रं वल्रल... ल्शल्षु हकारग्रहणार्थम्। रुदिहि। स्वपिहि। रुदादिभ्यः स... धातुकइति वलादिलक्षणेट्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। रलो व्युपधा... वा क्त्वित्वम्। अदाग्धाम्। झलो झलीति सलोपः। अलिक्षत्... इगुपधेति क्सः। शषसहरिति तु नोक्तम्। हरिर्हसतीत्यादौ खरवसानयोरिति विसर्गापत्तेः॥

वृद्धिरादैच्।१।१।१॥

आत् ऐच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्॥ अभेदका गुणाइति पक्षे तपरकरणमैजर्थम्। तादपि परस्तपर इति खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये। भेदका गुणाः तपरसूत्रञ्चानणि विध्यर्थमिति पक्षे तु तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणार्थमाकारार्थमपि। दाक्षिः। पैलः। औपगवः। शालीयः। वृद्धिप्रदेशा मृजेर्वृद्धिरित्यादयः॥

अदेङ् गुणः । १ । १ । २ ॥

अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ तपरकरणमिह सर्वार्थम् । खट्वाढ्कः । रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्रनिवृत्तये । तरिता । चेता । स्तोता । पचन्ति । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्यादयः ॥

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ तच्च सम्भवति सामानाधिकरण्ये सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण सम्बध्यते । मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यासम्भवान्मिदिमृज्योरवयवस्येक इति सम्बध्यते । अन्यथा तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योरलोऽन्त्यस्येतिवदस्यापि स्थानिनियमार्थत्वे द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुकेत्यादौ अविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थे अन्त्यस्येक इति वाऽर्थे तत्र निर्वाहेऽपि मिदेर्गुणो मृजेर्वृद्धिरित्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगुणापत्तिः । तरति । नयति । मेद्यति । अहार्षीत् । मार्ष्टि । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञया विधाने नियमार्थमिति वृत्तिः । तेनेह न । दिवऔत् । द्यौः । पथिमथ्यृभुक्षामात् । पन्थाः । त्यदादीनामः । स इमम् । विधीयेते इत्युक्त्या वृद्धिर्यस्येत्यादावेतदनुपस्थित्या शालीयादिसिद्धिः । इयञ्च परिभाषा याता, ग्लायति, उम्भिता, मार्जन्ति, इत्यादौ आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां गुणवृद्धिव्यावृत्त्यर्थम् । भिन्नम् । मृष्टमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसम्पत्त्यर्थञ्चेति दिक् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके तन्निमित्तके इको गुणवृद्धी न स्तः ॥ लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलुयादिभ्यो यङन्तेभ्यः

पश्चादचि कृते यङोऽचिचेति यङो लुकि लुग्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते । धात्विति किम् । लूञ्, लविता । तदभावे बहुव्रीह्यलाभेन लोपनिमित्त इत्यर्थालाभात् । आर्द्धधातुके किम् । तोतोर्ति । तन्निमित्तके किम् । भेद्यते । मार्ज्यते । अत्र णिज्निमित्तके गुणवृद्धी भवत एव । इकः किम् । अभाजि । रागः । भञ्जेश्च चिणि घञि चभावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

क्ङिति च । १ । १ । ५ ॥

गित्कित्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः ॥ जिष्णुः । चितम् । सुनुतः । मृष्टम् । मृष्टवान् । मृष्टः । मृजन्ति । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । अत्र सिचि वृद्धौ निषिद्धायामुवङादेशः । निमित्ते किम् । छिन्नम् । तुदन्ति । इहापि यथा स्यात् । इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः । कामयते । अचादिवृद्धोर्गुणोपधावृद्ध्यो न भवन्त्येव ॥ मृजेः क्ङित्यजादौ वृद्धिर्वैभ्यते ॥ * ॥ ममृजतुः । ममार्जतुः । मृजन्ति । मार्जन्ति । क्ङिति किम् । मरीमृजः । अजादौ किम् । मृष्टः । एतच्चेको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये पठितम् ॥

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ॥ आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । भविता श्वः ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ हल इति जातौ बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । मङ्क्ता । तक्षस्तष्टः । तट् ।

शिचा । मङ्क्त्यत्र मग्न इत्यादावुपधालोपार्थं मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुमिति वार्तिकेनान्त्यात्पूर्वं नुमि कृते सनजानां संयोगः । समुदायस्यैषा संज्ञा न प्रत्येकम् । तेन सुदृषत्करोतीत्यत्र न संयोगान्तलोपः । मङ्क्ता तंष्ट इत्यादौ तु त्रयाणां द्वयोश्च । बहूनां समवस्थानेऽपि झलादिप्रत्यये परे संयोगादिलोपविधानसामर्थ्यात्तद्विषये भवति । हलः किम् । तितउच्छत्रम् । संयोगान्तलोपः स्यादिति वृत्तिः । अनन्तराः किम् । पनसम् । सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति सलोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ अभ्र आं अपः । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । तथा चाङोऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् । नासिकेति किम् । शक्तेत्यादावनुदात्तेत्यादिना कलोपो माभूत् । अनुनासिकप्रदेशा अनुनासिकस्येत्यादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यन्तन्मिथः सवर्णं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्द्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ इति स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वरा-

णाञ्च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि । शास्त्रान्ते अ अ इति सूत्रेण विवृतमनूद्य संवृतो विधीयते । तस्य च पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेणाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चाकारः प्रत्येकमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्च । सोऽप्यनुनासिकोऽननुनासिकश्चेत्यकारस्याष्टादश भेदाः । एवमिकारोकारर्कारााणामपि प्रत्येकम् । ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधेति तेषां प्रत्येकं द्वौ । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णइति । आस्येति किम् । तप्रौ । झरोझरीति पलोपो माभूत् । प्रयत्नेति किम् । वाक् श्चोतति । प्रेति किम् । शचयोः श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् । तथाहि । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नीः । चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च ।

अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इतीहाभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ᳵकᳵपइति कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इतिस्थानप्रयत्नविवेकः ॥ ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा वाच्या ॥ * ॥ होतृऌकारः । होतॄकारः । ऌवर्णस्तूभयान्तरतमो दीर्घो न सम्भवतीति ॠकार एव भवति । सवर्णप्रदेशा अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः ॥

नाज्झलौ । १ । १ । १० ॥

अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते एतदारम्भः । आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः ॥ दधि हरति । दधि शीतलम् । दधि षष्ठम् । दधि सान्द्रम् । अत्र हरत्यादिषु परेषु दधीत्यस्य यणादि कार्यं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः ।

अन्यथा यथोद्देशे ह्रस्वस्यायं निर्देश इति सम्भावनायामकुर्वह्यत्र्चेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अथासन्देहार्थमपि क्रियमाणं तपरत्वं घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न पश्यतीति न्यायात् प्लुतं व्यावर्तयेदिति अग्नी इतीत्यादावप्लुतवदिति प्लुताश्रये प्रकृतिभावे निषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो न स्यात् । स्याच्चाग्नी इत्यादावनुनासिकः । नैष दोषः । द्विपक्षं हि संज्ञापरिभाषं प्रणीयते । यथोद्देशम् । कार्यकालम् । उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्निधिम्प्राप्यते इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितसंज्ञापरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् । अत्र पक्षे तु तत्तत्प्रदेशस्थस्य संज्ञापरिभाषस्य तत्तत्प्रदेशे एवोपयोग इति प्रदेशान्तरे पुनः पुनः संज्ञापरिभाषमन्वेषणीयम् । तत्र तावत्संज्ञापरिभाषे यथोद्देशे समाश्रीयमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे शास्त्रासिद्धत्वपक्षस्यैव वक्ष्यमाणतया द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातान्निर्विघ्नं प्रगृह्यसंज्ञायाः सिद्धत्वात् । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः । ईदूदेत्किम् । वृक्षावत्र । द्विवचनं किम् । कुमार्यत्र । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । प्रगृह्यप्रदेशाः प्लुतप्रगृह्या अचीत्येवमादयः ॥

अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अदःशब्दसंबन्धिमकारात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ॥ अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । एतत्सूत्रं प्रति मीत्वमूत्वे नासिद्धे । आरम्भसामर्थ्यात् । कार्यकालपक्षे अनुनासिकप्रदेशैकवाक्यतापन्नम्प्रति मीत्वमूत्वयोरसिद्धत्वाभावेनानुनासिकप्रतिबन्धकत्वेन चारितार्थ्यापादनेतु तावन्मात्रप्रयोजनकत्वेऽयोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेत्येव सिद्धौ नह्येकमुदाहरणं सामान्यसूत्रारम्भम्प्रयोजयतीति न्यायेन संज्ञासूत्रप्रणयनवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वेनायाद्यप्रवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावोप्येतत्प्रयोजनमित्यध्यवसीयते । हे असुकेति तु न प्रयोगः । त्यदादीनां सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गादित्याहुः । अदसः किम् । शम्यत्र । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥

शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥

निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् ॥ इ उ विस्मये । इ इन्द्रः । उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णोष्णम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

अत्र चाङिल्लक्षणे एव तात्पर्यम् । अन्यस्य ङित्वन्त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्त्वत्रयुत्यानुवादः । एत्र ह्वाभ्र आं अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्वादाङोऽनुनासिकश्छन्दसीति

प्रवर्तते । अनाङितिपर्युदासादेवाङ्रूपे निपाते लब्धे निपातैका-ज्ग्रहणं स्पष्टार्थमुत्तरार्थं निपातग्रहणमिहैव कृतम् । एतेनाजित्येवै-कत्वविवक्षया अच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्र-हणे जातिग्रहणार्थम् । तेन धिप्सतीत्यादिसिद्धिः । तितउशब्दस्यै-कदेशस्याउ इत्यस्यानुकरणे अउ अकरोदित्यत्रानुकरणं चानितीति निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलमित्यपास्तम् । अच्समु-दायस्याज्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छ-रीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभाववच्चाच्समुदायस्याज्रूपत्वा-भावात् । अतएव भाष्ये ज्ञापकमेवोक्तं न तु फलमित्यप्युक्त एकेति सुत्रस्थमेकग्रहणं ज्ञापकमिति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् ॥ अहो ईशाः । निपातः किम् । देवोऽसि । वायवायाहि ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ ॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे ॥ विष्णो इति । विष्ण इति । सम्बुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वा-द्विकल्पो माभूत् । सम्बुद्धिनिमित्तक इति किम् । चपो इत्यादौ प्रगृ-ह्यत्वं यथा स्यात् । सम्बुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात् । नलुमतेति निषेधानित्यत्वन्त्वगतिकगतिः । इताविति किम् । वायोऽत्र । अनार्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उञः । १ । १ । १७ ॥

उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ॥

उञ इतो दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । इदूतौ किम् । अग्ना भवाति । सप्तम्या डादेशः । तपरत्वमसन्देहाय । सप्तमीति किम् । धीती । मती । ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥

दाधा घ्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युः दाप्दैपौ विना ॥ तत्र दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणिद्यति । देङ् । प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ् । प्रणिदधाति । धेट् । प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाबिति किम् । दाप् लवने । दात्तं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । घुत्वाभावाद्दोदद्घोरिति न प्रवर्तते । दैप् शोधने । अवदातं मुखम् । इह घुत्वाभावादच उपसर्गात्त इत्येतन्न । घ्वादेशा नेर्गदनदेत्यादयः । इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्याच प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेचउपदेशेऽशितीत्यात्वं क्रियते । ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्तव्यः । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटान्तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिद्यति

प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेत् भ्रान्तोऽसि । न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मः येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु दे दो धे इत्येजन्तेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशसंपन्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन रूपान्यत्वेऽप्यनुकरणता हीयते । दीङस्तु नेह ग्रहणम् । तदनुकरणे आत्वासम्भवात् । वार्तिकमते एजन्तानां दीङादीनामात्वविधानात् । भाष्यमते एज्निमित्ते परतस्तद्विधानात् । तेन दीङस्तृजादावात्वे कृतेऽपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति इति सूत्रकारस्य मतम् । नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ । न वा । आद्ये अनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्त्ये अदाबिति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेन्न । अदाबित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं सम्भाव्येत । न हि लक्षणैकचक्षुषां दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किञ्चिदनुभूयते यद्बलाद्ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम् । वार्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिद्यति प्रणिदयते इत्यादौ णिति न स्यात् । आत्वाभावात् । तथा देङ् रक्षणे, अदित, घेट्, व्यत्यधित, प्रणिदाता, प्रणिधातेत्यादावपि न स्यात् लाक्षणिकत्वादिति वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा च कात्यायनवार्तिकम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति शिद्विकृतार्थमिति । तथा च दाधाप्रकृतयो घुरिति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्तिकम्प्रत्याचख्युः । तथाहि । नेर्गदेतिसूत्रे तावदवश्यम्प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणयमयतेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृष्य

घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः । माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यपठनीयत्वात् । अन्यथा मा माने, इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्मात्घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिद्यति, प्रणिदयते, इत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद्घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्याञ्च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गम् । तद्धि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैपग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन । न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दोदद्घोरित्यत्र घेनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोऽपि घुसंज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात् । न चैवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यनेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहण इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् तथा च प्रनिदारयति प्रनिधारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उपसर्गस्तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन्प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । इदन्त्ववधेयम् । प्रणिद्रापयतीत्यत्रापि उपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यणत्वम् । ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषेविभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति । स्यादेतत् । उपदिदीषत, इत्यत्र सनिमीमेति इस्भावः

स्यात् । वार्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रभाष्यकारयोस्तु नाऽसौ दोषः । सूत्रकृता दीङोऽननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसंज्ञायां तद्विरहादिति चेत्सत्यम् । वार्तिकमतेऽपि नेयं दाप्रकृतिः एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात् । नचैवमादन्तत्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययाद्यसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरितिवचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्येत्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाय एज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत् । इदन्त्ववशिष्यते । भाष्यवार्तिकोभयमतेऽपि उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्तम् । तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उपदीस् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्तमानमात्वं सिचोऽकित्वमुपजीवति यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यादतोऽकित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्तयत्येवेति । वार्तिककृता तु दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे इति वचनमेव कृतम् । उभयमतेऽपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वमभवति । अतएव वार्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तम् । किन्तु स्थाघ्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणाऽपि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते, प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वम् । णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्याप्रकृतित्वात् । अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्र इस्भावापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सह इतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथो-

यन्ते । तत्र संशयः, किं यत्र ये धर्माः श्रुतास्त एव तत्र ज्ञेया उत सर्वे धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति । अत्र पूर्वपक्षे केषांचिद्धर्माणामनुपसंहाराद्यावत्तत्त्वस्वरूपज्ञानासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्रानन्दादीनां नोपसंहार इति प्राप्ते, ब्रूमः । प्रधानस्य ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वादयो धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्याः, वेद्यैक्येन विद्यैक्यादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतोरित्यर्थः ॥

ननु तैत्तिरीयक आनन्दमयं परमात्मानं प्रस्तुत्य "तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मे" ति प्रियशिरस्त्वादयो धर्माः श्रूयन्ते । तेषामप्यानन्दस्वरूपत्वादीनामिव सर्वत्रोपसंहारः स्याद्ब्रह्मधर्मत्वाविशेषादित्यत आह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ । ३ । ३ । १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादिधर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः । हि यतः प्रियमोदप्रमोदानन्दाः परस्परापेक्षयोपचितापचितस्वरूपाः । उपचयापचयवन्तौ हि धर्मौ धर्मिणि भेदे सत्येव स्वाभाविकौ सम्भवतः । ब्रह्मणस्त्वद्वितीयत्वान्नोपचितापचितप्रियादिधर्मस्वभावत्वम् । अस्वभावधर्माणां ब्रह्मज्ञानार्थं नोपसंहार इत्यर्थः । चन्दनजं सुखं प्रियम्, पुत्रप्राप्तिजं मोदः, स एव प्रकृष्टः प्रमोदः, सुखसामान्यमानन्दः, इति तेषां तारतम्यं बोध्यम् । अत्र भगवद्भिः सूत्रकारैरानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रियादीनां तद्धर्मत्वं च कृत्वेयं चिन्ता कृता । तस्या अन्यत्फलं बोध्यम् । तथाहि । वेद्यैक्ये विद्यैक्यादानन्दादिधर्माणां सर्वत्रोपसंहारे सगुणब्रह्मोपासनेषु भिन्नेष्वपि वेद्यस्य सगुणस्य ब्रह्मण एक-

त्वेनोपासनैक्याय तावदन्योन्यं गुणोपसंहारः स्यादिति शङ्कानिरासः फलम् । उपासनानां विधिपारतन्त्र्याद्यत्र यावद्गुणविशिष्टमुपासनं विधीयते तत्र तावद्गुणविशिष्टमेव कर्तव्यम्, तत्तत्फलस्य तेनैव सिद्धेः । वस्तुपरतन्त्रनिर्गुणविद्याफलस्याविद्यानिवृत्तेर्यावत्स्वरूपज्ञानमन्तरेणासम्भवात्सर्वत्रानन्दादिगुणानामुपसंहार इति शङ्कानिरासप्रकारः ॥

उपास्यब्रह्मधर्माणां सर्वत्र न प्राप्तिरित्युक्तम् । तदपेक्षया ज्ञेयधर्माणामानन्दादीनां सर्वत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

उपास्यधर्मापेक्षयेतरे त्वानन्दादयो धर्मा ज्ञानैकफलकाः सर्वत्रोपसंह्रियन्ते । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । उपसंहारं विना यथावत्स्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तेरसम्भवादिति भावः ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३ । ३ । १४ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यारभ्य "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति । तत्र संशयः, किमिमानि वाक्यानि भिन्नानि, उतात्मपरमेकमेव वाक्यमिति । पूर्वपक्ष इन्द्रियादिपरत्वविशिष्टस्यार्थादेरुपास्यस्य प्रतिवाक्यं भेदाद्विद्याया भेदः फलम्, सिद्धान्ते निर्विशेषात्मप्रदर्शनपरमेकमेव वाक्यमिति विद्यैक्यं फलम् । अत एव पूर्वोत्तरपक्षयोर्विद्याभेदाभेदयोः पर्यवसानादस्याधिकरणस्य पादसङ्गतिः । पूर्व

ब्रह्मस्वरूपाणामानन्दादीनामुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानोपायत्वं चिन्तितम् । इदानीमब्रह्मरूपस्यानुपसंहार्यस्यार्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मज्ञानोपायत्वमुच्यते, इत्येकफलकत्वमवान्तरसङ्गतिः । तत्रेमानि वाक्यानि भिन्नानीति प्राप्ते ब्रूमः । आध्यानाय ध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवार्थादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते, इत्येकमेव वाक्यम् । न त्विन्द्रियादिपरत्वेनार्थादयः प्रतिपाद्याः, प्रयोजनाभावात् । न हीन्द्रियपरत्वेनार्थज्ञानं स्वतः किञ्चित्फलं साधयति । अतः प्रतिपाद्यभेदाभावान्न वाक्यभेदः । पुरुषज्ञानं फलहेतुरिति तत्रैवोक्तं "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति ॥

एवं वाक्यस्यात्ममात्रपरत्वे फलवत्त्वं लिङ्गमुक्त्वा, अपूर्वत्वमपि लिङ्गमाह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ ३ । ३ । १५ ॥

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति प्रकृतपुरुष आत्मशब्दश्रवणाच्चात्मपरमेवेदं वाक्यम् । तस्यात्मनः श्रुत्या मानान्तरावेद्यत्वरूपापूर्वत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ३ । ३ । १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः" इति । लोकानेवाह "अम्भ" इति । तद्व्याचष्टे श्रुतिः "अदोऽम्भ" इति । तदम्भो यत्परेण

दिवं दिवः परस्ताद्वर्तते । तस्य च परस्ताद्वर्तमानस्य द्यौः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । साऽप्यम्भःशब्दवाच्या । दिवमारभ्योपरितनलोकाश्चान्द्रमसैरम्भोभिर्व्याप्तत्वादम्भ इत्युच्यन्त इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवितृमरीचिव्याप्तत्वान्मरीचयः । स्थानभेदापेक्षया बहुवचनम् । म्रियन्ते ऽस्मिन्भूतानीति पृथिवीलोको मरः । यानि पृथिव्या अधस्तात्पातालान्यब्बहुलानि ता आप इत्यर्थः । तत्र संशयः, किमात्मपदेन हिरण्यगर्भ उच्यते, उत परमात्मेति । पूर्वपक्ष आत्मपदस्य परमात्मपरत्वाभावात्तत्प्रमित्यर्थं नानन्दादिधर्माणामत्रोपसंहार इति फलम्, सिद्धान्ते परमात्मन एवात्रोक्तत्वात्प्रमित्यर्थमस्त्यानन्दादिधर्माणामत्रोपसंहार इति मन्तव्यम् । तत्र पूर्वं वाक्यभेदभियाऽर्थादीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्युक्तम् । तर्हि प्रजापते रेतःकार्यं देवा इत्यादिपूर्ववाक्ये हिरण्यगर्भस्य प्रकृतत्वात्स एवात्मशब्देनोच्यत इति युक्तम्, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात्, इति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्ते ब्रूमः । अस्मिन्सृष्टिवाक्य आत्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्नान्यस्य । इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिवाक्येषु "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वदत्रापि । कुतः । उत्तरात् "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत" इतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वरूपोत्तरविशेषणादित्यर्थः । तच्च विशेषणं परमात्मन्येव मुख्यत्वेन श्रुत्यन्तरेष्ववगतमिति भावः ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ३ । ३ । १७ ॥

पूर्ववाक्यादिपर्यालोचनया प्रजापतावेव वाक्यस्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणं युक्तमिति चेत्, अत्रोच्यते "स्या-

त्"इति। अत्र परमात्मन एव ग्रहणं युक्तं स्यात्, "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"इति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणस्य परमात्मन्येवाञ्जसत्वादित्यर्थः। न च, अस्मिन्वाक्ये लोकस्रष्टृत्वं श्रूयमाणं हिरण्यगर्भमेव गमयति, अन्यथा परमात्मग्रहणे महाभूतसृष्टिः श्रूयेत, इति वाच्यम्। छान्दोग्ये तेजआदिसृष्टिश्रवणेऽपि यथाऽऽकाशवायुसृष्ट्युपसंहारस्तद्वदत्रापि महाभूतसृष्टेरुपसंहारात्। तस्मादस्मिन्वाक्य आत्मनः परस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम्॥

सूत्रद्वयस्यापरा व्याख्या। "आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्"। बृहदारण्यके "कतम आत्मा"इति प्रश्ने, "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य, तस्यैवात्मनोऽसङ्गत्वादिकमुक्त्वा, "स वा एष महानज आत्मा" इति ब्रह्मात्मतामुपसंहरति। छान्दोग्ये तु "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति विनैवात्मशब्दं सन्मात्रमुपक्रम्य, अन्ते "स आत्मा तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मत्वमुपसंहरति। अत्र संशयः, किमनयोर्वाक्ययोस्तुल्यार्थत्वमुत भिन्नार्थत्वमिति। पूर्वपक्षेऽनयोर्वाक्ययोरुपक्रमवैषम्यादर्थभेदेन विद्ययोर्भेदान्नान्योन्यं गुणोपसंहारः, किन्तु, बृहदारण्यके निर्गुणविद्या, छान्दोग्ये तूपक्रान्तसत्तासामान्ये ब्रह्मत्वोपासनेति फलम्। सिद्धान्ते छान्दोग्ये सत्पदेनात्मन एव गृहीतिः। इतरवत्, बृहदारण्यक आत्मपदेनात्मग्रहणवत्। उत्तरात्, "तत्त्वमसि"इत्युपसंहारबलात्। इत्युभयत्र विद्यैक्यादस्त्यन्योन्यं गुणोपसंहार इति॥ पूर्वाधिकरणे वाक्यैक्यबलादर्थादिपरत्वं परित्यज्य विद्यैक्यमुक्तम्। तर्हि प्रकृत उपक्रमभेदेन वाक्यभेदाद्विद्यैक्यं न स्यादिति

प्रत्युदाहरणसङ्गतिरस्याधिकरणस्य बोध्या । "अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्" । ननूपसंहारबलात्सत्पदेनैवात्मगृहीतिरित्यसङ्गतम्, उपसंहारस्योपक्रमान्वयादुपक्रमपरतन्त्रत्वादित्याक्षेपांशार्थः । परिहरति "स्यादवधारणात्" इति । सत्पदेनात्मन एव गृहीतिर्युक्ता स्यात्, "सदेव" इत्यद्वितीयत्वावधारणात् । सत्तासामान्यस्य च सद्वितीयत्वादवधारणानुपपत्तिरित्यर्थः । अयं भावः । आरम्भणाधिकरणे ब्रह्मातिरिक्तवस्तुजातस्य मिथ्यात्वसाधनादात्मनोऽन्यस्य सत्पदार्थत्वानुपपत्तेः सत्पदेनात्मन एवोपक्रमः । सदुपक्रमस्य ब्रह्मसत्तासामान्यपरत्वसन्देहेऽपि, "तत्त्वमसि" इति वाक्यशेषाद्ब्रह्मपरत्वनिर्णयः । न च शाखाद्वय आत्मसच्छब्दाभ्यां जीवब्रह्मणोरुपक्रमाद्वैषम्यम्, उभयोर्लक्ष्यैक्येनावैषम्यादिति । तस्मादनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वमिति सिद्धम् ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३ । ३ । १८ ॥

वाजसनेयके प्राणसंवादे प्राणो वागादीन्पप्रच्छ "मम किमन्नं किं वासः" इति । ते प्रत्यूचुः "यदिदं किञ्चा श्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्योऽन्नं तत्तेऽन्नमापो वासः" इति । तदनन्तरं श्रूयते "तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुर्वते" इति । यस्मात्प्राणस्यापो वासस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे तच्छब्दः । विद्वांसः प्राणविदः श्रोत्रिया यथेष्टचेष्टाशून्या भोजनात्पूर्वोत्तरकालयोराचमनं कुर्वन्ति । तेनाचमनसम्बन्धिनाऽब्रूपवाससैतमे-

धानं प्राणमनग्नमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति पूर्वे जनाः । तस्मादिदानींतनोऽपि प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । छान्दोग्येऽप्येवमेव श्रूयते "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति" इति । तस्मात्, प्राणं प्रत्यपां वासस्त्वादित्यर्थः । अन्नमशिष्यन्तः प्राणविद आचमनं कुर्वन्त एतत्कुर्वन्ति । किमेतत् । यद्भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं चाद्भिः प्राणं परिदधत्याच्छादयन्तीत्यर्थः । तत्राचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वध्यानमाचमनं च प्रतीयते । तत्रोभयविधाने वाक्यभेदभयादेकमेव विधेयम् । तदेकं किमाचमनं विधेयमुत वासस्त्वध्यानमिति संशयः । पूर्वपक्षे प्राणविद्याऽङ्गत्वेनापूर्वस्याचमनस्य विधेयत्वात्तस्याचमनस्यान्यत्र प्राणविद्यायामुपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति मन्तव्यम् । तत्र सन्दिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयवत् "आचामन्ति" इति वर्तमानोपदेशस्य विधित्वसन्देहे "आचामेत्" इति वाक्यशेषाद्विधित्वनिर्णय इति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्ते ब्रूमः । वासस्त्वध्यानमेवापूर्वं प्राणविद्याऽङ्गत्वेन विधेयम् । यथा प्राणविद्याङ्गत्वेन श्वादिमर्यादस्यान्नस्य प्राणं प्रत्यन्नत्वेन ध्यानं विधीयते तद्वत् । न त्वाचमनमत्र विधेयम् । कुतः । कार्याख्यानात्, "द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" इत्यादिना स्मार्तविधिना सकलानुष्ठानाङ्गत्वेन शुद्ध्यर्थं कार्यस्याचमनस्य प्राणविद्यायामपि प्राप्तस्याख्यानात् । तदीयास्वप्सु वासस्त्वविधानार्थमनुवादादित्यर्थः ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ ३ । ३ । १९ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रुता । तत्र गुणाः श्रूयन्ते "स आत्मानमुपासीत मनो-

मयं प्राणशरीरं भारूपम्" इत्यादिना । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः श्रूयते शाण्डिल्येन दृष्टा विद्या "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च" इति । भाः प्रकाशात्मकः । सत्यः परमार्थः । तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनःशब्देन प्रस्तुते हृदयेऽन्तर्यथा व्रीह्यादि तथा तावत्परिमाणः पुरुषोऽस्ति । स एष सर्वस्येशान इत्यादिगुणक इत्यर्थः । तत्र संशयः, किमग्निरहस्यबृहदारण्यकस्थयोरनयोर्विद्ययोर्भेद उतैक्यमिति । पूर्वपक्षे विद्ययोर्भेदाद्गुणानामनुपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते विद्यैक्याद्गुणोपसंहार इति बोध्यम् । पूर्वं प्राप्तायमनानुवादेन वासस्त्वध्यानं विधेयमित्युक्तम् । इह तूक्तवाक्ययोरेकस्यानुवादकत्वमेकस्य विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभावादुभयोरपि स्वनिकटस्थगुणविशिष्टविद्याविधायकत्वमित्यनयोर्भेदः । इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, ब्रूमः । यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च भवति, एवं समाने चैकस्यामपि शाखायां भवितुं युक्तम् । कुतः । अभेदात्, उपास्यस्य मनोमयत्वादिगुणकस्योभयत्राप्यभेदेन प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । यत्त्वेकस्यानुवादकत्वमेकस्य विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभाव इति, तन्न । अग्निरहस्ये बहूनां गुणानां श्रवणेन तत्रैव विद्योत्पत्तिविधिकल्पनात्, बृहदारण्यके तु विद्यैक्यप्रत्यभिज्ञानार्थं तत्रोक्तमनोमयत्वाद्यल्पगुणानुवादेन सर्वेशानत्वादयो गुणा विधीयन्ते, इति न किञ्चिद्बाधकम् । तस्मादुभयत्र शाण्डिल्यविद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३ । ३ । २० ॥

बृहदारण्यके "सत्यं ब्रह्म" (हिरण्यगर्भाख्यं सत्यं मह-

त्) इत्युपक्रम्य "तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः" इति । तत्रैवं सति यत्तत्सत्यं हिरण्यगर्भाख्यं सोऽसावादित्यः । किं मण्डलमेवादित्यः । नेत्याह "य एषः" इति । अक्षन्नक्षिणि । तस्य सत्यस्य स्थानभेदेनादित्यचाक्षुषपुरुषात्मनाऽवस्थानमुक्त्वाऽऽदित्यपुरुषस्य सत्यस्य "भूरिति शिरो भुवइति बाहू स्वरिति प्रतिष्ठा (पादौ)" इति व्याहृतिदेहत्वं सम्पाद्य "तस्योपनिषदह" रित्यहर्नामत्वमुक्तम् । तदनन्तरं चाक्षुषपुरुषस्य सत्यस्य पूर्ववद्व्याहृतिदेहत्वं सम्पाद्य "तस्योपनिषदह" मित्यहंनामत्वमुक्तम् । उपनषिच्छब्देन देवताप्रकाशकं रहस्यं नामोच्यते । अहःशब्दः प्रकाशवाची । अहंशब्दः प्रत्यगात्मवाची । तावहरहंशब्दौ क्रमेणादित्यचाक्षुषपुरुषयोर्नामनी इति स्थितिः । तत्र संशयः, किमस्यां सत्यविद्यायां नाम्नोर्व्यवस्थया ध्यानं कर्तव्यम्, उत नामद्वयस्य पुरुषद्वयेऽप्युपसंहार इति । पूर्वपक्ष उपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति । तत्र दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षयति "सम्बन्धात्" इति । यथा शाण्डिल्यविद्यायामेकशाखायां विभागेनाधीतायामेकविद्यात्वसम्बन्धादन्योन्यं गुणोपसंहारः पूर्वमुक्तः, एवमन्यत्रापि सत्यविद्यायां भवितुं युक्तम्, एकविद्यात्वसम्बन्धात्, इत्यर्थः ॥

समाधत्ते ।

न वा विशेषात् ॥ ३ । ३ । २१ ॥

नैव नामद्वयस्य पुरुषद्वय उपसंहारः, विद्यैक्येऽप्यध्यादित्यरूपस्थानविशेषादित्यर्थः । तथाहि । "य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्याहरिति नाम" इत्युक्ते तस्येति

तच्छब्देनादित्यमण्डलावच्छिन्नस्यैव परामर्शात्तस्यैवाह-र्नामत्वं युक्तम् । एवमहंनामत्वं चाक्षुषपुरुषस्यैव चक्षूरूप-स्थानविशेषावच्छिन्नस्यैव तच्छब्देन परामर्शादिति । त-स्मादनयोर्नाम्नोर्व्यवस्थितिः ॥

दर्शयति च ॥ ३ । ३ । २२ ॥

किञ्च विद्यान्तरे "हिरण्यश्मश्रुः" इत्यादिनाऽऽ-दित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा तद्रूपमक्षिपुरुषेऽतिदिशति "तस्यै-तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्" इति । अयमतिदेश इत-रत्र सत्यविद्यास्थले स्थानभेदान्नोपसंहार इति दर्शयति । अन्यथा स्थानभेदेऽपि गुणोपसंहाराङ्गीकारेऽयमतिदेशो निरर्थक एव स्यादिति । तस्मान्नाम्नोर्व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ ३ । ३ । २३ ॥

परिशिष्टोपदेशात्मकाखिलग्रन्थेषु श्रूयते "ब्रह्मज्ये-ष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान"इति । वीर्या वीर्याणि पराक्रमविशेषरूपाणि वियदादीनि ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षकारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि । लौकि-केश्वरवीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये भङ्गः सम्भवति, ब्रह्मवीर्याणां तु नैवमित्याह "सम्भृतानि" इति । पूर्वाधिकेन ब्रह्मणा निर्विघ्नं समृद्धानीत्यर्थः । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्र इन्द्रादिज-न्मतः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्तवत् । नित्यमेव सर्वव्यापकमित्यर्थः । एवं सम्भृतिद्युव्याप्त्यादयो गुणा ब्रह्मणः श्रूयन्ते । तत्र संशयः, किं तेषां गुणानां तदीयो-पनिषद्विहितशाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंहारः, उत तद्गु-णविशिष्टोपासनं पृथगेवात्र विधीयत इति । तत्रोपसंहार इति प्राप्ते, पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति "सम्भृती"ति ।

सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च सम्भृतिद्युव्याप्ति । यथा स्थानभेदाद्राज्ञोर्व्यवस्था, एवं सम्भृत्यादयोऽपि शाण्डिल्यादिविद्यासु नोपसंह्रियन्ते । अत एव, स्थानभेदादेवेत्यर्थः । शाण्डिल्यादिविद्यासु हृदयायतनत्वं ब्रह्मणः श्रुतम् । नैव तत्र तस्मात्सम्भृत्यादिगुणविशिष्टमुपासनान्तरमिति सिद्धम् । अस्यातिदेशत्वान्न पृथक्सङ्गत्याद्यपेक्षा ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३ । ३ । २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितः । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । ततः पराणि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनं सवनम् । ततः पराण्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयं सवनम् । पुरुषविद्याविदः षोडशोत्तरशतवर्षजीवित्वादिति । पिपासादिकं दीक्षात्वेन कल्पितम् । तैत्तिरीयकेऽपि "तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्म"मित्यादिना पुरुषयज्ञः श्रूयते । तत्र संशयः, किमनयोर्विद्ययोरन्योन्यं गुणोपसंहारोऽस्ति न वेति । तत्र पूर्वं यदुक्तं सम्भृत्यादिगुणाः शाण्डिल्यविद्यासु नोपसंह्रियन्त इति, युक्तं हि तत्, असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात् । इह तु मरणस्यावभृथत्वेन कल्पितस्य गुणस्योभयत्र सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गुणोपसंहारो युक्तः । इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते ब्रूमः । नान्योन्यं गुणोपसंहारः, उपास्यरूपभेदात् । तदाहाचार्यः "पुरुषे"ति । ताण्ड्यादिशाखास्थपुरुषविद्यायां यथा गुणाम्नानं तथेतरेषां

तैत्तिरीयकाणां पुरुषविद्यायां गुणाम्नानाभावादित्यर्थः । अन्यत्र पुरुष एव यज्ञत्वेनोपास्यः, तैत्तिरीयके तु विदुषः पुरुषस्य प्रसिद्धो यो यज्ञस्तस्य पुरुषात्मादिषु यजमानत्वादिकल्पनयोपास्यत्वात् । एवं बहुतर उपास्यभेदो दृश्यते । तद्भेदाच्च विद्याभेदान्नान्योन्यं गुणोपसंहार इति । यत्त्ववभृथगुणस्योभयत्र सत्त्वात्प्रत्यभिज्ञानमिति तन्न, बहुगुणभेद एकस्य प्रत्यभिज्ञापकत्वाभावादिति । किञ्च तैत्तिरीयके पूर्वमात्मविद्यामुपदिश्य तच्छेषत्वेन पुरुषयज्ञ उपदिश्यते, "तस्यैवंविदुष"इति तत्सन्निधौ श्रवणात् । अन्यत्र त्वायुर्वृद्धिफलकः पुरुषयज्ञः स्वतन्त्रः । इत्यनयोर्भेद एव न्याय्य इति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ३ । ३ । २५ ॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रपठनं "सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः" इत्यादि । ताण्डिनां "देव सवितः प्रसुव" इत्यादि । शाट्यायनिनां "श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि" इत्यादि । तैत्तिरीयकाणां "शं नो मित्रः"इत्यादि । वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते "देवा ह वै सत्रं निषेदुः" इत्यादि । कौषीतकिनामग्निष्टोमब्राह्मणं "ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपयन्ति" इत्यादि । अयमर्थः । आभिचारिककर्मदेवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते । हे देवते मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय । हृदयं च विदारय । धमनीः शिराः प्रवृज्य भिन्धि । तस्य शिरश्चाभितो भिन्धि । एवं मद्रिपुस्त्रिधा विपृक्तो विश्लि-

ष्टो भवत्वित्यर्थः । हरित इन्द्रनीलः । तद्वन्नीलोऽसीतीन्द्रः सम्बोध्यते । मित्रः सूर्यः शं सुखकरो भूयादिति विद्याऽर्थ्याशास्ति । अग्निष्टोमो ब्रह्मसत्रम् । स यस्मिन्नहनि क्रियते तदहरपि ब्रह्म । ततो य एतदहरुपयन्त्यहर्निर्वर्त्यं कर्मानुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्म परमुपयन्ति । ते क्रमेणामृतत्वं मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र संशयः, किमिमे "सर्वं प्रविध्य" इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि तत्तदुपनिषदुक्तविद्यासूपसंह्रियेरन्न वेति । तत्र पूर्वं यथा पुरुषयज्ञस्यात्मविद्यासन्निधानात्तच्छेषत्वं, तथा मन्त्राणां कर्मणां च तत्तद्विद्यासन्निधानात्तच्छेषत्वेनोपसंहारोऽस्तीति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । नैषामुपसंहारो विद्यासु । कुतः । वेधाद्यर्थभेदात्, सर्वं प्रविध्य" इत्यादिमन्त्रप्रकाशितानां वेधादीनामर्थानामभिचारकर्मादिसमवेतानां भेदात्, विद्यास्वसमवेतत्वादित्यर्थः । तथा चाभिचारकर्मादिसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणलिङ्गं सन्निधिं दुर्बलं तिरस्कृत्य मन्त्राणामभिचारादिकर्माङ्गत्वं सम्पादयतीति न विद्याशेषत्वम् । प्रवर्ग्यादिकर्मणां सन्निधेर्बलीयसा श्रुत्यादिना ज्योतिष्टोमादौ विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वमिति भावः ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । २६ ॥

ताण्डिनां रहस्ये श्रूयते "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" इति । तथैवाथर्वणश्रुतिः "तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति । यथाऽश्वो जीर्णानि रोमाणि रजोभिः

सह त्यक्त्वा स्वच्छो भवति, एवमहमपि पापं सर्वं विधूय निर्मलः सन्, यथा वा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति, एवमकृतं प्रवाहरूपेणानादिसिद्धं शरीरं धूत्वा त्यक्त्वाऽतिस्वच्छः सन्, कृतात्मा कृतकृत्यो ब्रह्मात्मकं लोकमभिसम्भवाम्यभिमुखेन प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा शाट्यायनिनः पठन्ति "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यम्" इति । तस्य मृतस्य विदुष इत्यर्थः । तथैव कौषीतकिनः पठन्ति "तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इति । तत्तेन विद्याबलेन विद्वान्सुकृतदुष्कृते विधूनुते त्यजति । त्यक्तयोस्तयोर्विनियोगमाह "तस्ये" ति । तस्मादुपासको न द्वेष्य इति श्रुतितात्पर्यम् । तत्र शाट्यायनिश्रुतावुपादानमात्रं पुण्यपापयोः श्रुतम् । तच्च विदुषस्त्यागं विना न सम्भवतीति पुण्यपापत्याग आक्षिप्यते । यत्र तु ताण्ड्याथर्वणवाक्यद्वये पुण्यपापत्यागमात्रं श्रुतं, तत्र किं त्यक्तयोरुपादानमन्यत्र श्रुतमत्रोपसंह्रियते न वेति सन्दिह्यते । पूर्वपक्षे विद्यायाः स्तुतिप्रकर्षासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तूपादानस्यात्रोपसंहाराद्विद्यास्तुतिप्रकर्षसिद्धिः । उपासककृतविद्यास्तुत्यर्थं हि श्रुतावुपासकः पुण्यपापे त्यजति ते चान्यैरुपादीयेते इत्युच्यते । सा च स्तुतिः सत्त्वगुणेन । तथा चोपास्यगुणोपसंहारप्रसङ्गेन विद्यास्तुत्यर्थं गुणोपसंहारो विचार्यत इति प्रासङ्गिकी पादसङ्गतिः । तत्र यथा पूर्वं विद्यासन्निधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपसंहार उक्तः, एवं कचित्कौषीतकिरहस्ये हीनसन्निधौ श्रुतस्याप्युपादानस्योपादानमन्त्रेणापि तूष्णीं हानसम्भवेन हानस्योपादानोपपादन-

सामर्थ्याभावान्नोपसंहार इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । तुः कैवल्यवाची । तथा च केवलहानौ श्रुतायां सत्यां तत्रोपादानमुपसंहर्तव्यम् । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । अश्वरोमविधूननदृष्टान्तेनोक्तस्य पुण्यपापहानस्य नाशत्वाभावेन विधूतयोः पुण्यपापयोरन्यत्रावस्थानरूपोपायनसापेक्षत्वादुपायनं क्वचिदपि हानसन्निधौ श्रूयमाणं केवलहानश्रवण आयाति । पुण्यपापहानेनापेक्षितस्योपादानात्मकस्योपायनस्य तद्धानशेषत्वादित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वयोः पुण्यपापयोर्नाश उत्तरयोरश्लेष इति फलाध्याये वक्ष्यते । अतो हानं विद्वद्भोग्यत्वाभावः, तत्तुल्यकर्मप्राप्तिरुपादानमिति फलतो द्रष्टव्यम्, अमूर्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्रसञ्चारात्मकोपादानस्य मुख्यस्यायोगात् । सूत्रे शब्दशब्देन हानावुपायनोपसंहारस्य स्तुत्यर्थत्वं सूचितमिति बोध्यम् । शाखाऽन्तरस्थो विशेषः शाखाऽन्तरेऽप्यपेक्षित उपसंहरणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह "कुशाछन्दः" इत्यादिना । तत्र कुशादृष्टान्तो यथा । "कुशा वानस्पत्याः स्थ" इत्यादौ भाल्लविनां श्रुतौ, हे कुशाः समिद्रूपा यूयं वानस्पत्याः स्थ मां यजमानं रक्षतेति यजमानप्रार्थने, वनस्पतियोगित्वेन सामान्यसमिच्छ्रवणे, शाट्यायनिनामौदुम्बरा इति शाखाऽन्तरीयो विशेष आश्रितः "औदुम्बराः कुशाः" इति । छन्दोदृष्टान्तो यथा । "छन्दोभिः स्तुवते" इत्यत्र देवासुरच्छन्दसामशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे, "देवच्छन्दांसि पूर्वाणि" इति पैङ्गिश्रुत्या निर्णयः । स्तुतिदृष्टान्तो यथा । षोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणेऽङ्गभूतं स्तोत्रं कदा कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां, छन्दोगानां कालाविशेषप्राप्तौ, "समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति तैत्तिरीय-

कवाक्यात्कालविशेषधीर्भवति । एवम्भूताया आर्चीनां श्रुतेर्वा कालविशेषधीरिति । उपगानदृष्टान्तो यथा । "ऋत्विज उपगायन्ति" इति सामान्यवाक्यं शाखान्तरीयं "नाध्वर्युरुपगायति" इति विशेषमपेक्ष्य, अध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीत्येतदर्थपरतया निश्चीयत इति- तथा च, यथा कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, तथा हानावुपायनान्वय इत्यर्थः। कुशादिसामान्यश्रवणं शाखान्तरीयविशेषसापेक्षमित्यङ्गीकर्तव्यम् । निरपेक्षत्वेऽष्टदोष(क)दुष्टविकल्पः स्यात् । इदं च सामान्यवाक्यस्य विशेषसापेक्षत्वं जैमिनेरपि सम्मतमित्याह "तदुक्त"मिति। पूर्वमीमांसायां जैमिनिना तदुक्तमित्यर्थः। तथाहि "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्" इति जैमिनिसूत्रम् । अस्यार्थः । "आश्रावय" इति चतुरक्षरं, "अस्तु श्रौषट्" इति चतुरक्षरं, "यज" इति द्व्यक्षरं, "ये यजामहे" इति पञ्चाक्षरं, द्व्यक्षरो वषट्कारः, "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" इत्यनारभ्याधीतवाक्यं श्रुतम् । "नानुयाजेषु येयजामहं करोति" इति विशेषवाक्यं तस्य वाक्यस्य शेषः स्यात् । तथा च नञः पर्युदासार्थतयाऽनुयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु सप्तदशाक्षरा गणाः प्रयोक्तव्या इत्येको विधिर्भवति । नञो निषेधकत्वेन सामान्यवाक्यं विशेषानपेक्षम् । तदा सामान्यवाक्येन विहितस्य गणस्य निषेधादनुयाजेषु तस्य विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः, विधीनामेकदेश एव

(क) अप्राप्तस्य प्राप्तिः १ । प्राप्तस्य निषेधः २ । प्रमाणस्याप्रामाण्यम् ३ । अप्रमाणस्य स्वीकारः ४ । श्रुतस्य हानिः ५ । अश्रुतस्य परिग्रहः ६ । स्वीकृतस्यास्वीकारः ७ । अस्वीकृतस्य स्वीकारः ८ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ।

भट्टाचार्यचूडामणिजानकीनाथविरचिता ।

श्रीयादवाचार्यविरचितन्यायमञ्जरी-

सारारव्यटीकासहिता ।

प्रणम्य परमात्मानं जानकीनाथशर्मणा ।
क्रियते युक्तिमुक्ताभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविश्वेशपदारक्तपद्मद्वन्द्वं निरन्तरम् । ध्यात्वा गङ्गां तथा दुर्गां स्वाभीष्टं साधयाम्यहम् ॥ १ ॥ भट्टाचार्यचक्रवर्त्तिरामकृष्णं जगद्गुरुं । श्रीमद्व्यासनृसिंहं च नतग्रीवो नमाम्यहम् ॥ २ ॥ श्रीमद्व्यासनृसिंहानां सूनुः करोति यादवः । श्रीवत्सबालकृष्णस्य मञ्जरीकौतुकं कृते ॥ ३ ॥ दोषबुद्धिर्न कर्त्तव्या नूतने कौतुके मम । न दुष्टो नूतनश्चन्द्रो निखिलैर्वन्द्यते ऽपि सः ॥ ४ ॥ शिवचरणसरोजद्वन्द्वमालम्बितश्चेत्त्रिभुवनविवरे किं किं न शक्यं जनानाम् । अहमपि सततं तं विश्वनाथं भजामि तदिह नवनिबन्धे नोपहासो मदीयः ॥ ५ ॥ सर्वेषु कार्येषु महेश्वरस्य हेतुत्वसिद्धौ यदहं तु गौणः । अमानभिज्ञाः पुरुषाधमा ये निन्दन्ति निदन्तु कृतिं मदीयाम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकीभूतदुरितनिवृत्तये कायवाङ्मनोभिः कृतं परमात्मनमस्कारं शिष्यशिक्षायै निबन्धन् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपाद्यमाह । प्रणम्येति । प्रणम्य भक्तिश्रद्धारूपातिशयपूर्वकं नमस्कृत्य । भक्तिश्चाराध्यत्वेन ज्ञानं। श्रद्धा च फलावश्यंभावनिश्चयः । ईदृशातिशयस्य प्रशब्दो द्योतको न तु वाचक इति । द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वं । विवेचयिष्यते चेदं शब्दमञ्जरीकौतुके । परमेति । परमश्चासावात्मा च परमात्मा । अत्र परमत्वं भ्रमरहि-

तत्वं । तथा च परमात्मानं भ्रमरहितात्मानमित्यर्थः घटादेर्भ्रमरहित-त्वादात्मपदं । चेतनस्य भ्रान्तत्वात्परमपदं । एतेन परमत्वं सर्वज्ञत्वमिति परास्तं । कर्मधारयस्यपदद्वयस्य व्यावर्त्तकत्वनियमेनात्मपदवैयर्थ्यापातात् । ननु यथात्ममनःसंयोगाधिकरणमात्मा तथा मनोपीति मनसि सुखोत्पत्तिः स्यादतः समवायसंबन्धेन यत्र सुखं तत्र तादात्म्यसंबन्धेनात्मेति । सुखस-मवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सिद्धमात्मत्वं कथमीश्वरे भविष्यतीति चेन्न । ज्ञानवत्वरूपात्मत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् । एतेन शिवे तादृशात्म-त्वाभवप्रयुक्तदशमद्रव्यत्वापत्तिरपि निरस्ता । यद्वा जीवात्मनि सिद्ध-स्यात्मत्वस्यात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वे सिद्धे परमात्मन्यपि श्रुत्यादिभिरा-त्मपदप्रयोगादीश्वरे ऽपि तदेवात्मत्वं बोध्यम् । न च सुखसमवायिकारण-तावच्छेदकात्मत्वस्योभयत्र सत्वाज्जीव इव शिवे ऽपि कथं न सुखाद्युत्प-त्तिरिति वाच्यम् । धर्मादिरूपकारणविरहात् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनियम इति व्याप्तौ प्रमाणाभाव इति संक्षेपः । ननु मङ्गलस्य कारणता विघ्नध्वंसं प्रति समाप्तिम्प्रति वा नान्वयव्यतिरेकसहकृतप्रत्यक्ष-गम्या सत्यपि मङ्गले कादम्बर्यादौ समाप्तेरभावाद्विनापि मङ्गलं प्रमत्तना-स्तिकानुष्ठितग्रन्थे निर्विघ्नसमाप्तिदर्शनाच्चेति चेन्न । मङ्गलं सफलं अवि-गीतशिष्टाचारविषयत्वात् । दर्शवदित्यनुमानेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे फलजिज्ञासायां विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गफलकल्पने गौरवात् समाप्तिरूपदृष्ट-फलकत्वं कल्प्यते । तथा च सत्यपि मङ्गले यत्र न समाप्तिस्तत्र विघ्न-प्राबल्यं विघ्नबाहुल्यं वा कल्प्यते । बहुतरविघ्नानां प्रबलविघ्नस्य वा बहु-तरमङ्गलनाश्यत्वात् । न च तथा ऽपि कादम्बर्यादौ प्रतिबन्धकसत्वे तावती कादम्बरी कथं जातेति वाच्यम् । विघ्नानां साक्षाद्विरोधित्वाभा-वात् । किं तु स्वजन्यनृपाद्युपद्रवद्वारा । तथा च मङ्गलाद्यावत्कालीनो-पद्रावकादृष्टनाशस्तावत्कालं कादम्बरी जाता पुनरग्रे विघ्नात्प्रतिबन्धो जात इति । एवं च बहुतरविघ्नशङ्कया ऽपि बहुतरमङ्गलाचरणं तदुक्त-माचार्यैः न हि घनमुक्तमुद्गरमेकस्तृणस्तम्बो न निवारयतीति तत्स-मुदितं नोपादेयमिति । न च विघ्नसन्देहे कथं मङ्गलाचरणमिति वाच्यम् ।

विघ्नसन्देहे ऽपि तदा चरणस्योचितत्वात् । अत एव शङ्कितानिष्टनिवारणाय प्रवर्त्तन्ते परीक्षका इति सङ्गच्छते तदुक्तमाचार्यैः । अन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः प्रार्थिवैर्द्विरदयूथपतयो नाद्रियेरन्निति । प्रमत्तानुष्ठितग्रन्थे च जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनान्न दोषलेशो ऽपीति संक्षेपः । अत्र नव्याः तृणारणिमणिन्यायेन विघ्नध्वंसविशेष एव मङ्गलस्य फलं विघ्नध्वंसविशेषान्तरं च विनायकस्तवपाठादेः फलं । समाप्तिस्तु विघ्नसंसर्गाभावादिकारणकलापजन्या । अत एव स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले न दोषः । तत्र विघ्नात्यन्ताभावस्य सत्वात् । न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले मङ्गलेन विघ्नध्वंसाजननात् तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति वाच्यम् । सति दुरिते प्रायश्चित्तनाश्यत्ववत्सति विघ्ने मङ्गलनाश्यत्वस्य वेदबोधितत्वादिति । प्रमत्तानुष्ठितग्रन्थे च जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यस्य जन्मान्तरीयविनायकस्तवपाठादिजन्यस्य वा विघ्नध्वंसस्य स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्य वा सत्वान्न दोष इत्याहुः । भ्रान्तप्रलपितत्वशङ्कानिरासाय स्वस्य ग्रन्थस्य च नाम निबध्नाति जानकीनाथेति । युक्तिमुक्ताभिरिति युक्तय एव मुक्ताः युक्तिमुक्तास्ताभिरित्यर्थः । तथा च यथा मुक्ताभिर्निर्मितं वस्तु पुण्यजनैः प्राप्यं तथा युक्तिमुक्ताभिर्निर्मिता मञ्जरी पुण्यजनैर्बोध्येति ध्वनितम् । न्यायसिद्धान्तमञ्जरीति नीयते प्राप्यते विवक्षितो ऽर्थः पञ्चावयववाक्यरूपः स न्यायस्तेषां मञ्जरी तथा च न्यायसिद्धान्तप्रतिपादिका मञ्जरी । तथा च न्यायसिद्धान्ता एवात्र प्रतिपाद्याः न्यायसिद्धान्तग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्ध इति दर्शितम् ।

इह किल निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं मनोपायमात्मनस्तत्वज्ञानमामनन्ति ।

प्रयोजनं दर्शयितुमाह इह किलेत्यादि । अथ वा धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः । सचात्मतत्वज्ञानाधीनस्तत्वज्ञानं प्रमाणाधीनमित्याह इह किलेत्यादिना । इह लोके किलेति वाक्यालङ्कारे निखिला ये लोकास्तेषां यो विमोक्षः नित्यसुखाभि-

व्यक्तिरूपः । आत्यन्तिकदुःखध्वंसो वा मोक्षस्तदुपायं तद्धेतुभूतं । मननं उपायो यस्य तन्मननोपायं । एतादृशं यदात्मनस्तत्त्वज्ञानं तदामनन्ति इच्छन्ति । ननु निखिललोकान्तर्गतानां शूद्राणामध्यापने ग्रन्थकर्त्तुर्मुनेश्चप्रत्यवायः स्यात् गुरुनिगदितशब्दप्रयोज्यार्थज्ञानमध्ययनं तत्प्रयोजकत्वं चोभयोरस्त्येवेति चेन्न । अध्यापकत्वस्य तच्छरीरावच्छिन्नोद्देश्यकशब्दप्रयोक्तृत्वरूपत्वात् । अत एव चैत्रमुद्दिश्य गुरुणा ऽध्यापने विधीयमाने-उदासीनमैत्रेणश्रवणे मैत्रस्य नाध्ययनकर्तृत्वव्यवहारः । न च ग्रन्थस्य निखिलोद्देश्यत्वे शूद्रोद्देश्यता केन वार्य्येति वाच्यम् । शूद्रोपलक्षितात्मनोऽपि ब्राह्मणशरीरपरिग्रहदशायामुद्देश्यतायाः सत्त्वात् इति संक्षेपः । तदुक्तं प्रत्यक्षदीधितौ शिरोमणिभट्टाचार्य्यैः 'उद्देश्यता तु कीटपतङ्गादीनामपीति' अत्र मोक्षो मुख्यं प्रयोजनं । व्युत्पत्तिरवान्तरप्रयोजनं । प्रयोजनकामो मुमुक्षुः परमोऽधिकारी । अवान्तरो व्युत्पित्सुरित्यनुबन्धचतुष्टयो बोध्यः । अनुबन्धाश्च विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः । विषयश्च प्रतिपाद्यार्थरूपः प्रयोजनं च यदुद्दिश्यपुरुषः प्रवर्त्तते तत् । सम्बन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः । प्रयोजनकामो ऽधिकारीति । तज्ज्ञानं विना प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यभावात्तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति दिक् । अत्र मोक्षः स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावेनासमानकालीनं यद्दुःखं तस्य ध्वंसो न तु तादृशासमानकालीनो दुःखध्वंसः चरमदुःखोत्पत्तिदशायां दुःखप्रागभावासमानकालीनोपान्त्यदुःखध्वंसेऽति व्याप्तेः । उपान्त्यदुःखस्य तु चरमदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्विवक्षिते तु न दोषः । दुःखध्वंसो मोक्ष-इत्युक्ते चैत्रादीनामिदानींतनदुःखध्वंसे ऽतिव्याप्तिरत उक्तं दुःखप्रागभावासमानकालीनेति दुःखविशेषणम् । न च तद्वारणार्थं दुःखासमानकालीनत्वेन दुःखध्वंसो विशेष्यतामिति वाच्यम् । सुषुप्तिदशायां मुक्तित्वापत्तेः । मुक्तिप्रतियोगिनः शुकदुःखस्यास्मादृशदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात्तदीयमुक्तावव्याप्तिरत उक्तं स्वसमानाधिकरणेति दुःख्यप्रागभावविशेषणं । स्वं मुक्तिः तत्प्रतियोगि दुःखं । नन्विदमयुक्तं मोक्षस्य नित्यसुखाभिव्यक्तिरूपत्वात् । न च नित्ये सुखे मानाभाव इति वाच्यम् । नित्यवि

ज्ञानमानन्दं ब्रह्म । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेर्मानत्वादिति चेन्न । अभिव्यक्तेर्नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तेः । न चानित्यत्वमपि शरीरं विना तदुत्पत्तेरसम्भवात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे च शरीरस्य हेतुत्वात् । अत एव स्वर्गीय शरीरकल्पनापि संगच्छते । तथा चानन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यादावानन्दपदेनानन्दवद्बुध्यते तेन सहाभेदबोधः । अन्यथाऽऽनन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेन नपुंसकतानुपपत्तिरिति । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् ।

तच्च प्रमाणाधीनमिति प्रमाणन्निरूप्यते तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणं प्रमा च यथार्थानुभवः । तदाहुराचार्याः 'यथार्थानुभवो मानमिति' ।

तच्च तत्वज्ञानं प्रमाणाधीनमिति । अयमर्थः । प्रमाणैः पदार्थान्विविच्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोक्तविधिना निरवच्छिन्नतया बहुकालसेवितनिवृत्तिलक्षणधर्मादेव तत्वज्ञानं जायते । तत्वज्ञानाच्च मोक्ष इति । तत्र प्रमाणे निरूपणीये । कर्मधारयादिभ्रमनिरासाय षष्ठीतत्पुरुषेण व्याचष्टे प्रमाया इति । माकरणमित्युक्ते दुष्टेन्द्रिये ऽतिव्याप्तिः । दुष्टेन्द्रियस्य भ्रमजनकत्त्वादतः प्रपदमुक्तम् । करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारे ऽतिव्याप्तिरत उक्तं प्रमाया इति । प्रमाकारणमित्युक्ते चक्षुः संयोगादावतिव्याप्तिरत उक्तं करणमिति । ननु उत्पत्तिकाभिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ भ्रमानुमिति करणे सदनुमानेऽव्याप्तिरिति चेन्न । प्रमाकरणवृत्तिप्रमाणविभाजकोपाधिमत्वस्य विवक्षितत्वात् द्वितीयक्षणे प्रमानुमितेरपि जनकत्वाच्च ।

नन्वितरभेदसाध्यकानुमितौ लक्षणं हेतुरिति सकलवादिसिद्धं तच्चात्र न सम्भवति । तथाहि । व्याप्तिज्ञानेन हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यं विषयी क्रियते । अनुमित्या तु पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमिति सकलवादिसिद्धं । तच्च प्रमाकरणत्वलक्षणरूपहेतुनेतरभेदसाधने यदि प्रमाणत्वं पक्षतावच्छेदकं तर्हि पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादन्वद-

नुमित्या कर्त्तव्यं तद्व्याप्तिज्ञानेनैव कृतमिति सिद्धसाधनमिति चेन्न । प्रमाणत्वेन व्यवहर्त्तव्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् । तथा च प्रमाकरणत्वरूपहेतुपक्षतावच्छेदकयोर्भेदात् । साध्यनिष्ठविधेयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयिताया व्याप्तिज्ञानेऽभावात् न सिद्धसाधनमिति । प्रमालक्षणघटकीभूता प्रमाकेत्यत आह प्रमा चेति । ज्ञानं प्रमेत्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय यथार्थेति । स्मृतावतिव्याप्तिवारणायानुभवेति । ननु यथार्थज्ञानस्यैव प्रमात्वमस्तु किमनुभवपदेन । न च स्मृतेः प्रमात्वनिवृत्त्यर्थन्तदिति वाच्यम् । तस्या अपि प्रमात्वे बाधकाभावादिति चेन्न । स्मृतिरूपविलक्षणप्रमाकरणप्रमाणान्तरकल्पनापत्तेरित्यभिप्रायवानाचार्यसंमतिमाह तदाहुरिति । मानं मितिः । यद्वा मानजन्यं प्रमात्मकं ज्ञानमित्यर्थः । वयं तु तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं भ्रमत्वं तद्भिन्नानुभवत्वं प्रमात्वमिति निर्विकल्पकस्यापि संग्रहः तथा च भ्रमभिन्नानुभवकरणं प्रमाणमिति ब्रूमः ।

ननु किमिदं याथार्थ्यं किञ्चानुभवत्वं उच्यते तद्वति तदवगाहित्वं याथार्थ्यं । भवति हि रजते इदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्ववति तदवगाहीति यथार्थं । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानञ्च न रजतत्ववति तदवगाहीति न यथार्थं । नन्वेवं रजते इदं रजतन्नवेति संशयोऽपि प्रमास्यादिति चेत्सत्यं । रजतत्वांशे प्रमैव तद्वति तदनुभवस्तत्प्रमेति प्रामाणिकाः । शाखावच्छेन कपिसंयोगवति वृक्षे । मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययोऽपि प्रमास्यात्कपिसंयोगवति वृक्षे तदवगाहित्वादिति चेन्न । वृक्षे कपिसंयोगप्रत्ययः प्रमैव मूले ऽवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु न तथा तस्य तदनवच्छे-

दकत्वात् स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं जातिविशेषो वा । अनुभवामीति प्रतीतेर्बाधकं विना जाति विषयत्वात् ।

तद्वतीति । अत्र विशेष्यत्वं सप्तम्यर्थः ॥ तेन ज्ञानवृत्तितत्प्रकारकत्वस्य रजताद्यवृत्तित्वेपि न क्षतिः । तथा च तद्वति रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे सति तदवगाहित्वं रजतत्वप्रकारकत्वं । तदवगाहि । रजतत्वावगाहि । याथार्थ्ये व्यतिरेकं दर्शयति शुक्ताविति । एवं तद्वति तदवगाहित्वस्य यथार्थत्वे अंशे प्रमात्वव्यवस्थापनाय रजत इत्युक्तं । रजते इदं रजतं न वेति संशयो हि रजतत्वरजतत्वाभावविषयकः तत्र रजतत्वाभावाभाववति रजतत्वाभावावगाहित्वेन रजतत्वाभावांशे भ्रमत्वेपि रजतत्ववति रजतत्वावगाहित्वेन रजतत्वांशे प्रमैवेति समाधत्ते रजतत्वांशे प्रमैवेति । मूल इति । सप्तम्यर्थोऽवच्छेदकत्वं तथा च मूलावच्छेदेन कपिसंयोगीति प्रत्ययोपि प्रमास्यादित्यर्थः । न तथा न प्रमा । तस्य मूलस्य । तदनवच्छेदकत्वात् कपिसंयोगानवच्छेदकत्वात् । किञ्चानुभवत्वमित्यत्रोत्तरयति स्मृतीति । अनुमित्यादावनुभवत्वव्यवहारस्य स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपोपाधिनैव निर्वाहात्साक्षात्कारत्वातिरिक्तानुभवत्वजातौ मानाभाव इति भावः । अथैवं यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यादिवाक्यैः स्वर्गशाब्दबोधे जाते स्वर्गमनुभवामीति प्रत्ययापत्तिः । अनुभवामीति प्रतीत्या ऽनुभवत्वजातिकल्पने तु तदापत्तेर्दुर्वारत्वमिति । यदि च तादृशी प्रतीतिः प्रामाणिकी तदानुभवत्वजातिनिरसनं ब्रह्मणोप्यशक्यम् । एवं च विशिष्टानुभवम्प्रति विशेषणधियोहेतुत्वमिति शिरोमण्युक्तमपि सङ्गच्छते अत एवाह जातिविशेष इति । अथ वा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वमिति तत्कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वजातिसिद्धिः । तथा हि । व्याप्तिज्ञानत्वादिनैवानुमित्यादिहेतुत्वनिर्वाहे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं न विशिष्टवैशिष्ट्य-

पक्षत्वं यत्र साध्यस्याप्रसिद्धिस्तत्रापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्र-कारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । विशकलितपदा-र्थोपस्थितावपि विशिष्टवैशिष्ट्यशाब्दबोधस्य दुर्वारत्त्वाच्च । अस्मन्मते तु तादृशकार्यकारणभावानुरोधात्तादृशस्थले साध्यविशेष्यिकैवानुमितिस्तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिश्चयस्य सत्वात्। न च तादृशनिश्चयस्य का-र्यतावच्छेदककोटिनिविष्टं स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमिति वाच्यम्। अनुभवामीति प्रतीत्याऽनुभवत्वजातिसिद्धौ स्मृतिभिन्नज्ञानत्वापेक्षया लाघवादनुभवत्व-स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यभिप्रायवानाह जातीति । बाधकं विनेति जातिबाधकं विनेत्यर्थः। अयं भावः । आकाशत्वं न जातिः व्यक्त्यभेदरूप-बाधकात् । बुद्धित्वोपलब्धित्वादिकं ज्ञानत्वातिरिक्ता न जातिः । तुल्य-त्वरूपबाधकात् । भूतत्वं न जातिः जातिसङ्कररूपबाधकात् । अत्रेदं बोध्यं । मूर्त्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। न च भूतत्वेन साङ्कर्यमिति वाच्यम् । भूतत्वस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषण-वत्वरूपोपाधित्वात् । जात्योः सङ्करस्य दूषकत्वात् । अपकृष्टपरिमाणवत्वं मूर्त्तत्वमिति प्राचीनप्रवादमात्रं । न च क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकं द्रव्यत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनिय-माद्गगनादेरपि क्रियारूपफलावश्यम्भावापत्तेः । न च सहकारिविरहादेव फलाभाव इति वाच्यम् । सार्वदिकस्य गगनादेः कदाचित्सहकारिसमव-धानसम्भवादिति । जातौ न जातिः। अनवस्थारूपबाधकात् । विशेषत्वं न जातिः सामान्यान्यत्वे सति सामान्यवद्भिन्नत्वे सति समवेतत्वरूपविशे-षलक्षणव्याघातात् । तस्यैव नाम रूपहानिरिति वदन्ति । समवायो न जातिः समवाये समवायरूपसंबन्धाभावात् । तदुक्तं व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रह इति ।

करणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणकारणत्वं घटंप्र-तिकपालसंयोगवारणाय व्यापारवदिति ईश्वरज्ञान-वारणायासाधारणेति। नन्वेवं ज्ञानं त्यत्माऽपिकरणं

स्यात् आत्ममनःसंयोगस्य व्यापारस्य सत्वात् तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः। भवति चात्मसंयोग आत्मजन्य आत्मजन्यज्ञानजनकश्चेति चेत्स्यादेव उपाधीनां करणत्वादीनां भेदाच्च व्यवहारभेदः । अत एव "विवक्षातः कारकविभक्तयो नानाभवन्तीति" शाब्दिकाः। अत एवात्मानमात्मना वेत्सीति तृतीया। शिवादित्यमिश्रास्तु करणाद्याकारानुगतमतेः करणत्वादिकमखण्डोपाधिरूपसामान्यमङ्गीचक्रुः। तच्च प्रमाणं चतुर्विधमित्याह भगवान्सूत्रकारः "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति" तत्र साक्षात्काररूपप्रमाकरणं प्रत्यक्षं साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करोमीत्यनुभवसाक्षिको जातिविशेषः ॥

प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र प्रमात्वमुक्त्वा करणत्वमाह करणत्वमिति। व्यापारवदिति। असाधारणे कारणे चक्षुरिन्द्रियादौ चक्षुर्घटसंयोगादिरूपव्यापारस्य सत्वाद्भवत्येव तत्र करणत्वम् । घटं प्रति कपालसंयोगस्यासाधारणकारणत्वेऽपि न तस्य करणत्वं व्यापारवत्वाभावादित्यर्थः । ईश्वरेति । ईश्वरज्ञानस्य कार्यमात्रजनकत्वाद्भ्रम्यादिजनकत्वाद्व्यापारवत्वेपि न करणत्वं तस्य साधारणत्वादित्यर्थः। एवं एतादृशकरणत्वनिर्वचने । आत्ममनइति । यथात्ममनःसंयोगाश्रयत्वेन मनसः करणत्वं तथा तत्संयोगाश्रयत्वेनात्मनोऽपि करणत्वं स्यादित्यर्थः। ननु कथन्तत्संयोगस्य व्यापारत्वमतो व्यापारलक्षणमाह तज्जन्यत्वइति । तत्रेष्टापत्तिं करोति स्यादेवेति । नन्वेवं कर्तृकरणयोरैक्यात्कथं भेदव्यवहार इत्यत आह उपाधीनामिति । तथा च कर्तृत्वकरणत्वयोर्भेदात्कर्तृकरणयोर्भेदव्यवहार इत्यर्थः । आदिना कर्मत्वसंग्रहः । अत एव उपाधीनां भेदाद्व्यव-

हारभेदादेव । यद्वा अत एव आत्मनि करणत्वस्वीकारादेव । विवक्षात इति । यदैवास्य कर्मत्वविवक्षा तदा द्वितीया यदा च कर्तृत्वकरणत्वविवक्षा तदा तृतीया तच्च कर्तृत्वकरणत्वयोरेकत्रसत्त्व एव सम्भवतीत्यर्थः । तत्र सम्मतिमाह । अत एवेति । अत एव विवक्षातः कारकविभक्तीनां नानात्वादेव । अखण्डोपाधीति । तथा च ज्ञानं प्रति मनःकरणं नात्मा तत्रकरणत्वरूपाखण्डोपाधेरभावादित्यर्थः । अङ्गीचक्रुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजञ्च । आत्मनि करणत्वाभावे आत्मनेति करणत्वार्थकतृतीयानुपपत्तिः । करणत्वकर्मत्वकर्तृत्वादीनां परस्परविरोधे आत्मना ऽऽत्मानं वेत्सीत्यत्र द्वितीयानुपपत्तिश्चेति । तत्र चतुर्विधप्रमाणमध्ये । साक्षात्कार इति । अयं घट इत्यादिसाक्षात्काररूपा या प्रमा तत्करणं चक्षुरिन्द्रियादिः तत्प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः । अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षात्कार इति प्रत्यक्षलक्षणघटितं साक्षात्कारत्वं सयुक्तिकं निर्वक्ति साक्षात्कारत्वमिति ।

नचेयमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया । ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वात् । इन्द्रियाप्रतीतावपि तथा प्रतीतेश्च ।

नन्विन्द्रियजन्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमिति साक्षात्करोमीति प्रतीतिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया भविष्यतीति किमतिरिक्तजातिकल्पनेनेत्याह नचेति । एवं चेन्द्रियजन्यज्ञानं प्रत्यक्षमिति फलितम् । ईश्वरज्ञानस्यालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिः "रिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादिसूत्रे" जन्यप्रत्यक्षस्यैव विवक्षितत्वात् । इयं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः । ज्ञानमात्रस्येति । मनोरूपेन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्यानुमित्यादावपि सत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु मनसः क्षित्यादिचतुष्टयातिरिक्त द्रव्यत्वेमानाभावः भौतिकपरमाणुस्वरूपस्य त्रुटिस्वरूपस्य वा मनस्त्वात् । नचाणुमात्रस्य मनस्त्वाच्चक्षुरणुसंयोगकाले रसनाणुसंयोगस्यापि सत्वेन युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम् तव यथा रसनमनःसंयोगदशायां ज्ञानमात्रजनकत्वङ्मनः संयोगस्य सत्वेऽ

न रासनस्पार्शनयोर्यौगपद्यं किंत्वदृष्टविशेषवशाद्क्रमेव तथा ममापीति क्ष ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वमित्यतो दूषणान्तरमाह इन्द्रियाप्रतीतावपीति । यद्वा नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया । नचेन्द्रियत्वं साक्षात्कारकारणत्वं साक्षात्कारत्वं चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वस्येन्द्रियत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति । काले ऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति । चक्षुरादावव्याप्तिवारणायोद्भूतेति । उद्भूतत्वं चानुद्भूतत्वरूपजात्यभावः । श्रोत्रे ऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति । परिमाणग्रहे इन्द्रियावयवार्थावयवसंयोगस्य हेतुत्वात्तद्वतीन्द्रियावयवे ऽतिव्याप्तिवारणाय मनः पदं । तथा च ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वं नेन्द्रियत्वेन किंतु मनस्त्वेनेत्यतोदूषणान्तरमाह इन्द्रियाप्रतीतावपि तथेति । अत्र जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेनैवकारणत्वम् । न चात्मनो व्यापकत्वाद्युगपज्ज्ञानाज्ज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टवदात्मप्राणयोर्विजातीयसंयोगस्यापि हेतुत्वात्तथा चानुमित्यादौ मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वाभावान्न दोष इति ध्येयम् । इन्द्रियजन्यज्ञानत्वघटकीभूतस्येन्द्रियस्याज्ञानेपि साक्षात्करोमीतिप्रतीतेः सत्वात् इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेर्विषय इत्यर्थः । तथा प्रतीतेश्च । साक्षात्करोमीति प्रतीतेश्च ।

नापि चाक्षुषत्वादिजातिविषया अननुगतत्वात् । यद्वाजन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यत्वं तत् । भवति हिजन्यधीजन्यमात्रवृत्यनुमितित्वादि तच्छून्यत्वंसाक्षात्कारमात्रे ।

ननु मास्त्वयं प्रतीतिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया चाक्षुषत्वादिविषया तु भविष्यत्येवेत्यत आह नापीति । अननुगमादिति । प्रतीतिविषयो ह्येकोऽनुगतो धर्मो वाच्यः । चाक्षुषत्वस्पार्शनत्वादीनां नानात्वाच्चानुगतत्वमित्यर्थः । नन्वेतत्प्रतीतिविषयभूतसाक्षात्कारत्वं न जातिः किं तु ज्ञानाकरणं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतत्पर्यवसितार्थकं जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजा-

तिशून्यज्ञानत्वरूपम्भविष्यत्येवेत्यभिप्रायवानाह यद्वेति । अथवेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रं। तत्र ज्ञानान्तमेकं लक्षणं । अव्यपदेश्यादिसंपूर्णमपरं । व्यपदेशःशब्दस्तज्जन्यं व्यपदेश्यं शाब्दज्ञानन्तद्भिन्नं तेन शाब्दबोधनिरासः । अव्यभिचारीत्यस्याव्यभिचारितत्वधीजन्यमात्रवृत्तिजातिरहितमित्यर्थस्तेनानुमितिनिरासः । विगतोवसायः सादृश्यज्ञानं इत्यस्यापि सादृश्यज्ञानजन्यभिन्नत्वमित्यर्थस्तेनोपमितिनिरासः । तथाचेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यस्य तात्पर्यार्थकमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणं तत्तु ज्ञानमात्रस्येत्यादिदोषदुष्टमतोऽव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकमित्यस्य निष्कृष्टलक्षणमाह । जन्येत्यादि । तथा च साक्षात्कारत्वपदवाच्यमपीदमेवेति भावः । तत् साक्षात्कारमात्र इत्याह भवतिहीत्यनेन । ईश्वरधीजन्यत्वमावृत्तिजन्यज्ञानत्वस्य जन्यानुभवत्वस्य चाक्षुषत्वस्य वा साक्षात्कारे सत्वादसम्भववारणाय प्रथमजन्यपदं । चाक्षुषत्वादिकमादायासम्भववारणाय द्वितीयजन्यपदं सत्तागुणत्वज्ञानत्वमादायासम्भववारणाय मात्रपदं तादृशधर्मशून्यत्वेन निर्वाहेपि जातिपदं समवायेन वृत्तिलाभाय अन्यथा साक्षात्कारेपि कालिकसम्बन्धेनानुमितित्वादेः सत्वादसम्भवापत्तेः । सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति ।

न च निदध्यासनजन्यमात्रवृत्तिमोक्षजनकतावच्छेदकजातिमति तत्वसाक्षात्कारेऽव्याप्तिः । मानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वात् । मानसत्वञ्च जातिविशेष इत्यास्तां विस्तरः । नास्तिकास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षात्कारः । अयं घट इत्यादि ज्ञाने च साक्षात्कारत्वप्रत्ययो भ्रान्तिः घटत्वाद्यलीकविषयत्वादित्याहुस्तन्न । बाधकं विना भ्रान्तित्वायोगात् । न चालीकविषयत्वं बाधकं घटत्वा-

देरलीकत्वासिद्धेः । स च साक्षात्कारो द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यो भागवतः अनित्योऽन्यः । अनित्यो द्विविधो निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च तत्र वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं निःप्रकारकं वा तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धमतीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।

निदिध्यासनेति । निदिध्यासनं विषयान्तरसंचाररहितात्मविषयकं विच्छेदशून्यतत्वज्ञानन्तस्य मनोजन्यत्वेनानुमित्यादेर्मानसत्वान्मानसावृत्तिजातिशून्यत्वमसम्भवीत्यत आह मानसत्वमिति । तथा च मानसत्वं यदि जातिस्तदानुमित्यादिव्यावृत्तैव । यदि चोपाधिस्तदामनोमात्रजन्यप्रत्यक्षत्वमेव मानसत्वमिति नोक्तदोष इति संक्षेपः । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं सम्बन्धानवगाहिज्ञानं । नन्वयं घट इत्यादिज्ञाने घटघटत्वयोः सम्बन्धावगाहनात्साक्षात्कारत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । घटं साक्षात्करोमीतिप्रतीतिविरोधादित्यत आह अयं घट इति । कुत इत्याह घटत्वेति । अनुगतधर्मोऽलीकः घटाद्यनुगतप्रत्ययस्य चाघटभिन्न इत्येवं क्रमेणनिर्वाहः तथा चालीकविषयकबुद्धेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । बाधकं विना विषयबाधकमन्तरेण लघुघटत्वादेर्विषयस्यालीकत्वाद्विषयबाधोऽस्त्येवेत्याह न चेति। घटत्वादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनालीकत्वासिद्धेरित्यर्थः । अन्यः । अस्मदीयः । तत्र नित्यानित्योभयविधसाक्षात्कारे । वैशिष्ट्येति वैशिष्ट्यं सम्बन्धस्तथा च घटघटत्वयोः सम्बन्धानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमिति फलितम् । तत्र सांसर्गिकविषयताशून्यमिति निर्गलितार्थो बोध्यः । एवं सांसर्गिकविषयतावत्प्रकारताख्यविषयताया अप्यभावात्तद्विषयत्वशून्यमिति निर्गलितार्थकलक्षणान्तरमाह निराकारेति निष्प्रकारकमित्यर्थः । प्रकारताख्यविषयताशून्यमिति निर्गलितार्थः ।

अथ विशेष्यताख्यप्रकारताख्यसांसर्गिकविषयताशालिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवान्निर्विकल्पके प्रत्यक्षप्रमाणाभावं दर्शयति तच्चेति तं च

तिशून्यज्ञानत्वरूपम्भविष्यत्येवेत्यभिप्रायवानाह यद्वेति । अथचेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रं । तत्र ज्ञानान्तमेकं लक्षणं । अव्यपदेश्यादिसंपूर्णमपरं । व्यपदेशःशब्दस्तज्जन्यं व्यपदेश्यं शाब्दज्ञानन्तद्भिन्नं तेन शाब्दबोधनिरासः । अव्यभिचारीत्यस्याव्यभिचारितत्वधीजन्यमात्रवृत्तिजातिरहितमित्यर्थस्तेनानुमितिनिरासः । विगतोवसायः सादृश्यज्ञानं इत्यस्यापि सादृश्यज्ञानजन्यभिन्नत्वमित्यर्थस्तेनोपमितिनिरासः । तथाचेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यस्य तात्पर्यार्थकमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणं तत्तु ज्ञानमात्रस्येत्यादिदोषदुष्टमतोऽव्यपदेश्यमव्यभिचारिवयवसायात्मकमित्यस्य निष्कृष्टलक्षणमाह । जन्येत्यादि । तथा च साक्षात्कारत्वपदवाच्यमपीदमेवेति भावः । तत् साक्षात्कारमात्र इत्याह भवतिहीत्यनेन । ईश्वरधीजन्यत्रमावृत्तिजन्यज्ञानत्वस्य जन्यानुभवत्वस्य चाक्षुषत्वस्य वा साक्षात्कारे सत्वादसम्भववारणाय प्रथमजन्यपदं । चाक्षुषत्वादिकमादायासम्भववारणाय द्वितीयजन्यपदं सत्तागुणत्वज्ञानत्वमादायासम्भववारणाय मात्रपदं तादृशधर्मशून्यत्वेन निर्वाहेपि जातिपदं समवायेन वृत्तिलाभाय अन्यथा साक्षात्कारेपि कालिकसम्बन्धेनानुमितित्वादेः सत्वादसम्भवापत्तेः । सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति ।

न च निदध्यासनजन्यमात्रवृत्तिमोक्षजनकतावच्छेदकजातिमति तत्वसाक्षात्कारे ऽव्याप्तिः । मानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वात् । मानसत्वञ्च जातिविशेष इत्यास्तां विस्तरः । नास्तिकास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षात्कारः । अयं घट इत्यादि ज्ञाने च साक्षात्कारत्वप्रत्ययो भ्रान्तिः घटत्वाद्यलीकविषयत्वादित्याहुस्तन्न । बाधकं विना भ्रान्तित्वायोगात् । न चालीकविषयत्वं बाधकं घटत्वा-

देरलीकत्वासिद्धेः । स च साक्षात्कारो द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यो भागवतः अनित्योऽन्यः । अनित्यो द्विविधो निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च तत्र वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं निःप्रकारकं वा तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धमतीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।

निदिध्यासनेति । निदिध्यासनं विषयान्तरसंचाररहितात्मविषयकं विच्छेदशून्यतत्वज्ञानन्तस्य मनोजन्यत्वेनानुमित्यादेर्मानसत्वान्मानसावृत्तिजातिशून्यत्वमसम्भवीत्यत आह मानसत्वमिति । तथा च मानसत्वं यदि जातिस्तदानुमित्यादिव्यावृत्तैव । यदि चोपाधिस्तदामनोमात्रजन्यप्रत्यक्षत्वमेव मानसत्वमिति नोक्तदोष इति संक्षेपः । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं सम्बन्धानवगाहिज्ञानं । नन्वयं घट इत्यादिज्ञाने घटघटत्वयोः सम्बन्धावगाहनात्साक्षात्कारत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । घटं साक्षात्करोमीतिप्रतीतिविरोधादित्यत आह अयं घट इति । कुत इत्याह घटत्वेति । अनुगतधर्मोऽलीकः घटाद्यनुगतप्रत्ययस्य चाघटभिन्न इत्येवं क्रमेणनिर्वाहः तथा चालीकविषयकबुद्धेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । बाधकं विना विषयबाधकमन्तरेण लघुघटत्वादेर्विषयस्यालीकत्वाद्विषयबाधोऽस्त्येवेत्याह न चेति । घटत्वादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनालीकत्वासिद्धेरित्यर्थः । अन्यः । अस्मदीयः । तत्र नित्यानित्योभयविधसाक्षात्कारे । वैशिष्ट्येति वैशिष्ट्यं सम्बन्धस्तथा च घटघटत्वयोः सम्बन्धानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमिति फलितम् । तत्र सांसर्गिकविषयताशून्यमिति निर्गलितार्थो बोध्यः । एवं सांसर्गिकविषयतावत्प्रकारताख्यविषयताया अप्यभावात्तद्विषयत्वशून्यमिति निर्गलितार्थकलक्षणान्तरमाह निराकारेति निष्प्रकारकमित्यर्थः । प्रकारताख्यविषयताशून्यमिति निर्गलितार्थः ।

अथ विशेष्यताख्यप्रकारताख्यसांसर्गिकविषयताशालिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवान्निर्विकल्पके प्रत्यक्षप्रमाणाभावं दर्शयति तच्चेति तं च

निर्विकल्पकं चेत्यर्थः। तादृशविषयिताऽत्रयशून्यज्ञानत्वस्य मानसत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वादप्रत्यक्षमिति भावः। ननु मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविषयतात्रयशून्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवात्तस्यैन्द्रियत्वमेवोच्यताम्। न च तस्येन्द्रियत्वेऽनुव्यवसायापत्तिः प्रथमं यत्र निर्विकल्पकं ततो विशिष्टबुद्धिस्ततस्तदनुव्यवसायस्तत्र विशिष्टबुद्धिरूपव्यवसायवन्निर्विकल्पकभानस्येष्टत्वात्। न च व्यवसायाविषयको निर्विकल्पकमात्रविषयको ऽनुव्यवसायः कुतोनेति वाच्यम्। विषयवैशिष्ट्याविषयकज्ञानादिविषयकप्रत्यक्षस्य शशशृङ्गायमाणत्वेन निर्विकल्पमात्रविषयकप्रत्यक्षापादनस्याशक्यत्वात्। न च निर्विकल्पकोपनीतविषयो ऽनुव्यवसाये भासतामिति वाच्यम्। निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वाभावात्। किञ्च ज्ञात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोभानासम्भवेन शुद्धघटस्य प्रकारतयाभानानुपपत्तेः। अनुव्यवसायेत्वात्मनि ज्ञानं ज्ञाने घटो घटेच घटत्वं प्रकारो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायात्। तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावादनुव्यवसायरूपो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोनेतस्मान्निर्विकल्पके कथमतीन्द्रियत्वमिति चेत्। उच्यते। तादात्म्यसम्बन्धेन गुरुत्वादिव्यक्तिवत्तेन सम्बन्धेन निर्विकल्पकव्यक्तेरपि विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् न तस्यैन्द्रियत्वं प्रामाणिकगौरवस्य दूषकत्वाभावाद्वा। विशेष्यताख्यादिविषयिताऽत्रयशालिज्ञानस्य मानसत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वात्तादृशविषयताशून्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वा वैशिष्ट्यनवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावान्निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वमिति संक्षेपः।

तथाप्ययं घट इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम्। तथा हि जन्यविशिष्टज्ञानं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादम्। भवति हि प्राथमिकमस्माकमयं घट इति ज्ञानजन्यं घटत्वविशिष्टज्ञानमतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणम्। न च तदानीं घटघटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति विशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात्।

निर्विकल्पके प्रत्यक्षप्रमाणाभावेपि अनुमानरूपप्रमाणमस्त्येवेत्याह तथापीति । कार्येति । विशेषणज्ञानरूपकारणं विना विशिष्टज्ञानरूपकार्यस्यासम्भवादित्यर्थः । जन्यतद्विशिष्टज्ञानं जन्यघटत्वादिविशिष्टज्ञानं । तद्विशेषणज्ञानं घटत्वादिरूपविशेषणज्ञानं । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय जन्येति । द्वितीयादिज्ञाने विशिष्टज्ञानात्मकस्य पूर्वानुभवरूपस्य स्मरणरूपस्य वा विशेषणज्ञानस्य सम्भवात् प्राथमिकमुक्तं । तत्रापि प्राथमिकघटत्वादिविशिष्टज्ञाने पि । अयं घट इत्यादिविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टबुद्धित्वात् दण्डीपुरुष इति विशिष्टवदित्यनुमानं सूचितम् । ननु तत्र विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । न चेति । तदानीन्प्राथमिकविशिष्टज्ञानोत्पत्तिपूर्वदशायां कुतोनेत्यत आह विशेषणीभूतेति । तथा च । प्राथमिकघटत्वविशिष्टज्ञानात्पूर्वं तादृशज्ञानान्तरस्यासत्वादित्यर्थः ।

ततो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तद्वाच्यन्तदेव च निर्विकल्पकं । न च जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानन्तत्र कारणं अव्यहितपूर्वकालवर्त्तिन एव विशेषणज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । न च भागवतं घटत्वज्ञानन्तज्जनकं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या तस्य हेतुत्वात् । भगवज्ज्ञानस्य व्यधिकरणत्वात् । नन्वस्तु घटत्वविशिष्टस्मरणमेव तत्र कारणं । न च विशेषणज्ञानं विना तदेव विशिष्टज्ञानं कथमिति वाच्यम् । विशिष्टानुभवे हि विशेषणज्ञानं कारणं न तु स्मरणे ऽपि तेन विना तदुत्पत्तेः अन्यथा ऽनवस्थानात् । अस्तु वा निर्विकल्पकं घटत्वस्मरणमिति चेन्न । चैत्रत्वादिविशिबुद्धौ तदसम्भवात् न हि चैत्रत्वादिकं पूर्वमनु-

भूतं यतः स्मरेत् न चानुभवं विनैव स्मरणं। तस्य तद्धेतुत्वात्।

तत् विशेषणज्ञानं। तदेव वैशिष्ट्यानवगाहिविशेषणज्ञानमेव। तत्र प्राथमिकवैशिष्ट्यबोधे। तज्जनकं विशिष्टधीजनकं। प्रत्यासत्त्या संबन्धेन। तस्य विशेषणज्ञानस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ऽव्यवहितपूर्ववर्त्तिकारणं दर्शयितुं शङ्कते नन्विति। तदेव घटत्वविशिष्टस्मरणमेव। तेन विनापि विशेषणज्ञानेन विनापि। उपपत्तेः विशिष्टस्मरणोपपत्तेः। अन्यथा स्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे ऽनवस्थानादिति स्मरणकारणीभूतमपि विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानात्मकं तत्रापि विशिष्टज्ञानात्मकं विशेषणज्ञानं कारणमिति क्रमेणानवस्थेत्यर्थः। ननु यदि विशेषणज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं विशिष्टानुभवत्वं। तदानुभवत्वजातिकल्पने गौरवमित्यत आह अस्तु वेति। तथा च प्राथमिकमयं घट इति विशिष्टज्ञानकारणीभूतघटत्वस्मरणं नानुपपन्नमिति भावः। ननु ज्ञानस्मरणयोः समानविशेष्यकत्वेन समानप्रकारकत्वे नैव कार्यकारणभावान्ननिर्विकल्पकस्मरणोपपत्तिरिति। न च घटान्याविशेष्यकघटत्वान्याप्रकारकस्मृतित्वेन कार्यता। घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकनिश्चयत्वेन कारणतेति वाच्यम्। गौरवादित्ययं घट इदं द्रव्यमिति संस्काराभ्यां सोयं घटो द्रव्यमिति स्मृतिर्न स्यादिति चेन्न। समानप्रकारकत्वेन समानविशेष्यकत्वेन ज्ञानसंस्कारयोः संस्कारस्मृत्योश्च कार्यकारणभावेनैवैकतरप्रकारकैकतरविशेष्यकज्ञानाच्चापरप्रकारकापरविशेष्यकस्मरणमिति ज्ञानस्मरणयोर्ज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यामेव सामान्यतः कार्यकारणभावसंभवात्। एवं च प्रथमं न विशिष्टस्मरणं विशेषणज्ञानकारणाभावात् किन्तु सामान्यसामग्रीतोनिर्विकल्पकस्मरणमेव। न चैवं चैत्रविषयकनिश्चयान्मैत्रनिर्विकल्पकं स्यादिति वाच्यं। मैत्रस्मरणगोचरोद्बोधकाभावादिति। अत एव प्रमेयत्वप्रकारकानुभवाद्विशेषरूपेण घटत्वपटत्वादिविशेषणज्ञानाभावकालेऽपि सार्वज्ञ्यापत्तिः। ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेन कार्यकारणभाव इत्युक्तत्वेन सर्वेषां

एव गन्धशब्दाश्रयत्वाद्यपि लक्षणं घटते। यत्तु खण्डितं नित्यानेकसमवेतत्वं लक्षणं नित्यमनित्यं वा। आद्ये अंशत आत्माश्रयः नित्यत्वेपि लक्षणान्तर्गते नित्यत्वस्योपगमात्। अन्त्ये जातिव्यक्तिसमवायादीनामेकतमस्यानित्यत्वमावश्यकं तदन्तरेण विशिष्टाभावासम्भवात् घटादावनित्ये तदनित्यतया घटत्वादौ लक्षणस्यानित्यत्वं यद्यपि सम्भवति तथाप्यात्मत्वादौ तदसम्भवः आत्मनोपि व्यक्तेर्नित्यत्वात् एकञ्चैकमेव नित्यानेकसमवेतत्वं घटत्वादावनित्यम्। आत्मत्वादौ तु नित्यमिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। नित्यानेकसमवेतत्वमुपाधित्वात्सखण्डं सखण्डत्वाचान्यघटितं तथा च यत्र घटादिव्यक्तिघटितं तत्र तदनित्यत्वेनानित्यं यत्र त्वात्मादिव्यक्तिभिर्घटितं तत्र तासामपि नित्यतया दैवान्नित्यमिति। नन्वेकमेव वस्तु नित्यमनित्यञ्च ध्वस्तञ्च सच्चेति महद्वैशसमिति चेत्। न अन्येनानेकेन घटितं घटत्वादेरनेकवृत्तित्वमन्यदिति नैकस्य विरुद्धधर्माध्यासः। तत्कथमिदमेकं लक्षणमनेकवृत्तित्वस्योभयत्राविशेषात् नित्यत्वस्य च नित्यत्वं प्रामाणिकं तदनित्यत्वस्याप्रामाणिकत्वादिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु अभिधादीनां भङ्गुरत्वेप्यभिधेयत्वादिकं यथा ध्रुवं तथा व्यक्तीनां भङ्गेप्यनेकसमवेतत्वं स्यादेवेत्याहुः॥

सामान्यलक्षणादीनां विशेषणैर्विशेषादयो यथासम्भवं निरार्था इत्यात्थ। तत्र के ते विशेषाः। नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते विशेषा इति चेन्न आत्मत्वादावतिव्याप्तेः। आत्मत्वादिकं सर्वस्मिन्नित्यद्रव्ये न वर्तते एते तु वर्तन्त एवेति चेन्न तर्हि एकैकविशेषस्य सकलनित्यवृत्तित्वमिति सर्वाव्याप्तिरिति खण्डनम्।

तन्न । एकैकव्यक्तिरेकैकत्र नित्यद्रव्ये वर्तत इत्यनेन रूपेण ये नित्यद्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ते विशेषा इत्यस्य लक्षणार्थत्वात् यद्येप्यैकैका एव वर्तत इत्यव्याप्तिरेव । तथाप्येतज्जातीयाः सर्व एवेति सर्वव्याप्तिः एतज्जातीयत्वं तु लक्षणैक्यादिति काणादादयः । अत्र गौतमीयाः । अत्र सर्वत्र वृत्त्याव्याप्तिनिरासेन लक्षणसिद्धिः लक्षणसिद्ध्या तल्लक्षणवत्त्वपुरस्कारेण सर्वत्र वृत्तिः व्यक्तीनां हि गङ्गावालुकायमानानामेकैकद्रव्यव्यक्तिमात्रविश्रान्तानां स्वतः सार्वत्रिकत्वासम्भवादित्यन्योन्याश्रयः विलक्षणधीस्तु वैलक्षण्याज्जात्यादिवदिति ॥

ननु लक्षणानि लक्ष्येषु कुतो व्यवहारकाणि सम्बन्धादिति चेत् । किमिदं सम्बन्धत्वं विशिष्टधीनियामकत्वम् असम्बन्धेभ्यो हि व्यावर्तमाना हि विशिष्टप्रमा विशेषणवत्येव विश्राम्यति न हि केवले पुंसि दण्डीति कश्चित् प्रमिणोति । नीरूपे वायौ रूपसम्बन्धोस्त्येवेति चेत् । अस्तु रूपात्यन्ताभावसम्बन्धोप्यस्ति तथा च विरोध्यनुपहितो विशेषणसम्बन्धो विशिष्टव्यवहारकः स तादृशो वायौ नास्तीत्यतो न तत्र रूपविशिष्टव्यवहारः । एवं दण्डिव्यवहारे दण्डसम्बन्धः संयोगलक्षणो हेतुः स च दण्डसंयोगात्यन्ताभावेनाव्याप्यवृत्तिनोपहितोपि विरोध्यनुपहित एव तस्यात्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वावच्छिन्नस्य तदविरोधित्वात् सम्बन्धेन समं सम्बन्धिनः सम्बन्धः संयोगेन समं समवायः समवायेन समं कः स्वरूपमेव । अस्तु तर्हि स्वरूपत एव स्वरूपं सम्बन्ध इति चेत् । भवेदेवं यदि जातिगुणक्रियाविशिष्टधियां सम्बन्धजन्यत्वानुमितिलघवादेकं नावगाहेत । हन्तैवमभाव रूपादिविशिष्टधियामप्येकः सम्बन्धो विषयो निमित्तं वास्तु लाघवादिति

तदेव वैशिष्ट्यं स्यादिति चेत् । इदं हि प्रत्यक्षनिर्णयेऽस्माभिः प्रपञ्चितमिति तत्रैवानुसन्धेयम् । एवञ्च नियामकत्वमेव सम्बन्धत्वमित्युत्प्रेक्षाभावोपि त्वया नियामकोऽङ्गीक्रियते तथापि सोपि सम्बन्धः स्यादिति यत्खण्डनम् तच्छलम् । विशिष्टधीनियामकस्य मया सम्बन्धत्वमुपेयते न तु नियामकमात्रस्येति ॥

ननु नियामकत्वं नियमकारणत्वं कारणत्वञ्च नियतप्राक्सत्त्वमत्र च प्रागिति व्यर्थं सत्त्वमात्रमेवास्तु कारणत्वमिति धिङ्नियामकं न हि भविष्यदतीतं कर्तुं शक्नोति स्वरूपासिद्धेः प्राच्यन्तु भाविनं कुर्यात् व्यापारादियोगात् अत एव घटार्थी मृदमुपादत्ते न तु जलाहरणादिकमिति सार्वलौकिको व्यवहारः । ननु स्वभावस्य नियामकत्वे स्वयमेव स्वं नियमयतीति प्राप्तं तथा च स्वस्याप्रसक्तत्वे नियामकतानतिप्रसक्तत्वे च न नियम्यता । अयमेव सम्भाव्यत्वादिति सत्यम् । नियामकमन्तरेण यन्नियतत्वं तदेव स्वभावनियम्यत्वार्थः । यद्वा तेजःप्रभृतेरौष्ण्यादि स्वभावनियम्यं तेजस्त्वादिप्रयुक्तमित्यर्थः । ननु दण्डादिना कारणेन घटादिकार्यं नियम्यत इति ब्रूषे तस्य किं नियम्यते स्वरूपं वा कालविशेषयोगो वा उभयमप्यनियतं वा । आद्ये घटमिव पटमपि घटस्योत्तरकालसम्बन्धमिव पटस्याप्युत्तरकालसम्बन्धं नियमयेदविशेषात् अनियतत्वेनोभयोरपि नियतत्वात् तदाह ।

यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियतं परः ।
तत्स्यादतिप्रसक्तत्वमन्यथा च नियन्तृता ॥ इति ।

अस्यार्थः । परो दण्डादिः यदि असत्कालानियतं वा घटादिः नियतं घटादिस्वरूपेण नियतं कालविशेष-

योगितया वा नियतं कुर्यात्तदातिप्रसक्तिः स्यात् न ह्युत्पत्तेः प्राक् पटस्यालब्धात्मकस्यात्मलाभे कोपि विशेषोस्ति अभ्युपेत्याह अन्यथा घटस्य तदीयकालविशेषयोगस्य वा नियतत्वे नियामकं न नियन्तृ तदन्तरेणैव घटस्य तत्कालविशेषयोगस्य वा नियतत्वादिति । तन्न । न ह्यसत्त्वकाले घटादेर्नियतत्वादिकं धर्मो भवितुमर्हति । धर्मिण एवासत्त्वात्तथा च प्रष्टा चोत्तरयिता च द्वावपि शून्यहृदयौ । ननु सुहृद्भावेन पृच्छामः घटकारणानि कुतो नियामकाद्घटमेव जनयन्ति । तत्समवायिकपालमिलनात् । कपालमेव कुतो घटमेवारभते न तु पटं स्वभावादिति ब्रूमः । कार्यमप्राप्तानि कारणानि जनयन्त्यतिप्रसङ्गात् तत्प्राप्तानि च न तज्जनयन्ति विशेषादिति ब्रूम इति चेत् । इमे हि प्राप्त्यप्राप्तिसमे हि जातीति स्वव्याघातमपि न वेत्सीति दूरमपसर । अस्तु व्याघातः किं नश्छिन्नम् न वयं किञ्चिदपीच्छामः किञ्चिदपि साधयामः किञ्चिदपि स्थापयामः किञ्चिदपि ब्रूम इति चेन्न । न हि लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्या इति ॥

ननु नियामकं नियम्ये सन्नियम्यं नियमयेत् तत्र च कः सप्तम्यर्थः । आधारत्वमिति चेत् । किमाधारत्वम् देशे इहेति प्रत्ययविषयत्वम् गवादौ अत्रेति प्रत्ययविषयत्वम् अवसरे एतर्हीति प्रत्ययविषयत्वमिति चेत् । इहेत्यादयः शब्दपरा अर्थपरा वा । नाद्यः न हि देशानां नामाधारताबुद्धौ प्रात्यक्षिक्यादयः शब्दा अपि चकासति । नान्त्यः सर्वसाधारणस्य तस्यैव सप्तम्यर्थस्य निरूप्यमानत्वादिति खण्डनम् । अत्रोच्यते । अयमाधारत्वस्य लक्षणप्रश्नो वा स्वरूपे प्रश्नो वा आधारपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नो वा । नाद्यः

तस्य प्रमेयत्ववत् केवलान्वयित्वात् सर्वं किं वस्तु स्वीयलक्षणस्याधार एव। ननु कारकत्वगर्भमाधारत्वं पृच्छामीति चेत्। अत्रोच्यते। चरमध्वंसेतरत्वमिति गृहाण। चरमध्वंसः परमकारकः शेषास्तु धर्मित्वे सति कारका इति। द्वितीये स धर्मी इत्येवोत्तरम् यावान् धर्मी तावान् धर्मस्याधार एव। अन्त्ये धर्मित्वमित्येवोत्तरम् धर्मित्वमेव प्रतीत्याधारवाचिपदं प्रयुज्यते। कुण्डे वदरमित्यादि कुण्डादेर्द्धर्मिभूतस्य धर्मभूतं वदरादि। कुण्डस्य वदरं प्रति किमाधारत्वमिति चेत्। वदरपतनप्रतिबन्धकत्वम्। नन्वेवं ब्रह्माण्डधर्ता प्रयत्नवान् परमपुमान् ब्रह्माण्डस्याधारः स्यात्। तदुक्तं भगवतैव।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेति।

केचित्त्वेवमनिच्छन्तो मूर्तपदमत्रविशेषणमाहुः। वदरादिकं हि कुण्डाद्यपेक्षते न तु कुण्डेन वदरं स्वास्तितायै तदपेक्ष्यते सहैव कुण्डेन पतति वदरे नाधाराधेयभावः। एवं रूपादिना तदुत्पत्तिमता पटादिकं स्वोत्पत्त्यर्थमपेक्ष्यते न तु पटादिना रूपादि तदर्थमपेक्ष्यते एवं गोत्वादिना गवादि ज्ञप्तयेऽपेक्ष्यते न तु गवादिना तदर्थं गोत्वादिकमपेक्ष्यते। तदाहुः। उत्पत्तये स्थितये ज्ञप्तये च यद्येनापेक्ष्यते तत्तस्याधिकरणमिति। एवञ्च प्रतिबध्यपतनानाश्रयत्वे सति पतनप्रतिबन्धकसंयोगवन्मूर्तत्वं कुण्डादेर्वदरादिकं प्रत्याधारत्वम्। ननु किमिदं पतनं नाम अधःसंयोगफलककर्मत्वमिति चेत्। कोयमधःपदार्थः पतनभागी देश इति तावदयुक्तमन्योन्याश्रयात्। अन्यश्चाधःपदार्थभूतमनुगतं दुर्वचमिति। सत्यम्। न ह्यधस्त्वमप्रतियोगिकं गोत्वादिवदनुगतं मृगयसे किन्तु प्रति-

स्वभिन्नं तथाहि यद्यदपेक्षया गुरुत्वासमवायिकारणक्रियाजन्यफलाश्रयस्तत्तदपेक्षया अध इति । एवं सूर्यापेक्षया भूः तदपेक्षया पातालं तदपेक्षया नरकस्तत्तदपेक्षया गर्भोदकमित्यादि यथाक्रममधः एतत्प्रतिलोममूर्द्ध्वम् । उभयरूपाश्रयो मध्यमित्यादि । गवि गोत्वसमवाय इत्यादौ स्वरूपसम्बन्धेनैव विशिष्टधीर्ज्ञानघटयोरिव विषयविषयिभावः ॥

ननु कोयं विषयविषयिभावः । प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेषो विषयविषयिभाव इति तावदव्यापकम् । इच्छाया विषयिण्या अप्रकाशत्वात् किञ्च स्वस्य वा भावः स्वश्चासौ भावश्चेति वा स्वभावः । आद्येपि सकलसाधारणो वा घटज्ञानादिप्रत्येकविश्रान्तो वा । अत्राद्यो नास्य घटादिग्राहितज्ज्ञानमात्ररूपकासकलज्ञानसाधारण्यात् तद्धर्मतोपगमाच्च । द्वितीये तु ज्ञानकारकस्यैव प्रतिज्ञानव्यक्तिभेदादिति वचनभङ्ग्या साकारपक्षाद्वाकार एव । किञ्चायं धर्मश्चौपाधिकः स्वाभाविको वा । आद्ये कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवदुपाधेरप्यवभासः स्यात् । विषयीभूतो घटादिरेव च तत्रोपाधिरिति चेत् । नासम्बन्धात् । न हि सोपि ज्ञानेन सम्बध्यते विषयविषयिभावस्यासिद्धत्वात् नापि स्वाभाविकः न हि घटज्ञानेष्वेकः पटज्ञानेषु पर इत्यभ्युपगमे समूहालम्बने सङ्कीर्येत । एकं ज्ञानं द्व्यालम्बनं नैव भवतीति चेत् । तर्हि विशिष्टज्ञानाभावे विशिष्टस्य व्यवहारो न स्यात् । न हि विशिष्टमेकं नापि द्वितीयः न हि ज्ञानमेव विषयविषयिभावः ज्ञानव्यक्तेः प्रतिस्वं भेदे ततोनुगतविषयविषयिभावस्य व्यवहारानापत्तेः । एतेन ज्ञानं स्वाकारालम्बन-

मित्याद्यपि सावद्यमिति । अत्र ब्रूमः । ज्ञानस्य निर्विषय-तां साधयसि वा सविषयतां निरस्यसि वा अभिप्रैषि वा किञ्चिदपि वा न कुरुषे वा । नाद्यौ विपरीतापत्तेः । यथा यथा निर्विषयतायै यत्नस्तथातथा सविषयता प्रत्यापद्य-ते । न हि त्वदुक्तं निर्विषयतां नालम्बते निर्विषयता च सि-ध्यतीति सम्भवति । वयं शुद्धवैतण्डिका अतो न ज्ञानस्य निर्विषयतां साधयामो न वा तामभिप्रैम इति चेत् । तथापि सविषयतां निरस्यसि तदपि नेति चेत् । तर्हि शून्य-हृदयपशुवदुपेक्षणीयोसि । मदर्थं मा यस्य तव तु विषयविष-यिभावस्य निरुक्तिः कथं घटतामिति ब्रूहीति चेत् । उक्तं प्र-काशस्येत्यादि । तथाहि प्रकाशप्रकाश्ययोरतिरिक्तः सम्ब-न्धस्तावन्नानुभूयते तेनासम्बन्धो वा स्यादनतिरिक्तो वा सम्बन्धः तत्राद्यो व्याघातदूषित एवेति परिशेषादन्त्यः सिध्यति। ननु सम्बन्ध्येव कथं सम्बन्धोऽस्तु तथा सति वा समवायमपि त्यजेति चेत् । स ह्यनुभूयमानतया न त्यज्यते प्रवाहस्तु त्यज्यत एव सम्बन्धिनि तु सम्बन्धातिदेशः स च कार्यातिदेशः पर्यवस्यति न तु स्वरूपस्यातिदेशः सम्भ-वति तथा सत्युपदेश एव स्यात् । तेन सम्बन्ध्येव सम्बन्ध-कार्यं विशिष्टव्यवहारादिरूपं करोति । ननु विशिष्टव्य-वहारो वैशिष्ट्यव्यवहाराधीनः तच्च वैशिष्ट्याधीनं वैशि-ष्ट्यञ्च सम्बन्धः स च सम्बन्धिनोर्भिन्नः न हि स एव तद्वांस्तेनैव भवतीति चेत् । उपदेशे तथैव अयन्तु कार्या-तिदेश इत्युक्तम् । यत्तु यज्ज्ञानजनिता ज्ञातता यस्मिन् धर्मिण्युदेति तज्ज्ञानं तद्विषयकमिति । तन्न । ज्ञाततायाः नैयायिकैरनभ्युपगमात् । भट्टैरुपेयत एव सेति चेत् । उपेयताम् । यत्रेत्यत्र कः सप्तम्यर्थः न हि ज्ञातता धर्मिणि

समवेता नापि संयुक्ता किन्तु स्वभावसम्बद्धा तथा च ज्ञानमेव स्वभावसम्बद्धमस्तु किमन्तर्गड्डुना ज्ञाततया अतीतानागतयोश्चार्थयोस्तदुपादानमशक्यम् । तत्रापि घटत्वादौ नित्ये धर्मे ज्ञाततोदय इति चेत् । तर्हि घटे धर्मिणि ज्ञातव्यवहारो न स्यात् धर्मधर्मिणोर्भेदात् विरोधेन भेदाभेदपक्षस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् । अतीतानागतयोर्ज्ञाततां विनैव ज्ञातव्यवहारश्चेत् । वर्तमानेऽप्येवमस्तु अन्यथा वर्तमाने ज्ञाततया तयोस्तु ज्ञाततां विनैव ज्ञानव्यवहारो भवन् भ्रान्तः स्यादिति । तत्प्रतिबन्धव्यवहारानुकूलशक्तिशालित्वं तद्विषयत्वमित्यपि न तत्प्रतिबन्धो हि तद्विषय इति विषयविषयिभावखण्डनं नातिवर्तते । अथ ज्ञानं स्वाभिन्नमेव स्वाकारं विषयीकरोति बाह्यघटादिसिद्धिस्तु ज्ञानस्य घटाकारत्वान्यथानुपपत्त्या न हि बाह्यघटमन्तरेणैव ज्ञानस्य घटाकारता सर्वज्ञानानां घटाकारतापत्तेः तथा च ज्ञानाकारत्वमेव ज्ञानविषयत्वमिति सौगताः । तन्न । प्रभावत्वानुपपन्नं ज्ञानं तदपि हि आकारमात्रग्राहि न तु बाह्यग्राहि न हि भेदे विषयविषयिभाव इति ब्रूषे तथा च न बाह्यासिद्धिः कोयं भेदः यं प्रातीतिकमप्यशक्यसमर्थनमनिर्वचनीयमाविद्यकमात्थ ॥

ननु कथमस्तु भेदस्तथाहि ब्रह्म तावदेकमेव प्रपञ्चस्तु न प्रमाणसिद्धः स न स्वप्रकाशः जड़त्वात् नापि परप्रकाशः प्रकाशजडयोः सदसतोः सम्बन्धाभावात् तस्माद्युक्त्यापि प्रपञ्चे निरस्त एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चन इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इत्यादिभिरुपनिष-

द्भिरेव हि ब्रह्मणैक्यं प्रपञ्चस्य विषय[1] फलभेदो भाविकः स्यादिति। उच्यते। अस्ति चिस्वरूपोन्योन्याभावो वैधर्म्यभेदालौकिकप्रत्ययो यद् घटोयं न पटो मृन्मयश्चेति कात्रापि कथन्ता स्वरूपभेदस्य लक्षणं ताद्रूप्येणाप्रतीता प्रतीतिरिति अन्योन्याभावस्य तु लक्षणमबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययो वैधर्म्यस्य तु एकधर्म्यसमावेशलक्षणो विरोध इति। अत्र प्रतीतिरित्येतावत् कृते इदं रजतमिति भ्रमेपि शुक्तिकायां या धीस्तया शुक्तिकायां रजतरूपव्यवहारः स्यादिति तद्वारणाय ताद्रूप्येणाप्रतीतेति। तथाहि यतो रजतादेर्भेदावधिभूतात् शुक्तिकाव्यवहारः स्यात्तद्रूपतयैव शुक्तिकायाः प्रतीतिरभूदिति नेयं धीः शुक्तिकायां स्वरूपभेदतः। एवमपि द्विचन्द्रबुद्धेः स्वरूपचन्द्रस्य मायाचन्द्रताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरस्तीति तत्रापि स्वरूपभेदः स्यादतो प्रतीतिरियं दोषात् तत्र तु स्वरूपचन्द्रस्य मायाचन्द्ररूपत्वेनाप्रतीतिर्दोषादेव तत्त्वाप्रतीतावतत्त्वप्रतीतौ चोभयत्रापि मन्मते दोषानां हेतुत्वोपगमात्। ननु ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीयमानस्य धर्मिणः स्वरूपभेदे प्रतीते कथमभेदारोप इति चेत्। दोषमाहात्म्यादिति गृहाण। न चाभेदो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यमिति वाच्यम्। तर्हि संसर्गाभावोयं स्यात्तादात्म्यस्य धर्मिणि निषेधादिति। अपरौ तु भेदौ स्थापयिष्यामः प्रपञ्चस्य चाबाध्यतां वक्ष्यामः। ननु भेदधीकालेऽवध्यन्वयोपि नौ कीदृशौ भेदवन्तावेवेति गृहाण। अनुयोगिनि स एव भेदोस्तु अवधौ तु अनुयोगिप्रतियोगिक इति शेषः। ननु किम्भेदविशिष्टे किं भेदवृत्तिः न

(१) अत्रादर्शपुस्तकेषु कश्चिदंशो निपतितोस्ति।

जानीमः । वस्तुतो यावत्सत्त्वमन्योन्याभाववैधर्म्ये सहैव स्तः अन्योन्याभावस्य जातिरूपवैधर्म्यस्य चाद्यक्षण एव तत्रान्वयात् अन्त्यक्षणपर्यन्तञ्च तत्र स्थितेः । स्वरूपभेदस्तु धर्मिणि वर्तत एवाभेदात् । कथं तर्हि पृथिवीत्वादिना वैधर्म्येणाभावात् स्वरूपभेदः पृथिव्यादेरनुमीयते धर्मिज्ञाने सिद्धसाधनात् धर्म्यज्ञाने चाश्रयासिद्धेरिति चेत् । न । तोयत्वेन पिपासोपशमनशक्तेस्तदभिन्नाया अनुमितिवदत्राप्यनुमितिसम्भवात् । तत्रापि कथमनुमितिरुपाधिभेदस्यानुमेयत्वात् । तोयत्वेन जात्या पिपासोपशमनकारणतावच्छेदकरूपत्वेन तदेव तोयमनुमीयते यथा तया पृथिवीत्वेन जात्या पृथिव्याः स्वभावाद्विलक्षणशरीरमनुमीयते । ननु पृथिवीत्वस्वरूपभेदयोः सामानाधिकरण्याभावात् कथं व्याप्तिः निरूपाधिसम्बन्धादित्यवेहि । तथाहि चतुर्धा न हि व्याप्तिः यो धूमवान् सोग्निमानिति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यो धूमवान् तत्राग्निरिति यत्र धूमः सोग्निमानिति इदञ्च व्याप्तिखण्डनोद्धारे प्रपञ्चितमतस्तत्रानुसन्धेयम् । ननु स्वरूपं निरवधिभेदः समाधिः स्वरूपमन्यनिरूप्यं भेदान्यनिरूप्यं तत्कथं स्वरूपं भेदोऽस्त्वति चेत् । इत्थम् । यथा घटस्य घटत्वेन निरूप्यमानस्य न सप्रतियोगिता न वान्यनिरूप्यता घटाभावाभावत्वे तु प्रतीयमानस्योभयस्यापि तथा स्वरूपत्वेन प्रतीयमानस्य माभूद्भेदत्वेन प्रतीयमानस्यावधिमत्ता वान्यनिरूपिता च स्यादेव । ननु चाभावस्य स्वरूपं निषेधत्वात् सप्रतियोगिकत्वं भेदत्वात् सावधिकं तथा च प्रतियोग्यनुयोगिभावोऽवध्यवधिमद्भावश्च द्वयमप्यभावस्य स्वरूपं तथा भावस्यैकस्य

विरुद्धं द्वयं कथं स्वभावोस्तु एकस्य द्विस्वभावत्वात् सप्रतियोगिकोस्तु एकस्य द्विस्वभावत्वासम्भवादिति चेत्। न भेदस्यावध्यवधिमद्भावे प्रमाणाभावात्। घटोयं न पट इत्यादिधियावध्यवधिमद्भावस्यानुल्लेखात् प्रमाणान्तरस्य च तत्राभावात्। अन्योन्याभावस्तु भेदोऽभावत्वात् सप्रतियोगिकोस्तु न प्रतियोग्यनुयोगिभाव एव तयोः सम्बन्धः अन्यप्रत्येकविश्रान्तधर्मसमाहाररूपतया सम्बन्धत्वायोगात् तथाहि प्रतियोगित्वमभावविरहात्मत्वं सत्प्रतियोगिमात्रधर्मश्चानुयोगित्वं तन्निषेधत्वं तदुपमर्दत्वम् स च निषेधमात्रधर्मः॥

एतेन कार्यकारणभावक्रियाकर्मभावज्ञाप्यज्ञापकभावव्याप्यव्यापकभावावध्यवधिमद्भावप्रभृतयोप्यधिका निरस्ता वेदितव्याः। तदयं सङ्क्षेपः। घटः पटो नेत्यादिप्रतीतेः स्वरूपवैधर्म्यै तु न सप्रतियोगिके सावधिकास्तु नात्र केपि अभावोपि न सावधिकः अभावबुद्धाववधेरस्फुरणात्। अत एवाभावधीकारणीभूतायामपि बुद्धाववधेर्भानमित्यपास्तम्। घटः पटो नेति बुद्धेरव्यवहितप्राक्क्षण्यवधेरभानात्। तस्यैव स्वभावस्य भेदत्वेन ज्ञानेऽवधिज्ञानापेक्षा घटाभावाभावत्वेन घटज्ञाने घटाभावज्ञानापेक्षावत्। अमुकादमुको भिन्न इत्यादिकं पृथक्त्वादित्यप्याहुः। घटः पटो नेति प्रयोगे घटो धर्मी पटप्रतियोगिकान्योन्याभाववाननुभूयतेऽत्र चाभावे नञर्थैकदेशे प्रतियोगितया पटोऽन्वीयत इति। न च भेदेषु भेदाकारानुगतमतेर्भेदत्वं तत्र च विलक्षणधीसाक्षिकाभेद इति परस्पराश्रयाश्रयिभाव इति वाच्यम्। प्रामाणिकेनास्यादोषत्वात्। न च विजातीयस्य त्रयस्यैकं भेदत्वमयुक्तम् अभेदव्यवहारविरोधित्व-

स्योपाधेस्त्रिष्वपि सम्भवात् घटत्वादयश्च पदप्रवृत्तितया प्रतीयन्ते ततः स्वाश्रयं भिन्दन्तीति नान्योन्याश्रयादि। नन्वननुगतैर्भेदैरनुगतो व्यवहारः कथम् अननुगतैरालोकधूमादियाथार्थ्यगता वह्न्यनुमितिः सापि कथं वह्निव्याप्यत्वेन भासते न आलोकादीनामनुगतिमत्त्वादिति यदि तर्ह्यभेदविरोधित्वेन भासिता भेदा अप्यनुगता एवेति। ननु भेदः कुत्र वर्तते यत्र प्रमीयते तत्र वर्तते कुत्र तर्हि प्रमितिव्यक्तिर्यत्र वृत्तिप्रमितिः अस्तु इयं रूढितोक्तिप्रत्युक्तिः सुहृद्भावेन पृच्छामः भेदो भिन्ने वर्ततेऽभिन्ने वा। नान्त्यो विरोधात् आद्येपि तेनैव भेदेन भिन्ने भेदान्तरेण वा। अत्राद्य आत्माश्रयः एकस्य क्रमिकवृत्तिद्वयासम्भवाच्च न ह्येक एव एकस्मिन्नेव धर्मिण्यादौ प्रविश्य पुनः प्रविशतीति सम्भवति। बहिःस्थस्यैव प्रवेशसम्भवात्। अन्त्येऽनवस्थाए (१) भिन्नादभेदभिन्नाद्वा अत्राद्यकल्पस्य एतद्भिन्नीभूतादयं भिन्नो भविष्यतीति भिदा एतस्मिन् भिन्नीभूतत्वेन ज्ञातादयं तद्भिन्नत्वेन ज्ञातव्यमिति वा अर्थः। अत्र नाद्य उभययोरपीति भेदयोरन्योन्याभावत्वेन तुल्यस्थित्या क्रमिकत्वायोगात्। नापरोन्योन्याश्रयात्। नान्त्यो बाधात्। न ह्यभिन्नात् भेदो भवतीति। किञ्च भेदः स्वप्रतियोगिनः स्वाश्रयतः स्वधर्मतश्च भिद्यते न वा आद्ये बहुमुखोऽनवस्था। अन्त्ये स तेष्वेव लीयेतेति क्व भेदवार्तापीति। यद्यपि भेदं प्रतिभासमानं नापह्नोतुं शक्यमतस्तथाप्युक्तदूषणगणग्रस्ततया पत्रनिर्भरमभ्युपेयः। अत्रोच्यते। भेदो भिन्ने वर्तेताभिन्ने वा इति पृच्छतः सकलधर्मधर्मिभावखण्डनमभिप्रयतः किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वमिति धर्मकीर्तिपुरस्कृ-

(१) अत्रादर्शपुस्तकत्रये ऽपि कश्चिदंशो निपतितः।

तेन कापथेन संचरमाणस्य तव शून्योभिसन्धिः तथाहि न हि रूपवति रूपं वर्तते नापि रूपे रूपं वर्तत आत्माश्रयात् नापि नीरूपे रूपं वर्तते विरोधात् किन्तु रूपवानित्यत्र यो विशेषस्तत्र विशेषं वर्तत इति कात्रापि कथन्ता कोयं विशेष्यः पृथिव्यप्तेजोन्यतमः। स विशेष्यो रूपवृत्तेः प्राक्कीदृगिति चेत्। जन्यरूपस्थले रूपप्रागभाववानित्युत्तरम् अजन्यरूपस्थले तु रूपवृत्तिप्राक्कालो नास्त्येव क प्रश्नः। एवञ्च भेदो धर्मिणि निविशते नापि भिन्ने नापि भेदे। न च भेदवृत्तेः प्राक् स धर्मी कीदृशः नास्त्येवेति ब्रूमः यदैव हि धर्मी लब्धात्मकस्तदैव तत्र जातिरूपवैधर्म्यनामा भेदः समवेतो जातः सम्बन्धश्चेति मदुपगमात्। अन्योन्याभावस्वरूपभेदावपि तदैव न हि स तदानीमारभ्य तदात्मासीत्पश्चात्तदन्य इति सम्भवतीति। भिन्नभावप्रतियोगिकोन्योन्याभावलक्षणभेद इति सत्यम्। न तु भेदप्रतियोगिनि पिशाचादौ स्मृते स्तम्भे ऽनुभूयमाने योग्यानुपलब्ध्या स्तम्भः पिशाचो न भवतीति अन्योन्याभावप्रतियोगितः स्वाश्रया [1]धर्मतः भिद्यत इत्यत्रानुज्ञया वर्तितव्यम्। न चानवस्था तत्र मया स्वरूपभेदस्यैवोपगमात्। ननु स्वरूपं भेदो न सम्भवति अभेदे धर्मधर्मिभावाभावात्। न हि स एव तद्वान् तेनैव भवतीति चेत्। सत्यम्। ताद्रूप्येणाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वं यत् धर्मिणः तदेव तस्मिन् तस्माद्विलक्षणं व्यवहारमर्जयतीति। न हि सम्भवति व्यवहीर्षुणा प्रतीयमानोपि धर्मी न व्यवह्रियते। नापि च सम्भवति अन्यतदात्मतया अप्रतीयमानोऽन्यतदात्मतयैव व्यवह्रियते तस्मात्ताद्रूप्येनाप्रतीतौ

(१) अत्रादर्शपुस्तकत्रये ऽपि कश्चिदंशो निपतितः।

धर्मिणः प्रतीतिर्भवन्ती तद्विलक्षणतयैव धर्मिणि व्यवहारयतीति स एव धर्मी तादृश्या बुद्ध्यालिङ्ग्यमानः स्वस्मिन् नेतरविलक्षणव्यवहारं जनयन् भेदकार्यकारितया भेद इत्युच्यते। अत एव कर्मव्युत्पत्त्या स्वस्वरूपं करणव्युत्पत्त्या वैधर्म्यं ईषद्व्युत्पत्त्यान्योन्याभावं भेदं वर्द्धमानोपाध्याया आहुः। अन्यार्थ्यश्चानेकार्थत्वमिति जैमिनिसूत्रस्वरसेनात्र नानार्थत्वे निरस्ते लाघवादभावार्थत्वस्यैव युक्तत्वे तस्य व्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरत्वात्। परस्परस्पर्द्धया यत्र नानार्थाधिगतिस्तस्यैव नानार्थत्वात् भावार्थधीनियतत्वात् परद्वयप्रतीतेः वैधर्म्ये स्वरूपान्योन्याभावो द्रव्यादिषु त्रयमिति। किञ्च वेदान्तिनोपि मद्वचीनपि भेदानबुध्यमाना धर्मकीर्तनेन किं गवि गोत्वमित्यादिना भ्रमितान्तःकरणा भेदान् व्यवस्थापयितुमशक्नुवन् अनिर्वचनतानगरं प्रविश्य सुखं शेरते। नैयायिकास्तु तर्ककान्तारसञ्चारधुरीणा उक्तिप्रत्युक्तिप्रवीणास्त्र्यक्षकणभक्षपक्षिण उपनिषदविरुद्धपञ्चनखीकुण्डमतय एकत्वविरुद्धमपि शङ्कितमर्थं करतलानलकरतलमुपन्यस्यन्तः कीर्तिप्रभृतिव्याहृतीस्तृणवदस्यन्तःस्वमतमुन्नतं कुर्वते अत एवान्यत्र टीकाकृताप्युक्तं न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते भिक्षवः प्रचरन्तीति स्थाल्यो वा नाधिश्रियन्त इति। तत्र चानिष्टनिर्णेजनेन स्वेष्टं रक्षणीयमिति तेषां भाव उन्नीयत इत्यलमतिविस्तरेणेति॥

नन्वेकधर्म्यसमावेश इति वैधर्म्यलक्षणमुक्तम्। तदयुक्तम्। प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरेकधर्मिसमाविष्टयोरपि परस्परवैधर्म्यरूपत्वात्। प्रमाकरणत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाविषयत्वं च प्रमेयत्वमिति। अथैवमपि एतावुपाधी भिन्नावि-

त्युक्तं भवतीति न तु विरुद्धौ एकधर्मिसमावेशादेव अन्यथा घटत्वकम्बुग्रीवावत्त्वेऽपि परस्परविरुद्धे किं न स्तां त-स्मात् क्वचिदर्थैक्येऽप्यक्षरमात्रभेदो यथा कारकत्वं व्यापा-रवत्कारणत्वं चेति क्वचिद्विरोधेपि भेदः यथा गन्धवत्त्वपृ-थिवीत्वादीनां समसमावेशवतां क्वचित्तु समावेशो व्याप्य-स्य स्वव्यापकधर्म्यधिष्ठितस्वानधिष्ठितधर्मिभेदकत्वेन त-तो वैधर्म्यरूपत्वं यथा पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्ववद्वाय्ववृत्तित्वे-न ततो भेदकतया तद्वैधर्म्यत्वं तथेह प्रमेयत्वाक्रान्तहेत्वा-भासाद्यवृत्तितया प्रमाणत्वमस्तु हेत्वाभासादिभ्यो वैधर्म्यं प्रमेयत्वं तु न स्यात् केवलान्वयित्वेन सर्वीयत्वादिति-घटपटत्वादि तु परस्परवैधर्म्यमिति सुप्रसिद्धमेवेति । एवं बाधिताभेदसाक्षाद्धीरर्थैकारणिकेत्यतोपि भेदसिद्धिः॥

नन्तु किमिदं कारणत्वं न तावत्प्राक्सत्त्वम् चिरध्वस्त-स्यापि कारणत्वापत्तेः। ननु स्वाङ्गस्याव्यवधायकव्यापारेण व्यापारी न व्यवधीयत इति चेत् । न व्यापारानिरुक्तेः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्तद्व्यापार इति चेत्। कुम्भका-रस्यापि स्वपितृव्यापारतापत्तेः तज्जन्यकुम्भस्ततिपतृजन्यो न भवतीति चेत्। न। स्वर्गे यागवत्तस्यापि तज्जन्यजनक-त्वाविरोधात् व्यवहितयोः कार्यकारणभावे गृहीते तन्नि-र्वाहाय यत्र मध्यम आक्षिप्यते तत्र स व्यापारो यथा याग-स्वर्गयोः यत्र तु न तथा तत्र प्रथमस्य मध्यमेऽन्यथासिद्धिर्यथा कुम्भकारपितुः कुम्भकारेणेति चेत्। तर्ह्यनन्यथासिद्धपूर्व-वर्तित्वं तदित्यायाति तथा च भक्षितं विनष्टबीजमङ्कुरे कारणं न स्यात् तदङ्कुरपूर्ववर्तित्वाभावात्। अनन्यथासि-द्धनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं तदिति चेत्। तर्हि रासभो-प्यङ्कुरकारणं स्यात् द्रव्यत्वेन तस्यापि बीजसजाती-

यत्वात् । येन रूपेणाङ्कुरवत्तान्विष्यते तेन रूपेण साजात्यं विवक्षितमिति चेत् । कारणावच्छेदकरूपेण साजात्यकारणत्वविवक्षायामात्माश्रयापत्तेः । तर्हि बीजत्वमपि न तथा न ह्यङ्कुरवत्ता बीजत्वेनावच्छिद्यते भक्षितविनष्टे बीजे अङ्कुरासम्बन्धिनि गतत्वात् । अङ्कुरवत्ता येन रूपेणावच्छिद्यते तेन रूपेण साजात्यं विवक्षितमिति चेत् । न । कारणावच्छेदकरूपेण साजात्यकारणत्वविवक्षायामात्माश्रयापत्तेः ॥

अनन्यथासिद्धिस्त्वन्यथासिद्धिविरहः सा च दुर्वचेति खण्डनम् । तन्न । अनन्यथासिद्धञ्च तन्नियतपूर्ववर्तित्वञ्चेति कार्योपहितं कारणशरीरं तज्जातीयं सदेव बीजत्वाद्यवच्छिन्नं व्यक्त्यन्तरञ्चेति । अन्यथासिद्धमपि दण्डत्वादिकं घटादिपूर्वसमये नियमतोऽस्त्येवेति तद्वारणायानन्यथासिद्धं चेति । अन्यथासिद्धिस्त्रेधा येन सहैव यस्यान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तस्य तेन सा यथा घटं प्रति दण्डेन दण्डरूपस्य यागापूर्वयोस्तन्नैवं तत्र हि यागस्य पूर्ववर्तित्वेऽवगतेऽपूर्वस्य तथात्वमवगम्यते । न त्ववगम्यमाने एवं दण्डेन दण्डत्वमप्यन्यथासिद्धं तस्याप्यन्वयव्यतिरेकौ दण्डेनैव सह गृह्येते तथा च स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकयोः कारणताबीजस्याभावात् न दण्डरूपं दण्डत्वं वा घटस्य कारणमुद्भूतरूपन्तु विषयेऽनुगततया प्रत्यक्षावच्छेदकमपि सत् स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकित्वात् घटादिप्रत्यक्षं प्रति कारणमेवेत्युभयरूपं तथा अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव यत् प्रति यस्य पूर्ववर्तित्वं ज्ञायते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव घटादिकं प्रत्याकाशस्य तथात्वं ज्ञायत इति शब्देन घटादिकं प्रति व्योमान्यथासिद्धं धर्मिग्राहक-

त्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे र्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेऽपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति सर्वमिदं शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् ॥ यथा कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्भवति । एवमौपगव इत्यत्रापि । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वम्भवति । एवमाभ्यामित्यत्रापि । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति । दरिद्राधातावित्रणान्तलक्षणो ऽत्र न ॥

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ कुमारितरा । कुमारितमा । घप्रदेशा घरूपेत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या । १ । १ । २३ ॥

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ बहुकृत्वः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । बहुधा । संख्याया विधार्थे धा । बहुभिः क्रीतो बहुकः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादित्यनुवर्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावत्कः । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणयोर्वैपुल्ये संघे च वर्तमानयोर्नेह ग्रहणम् । संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । किन्तु संख्यावाचिनोरेव । अनियतबहुत्ववाचि-

नाद्वेदनयोरेवेति नियमेन भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते॥ अध्यर्द्धग्रहणञ्च समासकन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्द्धेनाधिकम् अध्यर्द्धम्। अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतं अध्यर्द्धशूर्पम्। दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञष्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। अध्यर्द्धेन क्रीतं अध्यर्द्धकम्। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। समासे विधीयमाने समासनिमित्ते अन्यस्मिन् कार्ये च विधीयमाने इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। तथा चाध्यर्द्धपूर्वेति सूत्रे अध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यम्भवति॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ * ॥ संख्येत्यनुवर्तते। पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः। समासकन्विध्यर्थमित्येव। अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः। अर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतं अर्द्धपञ्चमशूर्पम्। पूर्ववदञष्ठञो वा लुक्। अर्द्धपञ्चमेन क्रीतं अर्द्धपञ्चमकम्॥ अधिकग्रहणञ्चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ * ॥ अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। तद्धितार्थेति समासः। प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न। तेनाध्यर्द्धपूर्वाद्विगोरिति लुक् न। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुक् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन। नैतदस्ति। अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात्॥ संख्याव्ययासन्नेति सूत्रे चाधिकग्रहणं न कर्तव्यम्। संख्येत्येव सिद्धेः॥

ष्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्॥ षट् तिष्ठन्ति।

षट् पश्य । पञ्च सप्तेत्यादि । संख्येति किम् । विप्रुषः । पामानः । षट्प्रदेशाः षड्भ्यो लुगित्येवमादयः ॥

डति च । १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ कति सन्ति । कत्यद्राचीः । संख्येति किम् । पातेर्डतिः । पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञाऽपि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येण तद्धितस्यैव ग्रहणात् ॥

क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ कृतः । कृतवान् । निष्ठाप्रदेशाः श्वीदितो निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः ॥ तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वचेति चल् परमभवकानित्यचाकच्च सिद्ध्यति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे, सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तूभकावित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयचेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोऽन्यत्रेति । अन्यच

द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुवचनविषये निर्द्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत् त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्द्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् । एकशब्दः संख्यायामेकवचनान्तः । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् ॥ उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराल इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामता न स्यात् ॥ त्वकं पिता यस्य

त्वत्कपितृकः। अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत। स च समासेऽपि श्रूयेत। अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत्। भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्॥

तृतीयासमासे। १। १। ३०॥

अत्र सर्वनामता न स्यात्॥ मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय॥

द्वन्द्वे च। १। १। ३१॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न स्यात्॥ वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो नत्ववयवानाम्। नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यास्यमानत्वात्॥

विभाषा जसि। १। १। ३२॥

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्॥ वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावमात्रस्यैव विभाषेत्युक्तमतो नाकच्। किन्तु कप्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च। १। १। ३३॥

एते जसः कार्यम्प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः॥ प्रथमे। प्रथमाः। चरमे। चरमाः। तयप् प्रत्ययः। ततस्तदन्ता ग्राह्याः। द्वितये। द्वितयाः। अल्पे। अल्पाः। अर्द्धे। अर्द्धाः। कतिपये। कतिपयाः। शेषं रामवत्। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ॥

एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् ॥ पूर्वे । पूर्वाः । एवं परादीनामपि । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायै नगर्यै । अन्तरायां पुरि ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्च प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्य अधिरीश्वरे इत्येतत्पर्यन्तं वक्ष्यमाणा अव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्,

ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि, वत्, ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्, सना, उपधा, सनत्, सनात्, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अथ, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् । आकृतिगणोऽयम् । चादयो निपाताः । अव्ययप्रदेशा अव्ययादाप्सुप इत्येवमादयः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ॥ स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् ॥ कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अव्ययं स्यात् ॥ अधिहरि ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् ॥ कुण्डानि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अनपुंसकस्य किम् । सामनी ॥

न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । विभाषाप्रदेशेषु विभाषाश्वेरित्येवमादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्तते । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ यज् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । ग्रह । गृहीतम् । सम्प्रसारणप्रदेशाः सम्प्रसारणाच्चेत्येवमादयः । विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाऽश्रयणीया । अदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य हल इति दीर्घापत्तिस्तु यथासंख्यसम्बन्धात्परिहर्तव्या । द्युभ्यामित्यादौ तु दिव उदिति तपरत्वान्न दीर्घः । नन्वेवमपि अक्षद्युवावित्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । वार्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ एव प्रवृत्तेश्च । पूर्वरूपात्पूर्वं हल इति दीर्घस्य प्रवृत्तत्वेन तस्य संप्रसारणत्वाभावेन पूर्वत्वाप्राप्तेश्च । एतेनाक्षद्यूश्चासा-

वरुणश्चाचक्ष्युरुणा इत्यादौ पूर्वत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् । हूतो जीन इत्यादौ हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्त्वाङ्गीकारेण पूर्वत्वनिष्पन्नस्य संप्रसारणत्वेऽपि दीर्घनिष्पन्नस्य तथात्वे मानाभावात् । अत एव समानाङ्गग्रहणप्रत्याख्यानेन न फलभेदः ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ भविता । यापयति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वाद्बाध्यते । तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित् स्यात् ॥ तृणह इति निर्देशादयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः । वनानि । यशांसि । मुञ्चति । रुणद्धि ॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ * ॥ मग्नः । मग्नवान् । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् ॥ हेशब्दमतिक्रान्तं कुलं अतिहि । चित्रगु । अतिरि । अतिनु ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या ॥ स्थानञ्च प्रसङ्गः । अस्तेर्भूः । अस्तेः स्थाने इत्यर्थः । भविता । भवितुम् । ब्रुवो वचिः । वक्ता । वक्तुम् ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सादृश्यञ्च चतुर्द्धा । स्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् । तत्र स्थानतो दैत्यारिः । अर्थतो वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेन वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । वतण्डीत्यत्र वतण्डाच्चेत्यपत्ये यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गरवादित्वाङ्डीन् । गुणतः । पाकः । त्यागः । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । तमप् किम् । वाग्घरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो माभूत् किन्तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तदुक्तम् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो गुणो न भवति । किन्तु स्थानत एवान्तर्यवन्तावेकारौकारौ भवतः ॥

उरण् रपरः । १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्यणुदित्सूत्रे वक्ष्यते । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ॥ तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यादौ रेफपरः । तवल्कार इत्यादौ लपरः । कर्ता । कारकः । किरति । द्वैमातुरः । उः किम् । ई च खनः । खेयम् । अण् किम् । सुधातुरकङ् च । सौधातकिः ॥

अलोऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥

स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तदन्त्यस्यालः स्थाने बोध्यम् ॥ त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानषष्ठीति किम् । आर्द्धधातुकस्येट् तृच

ऋकारात् पूर्वो माभूत् । अलः किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य माभूत् ॥

ङिच्च । १ । १ । ५३ ॥

ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् ॥ सर्वस्येत्यस्यापवादः । दध्ना । दध्ने । तातङस्तु यथा सर्वादेशत्वं तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेरलो बोध्यम् ॥ अलो ऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः । अलः किम् । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । द्वीपम् । अत्र पांतसमुदायस्येत्वं माभूत् ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥

स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अस्तेर्भूः । भविता । इदम इश् । इतः । अतो भिस ऐस् अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्तयति च ॥ तृतीयान्ताद्वतिना स्थानिना तुल्यं वर्तते इति वाक्यार्थलाभात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् । काभ्याम् । कैः । इहाङ्गत्वातिदेशाद्दीर्घैस्भावौ । आवधिषीष्टेत्यत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि । न हि तत्रालाश्रीयते । रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये यद्यपि यञादावित्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रयुक्ता सुपि चेत्यस्याप्रवृ-

त्तिः । यादेशस्य यञादित्वात् । सुप्त्ववैकल्यात्तूपदेशस्याप्रवृत्तिः । सुप्त्वं चेह यद्यपि ए, इत्यस्मिन्नलि वर्तते तथापि न तदलोऽसाधारणम् । भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः । एतेनाहृदितामहृदितमित्यादाविडागमोऽपि व्याख्यातः । प्रत्यासत्या च शास्त्रीयकार्ये एव स्थानिवत्त्वम् । तेन नायकसिद्धिरित्याहुः । प्रत्यासत्त्यैव च यद्रूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तद्रूपमपि शास्त्रीयमेवापेक्षितम् । तेन जघसिथेत्यादौ तासौ नित्यानिट्त्वस्याशास्त्रीयत्वेन तदनतिदेशादचस्तास्वदिति न भवति । इह कार्यातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षेण तुल्यफलत्वाय यद्रूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तद्रूपातिरिक्तसर्वरूपनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि बोध्यम् । अत एव सर्वस्मै इत्यादौ न दीर्घः । वत्किम् । स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आङो यमहन इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आहत । आवधिष्ट । आजघ्ने । न चैवं तण्डुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेऽपि स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् । प्रत्ययान्तत्वाप्रत्ययान्तत्वयोर्विरोधात् । नचाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेनाशास्त्रीयकार्यत्वात्स्थानिवत्त्वमेव कथमिति वाच्यम् । पर्युदासलभ्याशास्त्रीयस्य शास्त्रीयत्वस्वीकारात् शास्त्रतात्पर्यविषयत्वात् । आदेशग्रहणं किम् । आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । एरुः । पचतु । अनल्विधाविति किम् । तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिंश्च, विधौ माभूत् । तत्र अला विधौ । यथा व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्याड्व्यवाये इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य । द्यौः । पन्थाः । हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ । द्युकामः ।

वलि लोपो न । अलि विधौ । यजेः क्तः । क इष्टः । हशिचेत्युत्वं न । अनल इत्युक्तेऽपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहेऽपि विधिग्रहणं वलादेरित्यादावप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधार्थम् । तेन प्रपठ्येत्यादौ वलादिलक्षण इण्न । नन्वेवमनुबन्धाश्रयकार्येष्वनल्विधाविति निषेधात्प्रदीव्येत्यादौ क्त्वातिदेशो न स्यादिति चेन्न । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे तेषां स्थान्यल्त्वाभावात् । एकान्तपक्षेऽपि अन्तरङ्गेण लोपेन आदेशसम्बन्धात्प्रागेव तेषामपहारात् । न ल्यपीति लिङ्गाच्च । नन्वेवमपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्क्त्वातिदेशो न स्यादेव । तद्धि क्त्वाविशेषधर्मः । सेट्त्वं तदभावादिति चेन्न । न ल्यपीति लिङ्गादेव चात्र सूत्रे विशेषातिदेशस्याप्यङ्गीकारात् ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ अत्र सूत्रे भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो भवति । नपदान्तसूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणाल्लिङ्गात् । निगाल्यते । गणयति । अचः किम् । आगत्य । मलोपस्य स्थानिवत्वाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न स्यात् । परस्मिन्निति किम् । आदीध्ये । दीधीङ उत्तमैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तत्वाद्यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । नैधेयः । आतो लोपो ह्यच्लक्षणे ढक्प्रत्ययविधौ न स्थानिवत् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । १ । १ । ५८ ॥

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजा-

देशो न स्थानिवत्स्यात् ॥ कानि सन्ति । कौ स्तः । इत्यचास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः । द्विर्वचने । सुद्ध्युपास्यः । वरे । यायावरः । यश्च यङ इति वरच् अतोलोपः । स चातो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे । यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच् । अतो लोपः । यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुङ्न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । स्वरे । चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपः । लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ढि । शिंषन्ति । दीर्घे । प्रतिदीव्नः जशि । सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि बहुलञ्छन्दसीति घस्लादेशः । घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । सहस्य स इति सूत्रात्स इत्यनुवर्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण सः । चरि । जक्षतुः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यस्तु स्थानिवदेव । अचितीकोऽखट्वक, इत्यादौ चितेः कपीति दीर्घस्य केऽणः, आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य च स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति क्रमेण प्रवर्तते न च प्रवर्तते । कियॆर्गियॆरित्यादौ व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तो यणः स्थानिवत्त्वान्न भवति । वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो न भवति ॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ अत्र क्वावित्यस्य क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् क्वौ लुप्तं च न स्थानिवदित्यर्थः । लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयमपि क्वौ विधिमूठं प्रति न स्थानिवत् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । कुमारीमिच्छन्ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तात्कर्तरि क्विप् । अल्लोपयलोपौ । हल्ङ्यादिलोपः । अल्लोपस्य

स्थानिवत्त्वाद्यण् प्राप्तः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति न भवति । किञ्च सखीयतेः क्विप् ङस् सख्युः । इहाल्लोपे यलोपेऽल्लोपस्य स्थानिवत्वात्परत्वात्क्विपो लोपं बाधित्वा यण् स्यात् । ततः क्विनिमित्तके यलोपे सख्व इति स्यात् । ङस्निमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न लोपः । स्थानिवत्वे तु व्यवधानात्तन्निमित्तकोऽपि न स्यात् । अत एव व्यत्यात्सूत्रे क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति यणं परिजहार कैयटः । किञ्च गोमत्यतेः क्विप् गोमान् । इहाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सर्वनामस्थानपरत्वाभावान्नुम्न स्यात् । न चाधातुग्रहणस्याधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्सामर्थ्यात्स्थानिवत्वकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वाच्यम् । गोमततेः क्विपि गोमानित्यादौ चरितार्थत्वादिति दिक् । तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । इदं पुनरिहावधेयम् । क्वौ विधिं प्रतीत्येव सार्वत्रिकम् । क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कम् । अन्यथा पिपठिषतेरप्रत्यये ऽल्लोपे नपुंसकबहुवचने शौ पिपठिषीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाज्झलक्षणनुमापत्तेः । अत एव कैयटोऽपि दीधीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिम्प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्याह । लुगित्यस्य लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यर्थः । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । आर्हादिति ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् प्राप्तः । लुक् न स्थानिवदिति न भवति । तथा पञ्चेन्द्राण्योऽग्नाय्यश्च देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । पञ्चाग्निः । सास्य देवतेत्यण् । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । ततो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्वाङ्ङीषा सन्नियुक्तः आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्धितलुक्निमित्ताया ङीष्निवृत्तेः पूर्वयोरानुगैकारयोर्निवृत्तौ कर्तव्यायामचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति स्पष्टं

शब्दकौस्तुभे । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भ-त्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथवा यस्येति लोपप्रसङ्गः । उप-धात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । पारिखीयः । परिखाशब्दाच्चातुरर्थि-केऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्वात्पारिखे भव इति वृद्धाद्के-कान्तखोपधादिति छो न स्यात् । न चैवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रै-वायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अतएव चङ्परनिर्ह्रासग्रहणं सार्थकम् । चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासः तत्र न स्था-निवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन । वारि आख्यदवीवरत् । न चेह नाग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव हलकले-त्यदन्तनिपातनं सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चतेरौणादिकः कप्रत्ययः । अर्कः । पाचयतेः क्तिच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् । इदन्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनेन गतार्थम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याय-ज्यतेर्यायष्टिः । याजयतेर्याष्टिः । द्विर्वचनादीनि च न वक्तव्यानि भवन्ति वरे यलोपस्वरवर्जम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपणत्व-लत्वेषु ॥ * ॥ तस्य पूर्वत्रासिद्धेचेत्यस्यैषु दोषः । प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । वास्यर्थम् । काक्यर्थम् । स्कोरिति लोपो न । निगार्यते । निगाल्यते । अचि विभाषेति लत्वं भवति । माषवपनी । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्वनिषेधान् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरस्मृतिः ।

विद्वन्मनोहराख्यव्याख्यासहिता ।

श्रीवत्साङ्कितवक्षसः प्रणयिनो नित्यार्चने संविधा-
माधातुं निहितं गिरीन्द्रसुतयोत्सङ्गे स्वयं धूर्जटेः ।
चूडाचुम्बिकलङ्कपङ्किलकलं चन्द्रं मृणालभ्रमा-
दादातुं करमुक्तिदं तमसकृड्ढुण्ढिं चिरं भावये ॥ १ ॥
यं साक्षात्कर्तुमाद्यं पुरुषमविकृतिं योगिनः शुद्धचित्ता
मैत्र्याद्यैः क्लेशकर्मोद्भवविविधविपाकाशयैरप्रमृष्टाम् ।
भेदख्यातिं प्रपद्य प्रकृतिपुरुषयोराश्रयन्ते सबीजं
योगं तं श्रीसहायं हरिमनिशमहं सच्चिदानन्दमीडे ॥ २ ॥
धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
व्याख्यायते कलियुगोचितवर्णधर्म-
शास्त्रं पराशरमुखोद्गतमल्पशब्दैः ॥ ३ ॥
तरतः सततं विनैव पोतं स्मृतिसिन्धौ दृढतर्कनक्रबन्धौ ।
समृकण्डुजनेरिवावलम्बो मम भूयादभयाय केशवोऽयम् ॥ ४ ॥
माधवाचार्यनिर्दिष्टरथमार्गानुसारिणः ।
स्खलने ऽपि न मे दोषः परप्रत्ययगामिनः ॥ ५ ॥

इह खलु कलिकवलितानुभावान्वर्णाश्रमाननुगृह्णानैः परम-
कारुणिकैर्महामुनिभिर्वेदाभ्यासपुरस्सरैस्तत्त्वजिज्ञासया पृष्टान् कलिकाला-

नुष्ठेयान् वर्णाश्रमधर्मान् पराशरमुनिमुखादाकर्ण्य कश्चिद्द्विपश्चिद्दृषिरनवद्यैः पद्यैःषष्ठोनषट्शतैर्द्वादशाध्यायान् परिकल्प्य काण्डत्रयेण तान्निबबन्ध ।

तत्राद्यपद्येन ग्रन्थावतरबीजमाह ।

अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनाश्रये ।
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १ ॥

उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेनोपनयनानन्तरं शौचाचाराणां यतो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते अतो हेतोरथोपनयनानन्तरं हिमशैलाग्रे हिमाचलशिखरे देवदारूणां वनाश्रयत्वेन विविक्ते मनोऽनुकूले च विक्षेपकारणाभावेन तत्त्वप्रतिभासयोग्य इति यावत् । व्यासं पराशरात्मजं कृष्णद्वैपायनम्, एकाग्रं यमनियमाद्यष्टाङ्गाभ्यासपाटवादेकस्मिन्विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितचित्तं पञ्चधासु चित्तभूमिष्वतीन्द्रियवस्तुदर्शनयोग्यचतुर्थभूमिस्थितचित्तमिति यावत् । आसीनमैकाग्र्यनिर्वाहाय "आसीनस्य सम्भवादि"ति न्यायात् । ऋषयो ऽतीन्द्रियार्थदर्शनयोग्यास्तापसाः पुरा कलियुगादावपृच्छन् पप्रच्छुः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रश्नस्यैवावगत्युपायत्वात् । विधिवत्प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवयेति शास्त्रेण प्रणिपातपूर्वकप्रश्नावगतस्य श्रेयस्करत्वाच्च ।

प्रश्नस्वरूपमाह ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।
शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २ ॥

अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यादुत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्यमात्राधिकारकत्वाच्छास्त्रस्येति मानुषाणामित्यधिकारिनिर्देशः । साधारण्यं तु वर्णाश्रमानुलोमजप्रतिलोमजानभिप्रेत्य । हितमभिमतफलसाधनं साक्षात्परम्परया वा ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेयससाधनमिति यावत् । धर्ममभ्युदयनिःश्रेयसे साधनीभूय धारयतीति

धर्मः, स्वलक्षणप्रमाणाभ्यां चोदनसूत्रव्यवस्थापितं शौचाचारं शौचं शुद्धिः प्रायश्चित्तादिराचारः स्नानाचमनादिस्तयोः समाहारस्तमाचारप्रायश्चित्ते इति यावत् । व्यवहारस्य न्यायमूलकत्वेन तस्य च सर्वयुगसाधारण्येनाग्रहणात् । वर्तमाने कलौ युगे स्मृत्यन्तरधर्मस्य सानुभावपुरुषानुष्ठेयत्वेन कलिकालीनाल्पसामर्थ्यपुरुषविषयत्वाभावात्तत्कालानुष्ठेयं यथावत्कलिकालानुष्ठेयधर्मप्रतिपादकश्रुत्यर्थस्मरणपूर्वकं चकारात्तत्कालाननुष्ठेयं च भो सत्यवतीसुत सत्यवदनशीलात्मज वद कथय । एतेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणमनुबन्धचतुष्टयमप्यभिहितम् ।

एवं पृष्टो व्यासः किं चकार ।

तच्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्योऽग्न्यर्कसन्निभः ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुतिस्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वोदितमृषीणां वाक्यं श्रुत्वा सशिष्यः सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसुतैश्चतुर्वेदपुराणसंहिताप्रवर्तकैः शिष्यैस्समेतोऽग्न्यर्कसन्निभो ज्वलनादित्यवन्निजतेजोभिः पूर्णोऽत एव महातेजा ब्रह्मवर्चस्वी श्रुतिस्मृतिविशारदो वेदशास्त्रनिपुणः तु अनन्तरं प्रत्युवाच प्रतिवचनमाह ।

न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽवदत् ॥ ४ ॥

अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इतिवन्न चाहं सर्वतत्त्वज्ञ इति स्वस्य सर्वतत्त्वज्ञानाभावप्रतिपादनं पितृप्रशंसार्थम् । यद्वा पराशरस्यैव प्रातिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारिपुरुषत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं मन्वानो व्यासः सुतोऽहं धर्मं कथं वदाम्यस्मत्पितैव पराशरः प्रष्टव्य इत्यवदत् ।

एवं प्रत्युक्ता ऋषयः किं चक्रुः ।

ततस्ते ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।
ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता बदरिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

ततो ऽनन्तरं ते प्रष्टार ऋषयः सर्वे सन्निहितव्यासनिराकरणे-नासन्निहितपराशरस्य पुनः प्रष्टव्यत्वेन चाध्यवसायादविच्युता इति यावत् । धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः धर्मस्य कलिकालानुष्ठेयस्य तत्त्वमबाधितं रूपं तत्काङ्क्षिणो ऽर्थोऽभ्युदयसाधनं तेन श्येनाद्यभिचाराणामनर्थानां निरासः, तं काङ्क्षन्ति अत एव ऋषिमतीन्द्रियधर्मतत्त्वार्थप्रश्नाभियुक्तं व्यासं पुरस्कृत्य तन्मुखेनैव प्रष्टुकामाः पराशराश्रमं बदरिकाश्रमं गताः जग्मुः । तस्य कलिकल्मषनिर्मोक्षक्षमत्वेन पराशरनिवासत्वमुचितम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

बदर्याश्रममासाद्य मुमुचे कलिकल्मषान् ।

तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातन इति ।

तमाश्रमं विशिनष्टि ।

नानापुष्पलताकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।
नदीप्रस्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृगपक्षिनिनादैश्च देवतायतनावृतम् ।
यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च नृत्यगीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

एतैराश्रमविशेषणैः पराशरतपःसिद्धेरुत्कर्षो ऽभिहितः । तथा हि नानाविधपुष्पावनम्रलताकीर्णत्वेन देवार्चनलक्षणतपःसिद्धिः फलोपचितवृक्षोत्कर्षादाहारनियतेः ग्रीष्मकाले ऽप्यशुष्यन्नदीप्रस्रवणप्रवाहेण त्रिषवणस्नानपाननियतेः, उष्णातीर्थविष्णुगङ्गादिपुण्यतीर्थशोभया च नानातीर्थाटनतपःसिद्धिः मृगपक्षिणामन्योन्यवैरत्यागेन विस्रब्धनिनादादहिंसानुष्ठानस्य । उक्तं च पातञ्जले तपःसिद्धिलिङ्गसूत्रेण "तत्सन्निधौ वैरत्याग"इति । देवतायतनावृतत्वेन निरन्तरस्वस्वाराध्यदेवताध्यानयोगस्य नृत्यगीताद्यलङ्कृतत्वेन सुखहेतुतौर्यत्रिकपरिहारस्य ततश्च यद्यत्तपः पराशरेणात्र चीर्णं तत्फलं तत्रोपस्थितमिति तात्पर्यम् ।

आश्रमप्राप्त्यनन्तरवृत्तमाह ।

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।
सुखासीनं महातेजोमुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासश्च ऋषिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिर्वादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

तस्मिन्नाश्रमे ऋषीणां तापसानां सभा समूहस्तन्मध्ये । तेन तेषां वक्ष्यमाणकलिधर्मेषु संमतिर्दर्शिता । शक्तेर्वसिष्ठतनयस्य पुत्रं तेन विशिष्टजन्मना ऽप्यनुभावविशेषो दर्शितः । पराशरम्

पराकृताः शरा यस्माद्राक्षसानां वधार्थिनाम् ।
अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥

इत्यादिनिरुक्तनामानं सुखासीनमैकाग्र्यसाधनासनोपविष्टम् । महातेजा ब्रह्मवर्चस्वी । मुनिषु मुख्याः स्मृतिकर्तारो गोत्रकर्त्तारश्चात्र्यादयः तत्समुदायेनाप्यावृतं तेन स्मृतिकर्तॄणामप्यत्र सम्मतिर्ज्ञापिता । कृतमञ्जलिपुटं येनासौ व्यासः तैः प्रष्टृभिर्ऋषिभिः सह प्रदक्षिणाभिः स्मृत्युक्तैरभिवादैर्वैदिकलौकिकाभिस्तुतिभिर्गुणकीर्तनैश्चकारात्पादोपसंग्रहणादिभिस्सम्यक्कायवाङ्मनोभिरपूजयत् । अञ्जलिकरणं चोक्तमाश्वलायनेन

उत्तानं वामपाणिं वाङ्मुखं दक्षिणं तथा ।
पाण्योः पृष्ठं दृढं कुर्यादङ्गुलीभिः परस्परम् ॥
अङ्गुष्ठौ च दृढीकृत्य क्रियते या तथा ऽञ्जलिः ।
सा ब्रह्मणा कृतत्वात्तु ब्रह्माञ्जलिरिति स्मृता ॥
वेदारम्भे विशेषेण समाधौ च विशिष्यते ।
ब्रह्मयज्ञे च कार्या स्यात्साविज्ञीग्रहणे तथेति ॥

एतेन गुरूपसत्तिप्रकारो दर्शितः ।

एवं पूजितः पराशरः किं चकार ।

ततः संतुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ।
आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

ततो ऽनन्तरं सम्यक् तुष्टहृदयः पराशरनामा महामुनिरतिमननशीलो मुनिपुङ्गवस्सर्वमुनिमान्यस्तेन तपसा वयसा च वृद्धत्वादासीन एव नाभ्युत्थितस्तस्य "ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत" इति स्मृत्या स्थविरविषयत्वात्, सुस्वागतं ब्रूहीत्याह।

एवमनुयुक्तो व्यासः प्रतिवचनपूर्वकं पृच्छतीत्याह।

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यतः परम्।

अतः परं पराशरस्य कुशलप्रश्नानन्तरं स्वकुशलं सम्यगभिधायानन्तरं विवक्षितमर्थं मुनिप्रश्नादवश्यजिज्ञासितव्यं व्यासः पृच्छति। प्रश्नप्रकारमाह।

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥
धर्मं कथय मे तात ह्यनुग्राह्यो ऽह्यहं तव।

यदि मे भक्तिमाराध्यत्वेन स्वज्ञानविषयां जानासि तदा भक्तवत्सलत्वेन यदि वा पुत्रस्नेहेनोभयथाप्यनुग्राह्यस्तवाहमिति हे तात धर्मं, वर्तमाने कलौ युग" इति मुनिप्रश्नबला"त्सर्वे नष्टाः कलौ युग"-इति प्रश्नशेषाच्च कलिकालानुष्ठेयं मे मह्यम् कथय पुनर्मदितिवचनं स्वस्योपदेशार्हभावप्रयोजकधर्मवत्त्वज्ञापनाय यथोक्तं गन्धर्वविद्यायां छन्दोगैः "इदं तावज्ज्येष्ठपुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै च नेति।

ननु मन्वादिधर्माः किं त्वया न श्रुता येन पुनर्धर्मप्रश्नः क्रियते इत्याशङ्क्य बुभुत्सितं धर्मं परिशेषयितुमाह।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥
गार्गीया गौतमीयाश्च तथैवौशनसाः स्मृताः।
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्ताद्दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥
शातातपाच्च हारीताद्याज्ञवल्क्यात्तथैव च।
आपस्तम्बकृता धर्माः शंखस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ॥ १५ ॥

मे मयेत्यर्थः । बहुलानुशासनात् । पञ्चम्यन्तानामत्र्यादिपदाना-मनुषक्तेन श्रुतपदेन सम्बन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ता इति यावत् शंखस्य लिखितस्य च प्रवचनेन ये संबधिनो धर्माः, प्रचेता एव प्राचेतसः वायसराक्षसादिव ।

यदि स्मार्ता मानवादयो धर्माः श्रुतास्तर्हि श्रौता किं बुभु-त्सिता इत्याशङ्कित आह ।

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे न विस्मृताः ।
अस्मिन्मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रेतादिके युगे ॥ १६ ॥

अस्मिन् वर्तमाने वैवस्वते मन्वन्तरे तथा तदन्तर्गतेषु कृतत्रेताद्वा-परेषु आदिशब्दाद्द्वापरग्रहणं न कलेस्तस्य प्रायेण श्रौतधर्मविकलत्वात् । युगेषु ये श्रुत्यर्था प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्निहोत्रादयो धर्माः, एते मया श्रुताः । तदेतत्तवाऽपि प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः, तत्र हेतुर्भवत्प्रोक्ता इति श्रुतानामपि विस्मरणे पुनः श्रवणं मयोप्सितमित्याशङ्किते न विस्मृता इत्युक्तं ततश्च स्मार्तानां मानवादिधर्माणां श्रौतानामग्निहोत्रादीना-मेतन्मन्वन्तरान्तर्गतकृतत्रेताद्वापरधर्माणां च नायं प्रश्नस्तस्मात्परिशेषेण कलिधर्मप्रश्न इति सिद्धम् । एतन्निर्देशेन प्रतियुगमिव प्रतिमन्वन्तरमपि धर्मभेद उक्तः । तथा च वायवीये

प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयत इति ।

यद्यपि नित्यत्वात्सर्वकालमेकरूप एव वेद इति न्यायविदां घ-ण्टाघोषेण प्रतिमन्वन्तरमध्येयवेदस्वरूपभेदो नास्ति तथाऽपि कालभेदेन तत्तत्कालीनधर्मविधायकानां वेदवाक्यानां भेदे नानुपपत्तिर्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः पौर्णमास्यां पौर्ण-मास्यया यजेतामावास्यायाममावास्ययेत्यादीनां तथा प्रतिमन्वन्तरमपि

तत्तद्धर्म्मविधायकवेदवाक्यभेदे न दोषस्तथा च तन्मूलकधर्माणामपि भेद इत्यलम्। एतेन "श्रुतिश्च शौचमाचारः प्रतिकालं विभिद्यते" इत्यौपकायनवाक्यमपि व्याख्यातम्।

तमेव धर्मभेदं विवृणोति।

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे।
चातुर्वर्ण्ये समाचारं किञ्चित्साधारणं वद॥ १७॥

सर्वे देशकालावस्थादिभेदेन बहुविधा ये धर्माः।

धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्गताः।
देशभेदाच्च दृश्यन्ते कुलभेदात्तथैव च॥
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने।
शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च॥
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः।

इत्यानुशासनिकोक्तान् कृते सत्ययुगे युगसामर्थ्यनात्क्षीणप्रभावाणां पुरुषाणामसन्दिग्धाविपर्यस्तप्रमाणप्रमेया यथावदनुष्ठेयाश्च जातास्ते त्रेतादिषु पादहानिक्रमेण क्षीयमाणाः कलौ युगे यथोत्तरं सर्वात्मना विनष्टास्तादृशप्रमातृप्रमाणाद्यभावात्। तदुक्तं पुराणसारे

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजो व्याधिवर्जितः।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा॥
धर्मः पादविहीनश्च त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः।
त्रेतायां द्वापरे ऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म दृष्यते॥
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति।

वृषो वृष रूपः तिष्यः कलिः। मात्स्ये।

ततः प्रभृत्ययं लोकः सर्वो ऽप्यापत्स्यते भृशम्।
अनृतो ऽपहितो भ्रष्टो धर्मतः कामतो ऽर्थतः॥
श्रौतस्मार्त्ते प्रशिथिले नष्टधर्माश्रमे तथा।
सङ्करं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्स्यन्ति मोहिता इत्यादि।

अतश्चाल्पसामर्थ्यैः पुरुषैस्तेषां देशकालवयोवस्थादिभेदभिन्नानां धर्माणां यथावज्ज्ञानानुष्ठानासम्भवाच्चतुर्वर्णानुष्ठेयं तत्तद्विशेषानादरेण सर्वसाधारणं किञ्चिद्वदेति । यत्त्वहिंसादिसाधारणधर्मप्रश्नोऽयमिति व्याख्यातं तन्न । अग्रे तेषामप्रतिपादनेनोत्तरस्य न्यूनत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय इति ।

ननु चतुर्वर्णधर्मप्रश्नोऽयमनुपपन्नः कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावात् । तथा च भागवते ।

महानन्दिसुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो बली ।
महापद्म इति ख्यातो नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया अधार्मिकाः ।
येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ॥
ते ऽत उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ।
आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनमिति ॥

अत्र सामान्येन क्षत्रविनाशावगमात्परीक्षितमारभ्य नन्दपर्यन्तमेव तत्सद्भावबोधनाच्चोपरिष्टात्तदभावो गम्यते, वैश्यानां त्वनुपलब्ध्यैव तन्निश्चय इति ।

उच्यते । अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियाणां राज्याभावमात्रं प्रतीयते न स्वरूपाभावः । न च क्षत्रियविनाशकृदित्यनेन तत्सिद्धिः । तस्यापि ताभ्यां राज्याभावमात्रपरत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षविरोधापत्तेः प्रत्यक्षेणैव तदुपलब्धेः । अत एव हरिवंशे ।

वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।
युगोपक्रमणे पूर्वं भविष्यन्ति द्विजातय इति ।

युगोपक्रमणे कलियुगोपक्रमणे तथैवोपेक्रमात् । एवं च वैश्यानामपि गूर्जरदेशे प्रत्यक्षोपलब्धिरेव सत्तागमिकेत्यलं विस्तरेण ।

इदानीं तत्तद्विशेषविहितमसाधारणधर्मं पृच्छति ।

चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदैः ।
ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥१८॥

विविधवादिविप्रतिपत्त्या दुर्निरूपं धर्मस्वरूपं सम्यक् जानातीति धर्मस्वरूपज्ञस्सो ऽत्र सम्बोध्यते । विप्रतिपत्तिश्चेत्थं विहितनिषिद्धक्रियासाध्यावात्मगुणौ धर्माधर्माविति तार्किकाः । यो यागादिकमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति आचक्षत इति यागादिकमेव धर्म इति भाष्यकृतः । द्रव्यक्रियागुणादीनामैन्द्रियकत्वे ऽपि न ताद्रूप्येण धर्मत्वमपि तु श्रेयःसाधनतया वेदात्प्रतीयमानत्वेनेन्द्रियागोचरत्वाद्धर्मस्येति भाट्टाः । धात्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमपूर्वमेव कार्यनियोगापरपर्यायो धर्म इति प्राभाकराः ।

मत्त्याऽऽर्यैः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

सधर्मो यं न गर्हन्ति तं धर्मं स्वं निबोधतेति मानवाः । दुर्निरूपत्वं च महाभारते ।

अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्माद्विधेर्ब्रह्मन्नतो न व्यवसाम्यहमिति, धृष्टद्युम्नेनोक्तम् । राजधर्मे ऽपि

न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हतीति ॥

एवं विप्रतिपत्तौ दुर्ज्ञेयत्वे च स्वर्गादिसाधनं शास्त्रोक्तं समधिगम्यातिशयो धर्म इति सर्वानुगतधर्मस्वरूपज्ञ चतुर्णां वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदैर्धर्मशास्त्रतत्त्वाभिज्ञैश्च कर्तव्यं विस्तरात्कार्त्स्न्येन सूक्ष्मं स्थूलं च द्विविधमपि धर्मं ब्रूहि तत्र चतुर्वर्णाभिप्रायेण स्थूलं धर्मकोविदाभिप्रायेण च सूक्ष्ममिति विवेकः । द्वैविध्यं च "बहुधा दृश्यते धर्मः स्थूलः सूक्ष्मो द्विजोत्तमेति" धर्मव्याधोपाख्याने प्रयोजितं तत्र लोकवेदविरोधे जायत्येव विहितः सूक्ष्मस्तदविरोधे विहितश्च स्थूल इति । सूक्ष्मश्च धर्मो द्रौपदी-

विवाहादिः तथा च लोकविरोधे तस्मादेकस्य बहवो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतय इत्यादि श्रुतिविरोधे च जायति युधिष्ठिरेण लोकवेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर "सूक्ष्मोधर्मो महाराज ना ऽस्य विद्मो गतिं वयमि"ति धर्मे सन्दिहानं द्रुपदम्प्रति सूक्ष्मधर्मत्वेन प्रपञ्चितः ।

एतेन प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्य कथं धर्मत्वमिति चोद्यं निरस्तम् । सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च । सूक्ष्मो धर्मस्तत्र तत्र वक्ष्यमाणस्तथाविधो ऽल्पप्रायश्चित्तादिः स्थूलश्च धर्मः स्नानाचमनादिः क्षोदाक्षमैरपि बोद्धुं योग्यः । चतुर्णां वर्णानामिति समुदितप्रश्ने ऽपि प्रत्येकं कार्यपरिसमाप्तेरसाधारणधर्मप्रश्न एव तात्पर्यम् । तांश्चोत्तरतः स्वयमेव स्पष्टयिष्यति । एवं च साधारणासाधारणधर्मप्रश्नद्वयेन तत्र तत्र साधारणासाधारणप्रायश्चित्तादिप्रतिपादनमुपपादितमिति ।

उक्तवक्ष्यमाणयोः प्रश्नोत्तरयोरसाङ्कर्यायोत्तरमवतारयति ।

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

व्यासवाक्यावसाने व्यासोक्तिसमाप्तौ मुनिमुख्यः स्थूलसूक्ष्मधर्मविवेचनप्रवचनकुशलः पराशरो धर्मस्य व्यासप्रश्नविषयस्य निर्णयं निर्णीयत इति निर्णयः स्वरूपं सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् कार्त्स्न्येन प्रकर्षेणोक्तिचातुर्येणाह ।

वक्ष्यमाणधर्मतत्त्वग्रहणाय श्रोतृसावधानतां विधत्ते ।

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

हे पुत्र पुन्नामनरकत्राणसमर्थ त्वद्बुभुत्सितं धर्ममहं प्रवक्ष्यामि तं त्वं सावधानीभूय शृणु तथा त्वया सहागता अत्रा ऽवस्थिताश्च मुनयो धर्ममननशीला अपि मया वक्ष्यमाणं धर्मं शृण्वन्तु अत्र पुत्रे मुनिषु च स्वस्य समपक्षपाततां ज्ञापयितुं मुन्युपादानं तेन मुनीनामपि व्यासं प्रति प्रश्नादेव लब्धोत्तरत्वमिति ।

इदानीं स्वाभिधेयधर्मस्य स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलत्वशङ्काया वारणाय तत्प्रमातृप्रमाणानां प्रावाहिकीं नित्यतां वक्तुं सृष्टिप्रलयौ प्रपञ्चयति ।

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
श्रुतिस्मृतिसदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

कल्पते जगदस्मिन्काले इति कल्पः स च सृष्ट्यादिप्रलयान्तो जगदवस्थितिकालः स द्विविधो ऽवान्तरकल्पो महाकल्पश्च तत्र चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तरकल्पः तदुक्तं कौर्म्ये

ब्राह्ममेकं महाकल्पस्तावती रात्रिरिष्यते ।
चतुर्युगसहस्रं तत्कल्पमाहुर्मनीषिण इति ।

चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः स च ब्राह्मेण मानेन शतसंवत्सरपरिमितः परार्द्धापरपर्यायः। तदुक्तं सूतसंहितायाम्

त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
वर्षाणां यच्छतं तस्य तत्परार्द्धमिहोच्यते ॥
ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगदिति ।

तदेवं कल्पानामनन्तत्वप्रदर्शनाय क्षयोत्पत्त्येति । तदुक्तं लैङ्गे

एवं कल्पास्तु संख्याता ब्रह्मणो ऽव्यक्तजन्मनः ।
कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमेति, ।

कल्पे कल्पे प्रतिकल्पं क्षयोत्पत्त्या पूर्वकल्पान्ते क्षय उत्तरकल्पादौ उत्पत्तिरिति क्षयपूर्विका उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः क्षयस्य पूर्वनिर्देशश्च संसारानादित्वसूचनाय प्रेत्यभावत्वादुत्पत्तेः । नित्यनैमित्तिकप्राकृतिकात्यन्तिकचतुर्विधेषु क्षयेषु नैमित्तिकप्राकृतिकाभ्यां क्षयाभ्यां उत्पत्त्या पुनः प्रादुर्भावेन च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः श्रुतिस्मृतिसदाचारास्तन्निर्णेतारश्चकाराद्धर्मो ऽपि सर्वदा अनाद्यन्ते संसारे उपलक्ष्यते, तत्र नैमित्तिकः क्षयो ऽवान्तरकल्पान्ते ब्रह्मदिवसान्तरूपे ब्रह्मणि सुप्ते चतुर्विधभूतग्रामस्य भुवलोकपर्यन्तस्य नाश उच्यते, श्रुतिर्नाम वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रं सदाचारो होलाकाद्याचारस्तन्निर्णेतारो वेदशाखार्थविभागकारिणो व्यासकठकौथु-

मबोधायनाश्वलायनजैमिन्याद्याः स्मृतिनिर्णेतारो मन्वाद्या अष्टादशमूलस्मृतिकर्तारो जाबाल्यादयो अष्टादशोपस्मृतिकर्तारो वसिष्ठादयश्चैकविंशतिरिति ।

तदुक्तं ।

मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमो ऽथ यमो ऽङ्गिराः ।
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥
संवर्तोशनसौ शंखलिखितावत्रिरेव वा ।
विष्णवापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।
जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ॥
व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ॥
बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठीनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥
वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।
विष्णुः कार्ष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वत्स एव वा ॥
पारस्करश्च ऋष्यशृङ्गो वै वैजवापस्तथैव च ।
इत्येते स्मृतिकर्तारो एकविंशतिरीरिता इति ।

सदाचारनिर्णेतारो होलाकाद्यनुष्ठातारस्तत्कुलवृद्धाः चकारात् पुराणोपपुराणप्रणेतारो व्यासादयो ऽपि एते सर्वे ऽपि प्रतिकल्पं क्षीयन्ते पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थः । तदाह मनुः

तस्य सो ऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
संजीवयति चा ऽजस्रं प्रमापयति चाऽव्ययइति ।

प्राकृतस्तु त्रयो मायापरपर्यायायां प्रकृतौ यदा ब्रह्मादीनां लयः । तदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगत् ।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुरिति ॥

एवं लीनेषु ब्रह्मादिषु ब्रह्मायुःकालपरिमितप्रलयकालानन्तरं भगवत्सच्चिदानन्दरूपस्य सिसृक्षोत्पद्यते "सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतेः । ततो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकत्वेन त्रेधा भवति तेषामाद्यो ब्रह्मा "ब्रह्मादेवानां प्रथमः संबभूवेति श्रुतेः । तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ ह खलु चास्य राजसांशः सोऽयं ब्रह्मा ऽथ यो ह खलु चास्य तामसांशः सोऽयं रुद्रो यो ह खलु चास्य सात्त्विकांशः सोयं विष्णुः शर्व एकस्त्रिधा भूत इति मैत्रश्रुतेः

एक एव शिवः साक्षात् सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कलनाभिर्व्यजृम्भत इति । स्कन्दाच्च ।

एवं सृष्टो ब्रह्मा धर्मं सृजति । तथा च श्रुतिः । स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं नदन्तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्तीति । मनुरपि

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन् इमाः प्रजाः
कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयदिति ।

तदेव प्रतिकल्पं ब्रह्मादीनां मन्वादीनां धर्मस्य च जायमानत्वाद्वेदमपूर्वं ममैव प्रवचनमिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवं स्मृतिवत् श्रुतेरपि पौरुषेयत्वात्तन्मूलकस्मृत्याद्यभिधेय-धर्मस्याप्यश्रद्धेयतैवेत्यत आह

न कश्चिद्वेदकर्तास्ति वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः ।
तथैव धर्मान्स्मरति मनुः कल्पाऽन्तरेऽन्तरे ॥२१॥

ईश्वरब्रह्मव्यासानां मध्ये कश्चिदपि वेदानामृगादीनां कर्त्ता वाक्यार्थज्ञानपूर्वकवाक्यरचयिता नास्त्यपि तु चतुर्मुखो ब्रह्मा ईश्वरात्पूर्वकल्पाधिगतं वेदं स्मृत्वा कल्पान्तरेन्तरे प्रतिकल्पं धर्मान्स्मरति तत्र मन्त्रार्थवादादिषु विप्रकीर्णान्वर्णाश्रमधर्मान् सङ्कलयन् पितामहप्रजापत्यादिस्मृतिरूपेणोपनिबध्नाति । व्यासस्तु केवलं राशीभूतं वेदं ऋगादिपृथक्करणेन चतुर्धा करोतीति न कस्याऽपि वेदकर्तृत्वम् । तदुक्तं मात्स्ये

अस्य वेदस्य सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।
व्यञ्जकः केवलं विप्रा नैव कर्ता न संशयः ॥
ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।
दत्तवानखिलान्वेदान्विप्रा आत्मनि सुस्थितान् ॥
ब्रह्मणा चोदितो विष्णुर्व्यासरूपी द्विजोत्तमः ।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति स इति ।

ब्रह्मणो धर्मशास्त्रकर्तृत्वं मनुराह

इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीनिति ।

यथा ब्रह्मा धर्मशास्त्रं करोति तथैव प्रतिकल्पं स्वायंभुवो मनुरपि वेदात् धर्मान्स्मृत्वोपनिबध्नाति । मनुरिति विष्ण्वादीनामप्युपलक्षणम् । एतेन प्रतिमहाकल्पं प्रत्यवान्तरकल्पं च ब्रह्ममन्वादिभिः श्रुतिस्मृतिधर्माणां स्मरणप्रणयनाभ्यां प्रावाहिकी नित्यतोक्ता भवतीति । तदुक्तमाश्वमेधिके

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुनः ।
धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोऽप्यावर्तते पुनरिति ।

युगभेदधर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य धर्मानिति बहुवचनात्तदेव प्रतिजानीते

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

कृतयुगे सत्ययुगे धर्मा वक्ष्यमाणास्तपः प्रभृतयो ऽन्ये भिन्नस्वरूपाः भिन्नचोदनाचोदितत्वाद्धर्मस्वरूपभेदे च शब्दान्तरादेरेव प्रयोजकत्वात्। तथैव त्रेतायां द्वापरे युगे कलियुगे चाऽन्ये तत्र हेतुमाह नृणां युगरूपानुसारत इति। युगस्य कृतादेः रूपं स्वरूपं चतुःसहस्रवर्षपरिमित चतुश्चरणधर्माधिष्ठितत्वादि च तदनुसारतस्तदनुसरणेन।

अयमभिसन्धिः चतुःसहस्रवर्षपरिमिते सत्ययुगे मनुष्याणां, गव-र्षशतान्यायुर्भवति इतरे युगे त्रेतायुगादिषु एकैकसहस्रन्यूनेष्व जाये-तन्यूनमायुर्भवति तथा कृतयुगे धर्मप्राबल्यादारोग्यादिसामर्थ्यमधिकमाद्यो इतरेषु त्वधर्माभिभवात्सामर्थ्यन्यूनतेति। एवं च सति सर्वधर्मेषु सर्वमानवो साधारण्येन समानमधिकारं कथं मनुष्याणां चोदना ब्रूयात् सामर्थ्यरूपेऽधिकारिविशेषणतारतम्यात्। सिद्धं चैतत्तृतीयेऽधिकरणे। यथाविनियोगमधिकारसमर्थनात्।

अत एव मनुनापि।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि चेति

सर्वयुगपरिमाणमभिधाय।

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे।
ना ऽधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रतिवर्तते॥
इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् । मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं॰श्रीराममिश्र-शास्त्रिप्रणीतक्वाचित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः	७।)
ीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा ..	६)
ीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा ..	३=)
वेदार्थसंग्रहो भगवद्रामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	२।)
वेदपूर्त्तः प्रथमो बिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं॰स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१॥=)
वेदपूर्त्तिसहितो वेदार्थसंग्रहः	३॥।)
शास्त्रदीपिका	६।)
सङ्कर्ष-काण्डम्, जैमिनीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायीस्वरूपम्, भाट्टच-न्द्रिकोपेतम्, पं॰स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१।)
म...ाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप॰दामोदर-शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा	५॥।)
दि... उत्तरार्द्धम्	८॥।)
षट्क...ीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥)
...शिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता	६॥)
...न्तार्णवतरणिः	६।)
...ोमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	॥=)
...ामनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता ..	५॥)
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता	॥।)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, मीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्	॥।)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धियुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणेन श्रीवेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः	५॥=)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्थर्वेनिस्साहबकृताङ्गलभाषानुवादयुता ..	१॥।)
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	२॥)
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	१२)
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-काराणां परमगुरुणा श्रीयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	॥।)
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-पाख्यटीकया सहित	

CONTENTS.

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

Nos. 10, 11 and 12.] Oct., Nov. and Dec. 1907. [Vol. XXIX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1907.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, अप्पयदीक्षितकृता तै· श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता	१।)
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित	।=)
गद्यकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥)
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	[illegible]
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१)
लघुकौमुदी	१)
लघुकौमुदी, श्रीयुतडाक्तरबालण्टेनाचार्य्येणेङ्ग्लण्डीयभाषायामनूदिता	४)
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रिणो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	≡)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफ़ाचार्य्येणेङ्ग्लण्डीयभाषायामनूदितम्	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४)
शाश्वतधर्मदीपिका,	१)
अमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्त्तिकम्	३।)
श्रौतपदार्थनिर्वचनम्	४)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूकशास्त्रि-संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं· रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	३॥)
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१)
खण्डनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतटिप्पणीभूषितम्	७॥)

इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । बाहूबाहवि । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् समासान्तः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ पुत्रेण सह सपुत्रः । सहपुत्रो वागतः । वोपसर्जनस्येति वा सः । तुल्ययोगे किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव बहुभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः ॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्याऽऽनुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति, समुच्चये भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ छिन्धि । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः । संज्ञापरिभाषम् । वाक्त्वक्स्रजम् । द्वन्द्वप्रदेशा द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ कष्टश्रितः ॥

राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् ॥ दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । जम्पती । दम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् ॥ हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अनेकप्राप्तावेकत्र नियमो ऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् ॥ ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी ॥

अल्पाच्तरम् । २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितञ्च ॥ * ॥ तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वादश ॥ बहुव्रीहावपि । द्वित्राः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

द्वन्द्वे इति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् ॥ कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः

चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशु-क्लः । मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्व्यन्यः । वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः । गड्वादेः परा सप्तमी ॥ * ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । बहेगडुः ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ॥ कृतकृत्यः ॥ जातिकाल-सुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ।

वाऽऽहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रहरणा-र्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ॥ कडार-जैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥

इत्योरम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् ॥ उप परार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अषडक्षेत्यादिना खः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् ॥ अप हरेः परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलाद् ब्रह्म ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् ॥ ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ॥ चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

स्पष्टम् । विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या ॥ * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥

क्लृपि सम्पद्यमाने च ॥ * ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायत इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ हितयोगे च ॥ * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् ॥ फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् ॥ यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥ हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे ॥ न

त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्वे ॥ अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ रामेण बाणेन हतो बाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या चारुः ॥ क्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठ्यत्र प्राप्नोति ॥ प्रायेण याज्ञिकः । प्रायशब्दो बह्वर्थवाची । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र प्रथमा-प्राप्नोति । गोत्रेण गार्ग्यः । प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति । समेनैति । विषमेणैति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । द्वयो-र्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेन पशून् गृह्णाति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकर-णम् । संघसंघिनोरभेदस्य विवक्षणात् । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्द्धसमंयोगेऽपि । विनाऽपि तद्योगं तृतीया । वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ॥ अक्ष्णा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ॥

इत्थम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् ॥ जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

संज्ञो ऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ॥

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ॥ पित्रा पितरं वा संजानीते ॥

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् ॥ द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ * ॥ दास्या संयच्छते कामुकः ॥ धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी । २ । ३ । २४ ॥

कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन बन्धितः ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् ॥ जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटो ऽनुपलब्धेः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च ॥ केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

अपादाने पञ्चमी । ३ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतो ऽश्वात्पतति ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वम् । नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ * ॥ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ * ॥ कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥

एतैर्योगे पञ्चमी ॥ अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशका-

लवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिना योगे तु न । तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरि बहिरञ्चवः पञ्चम्या इति समासविधानाज्ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

एतद्योगे षष्ठी स्यात् ॥ दिक्शब्देति पञ्चम्यपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपर्युपरिष्टात् ॥

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये ऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामाद्रामं वा । एवं विनानाना ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

एभ्यो ऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः ॥ स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च ॥ केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वम् । नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ * ॥ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ * ॥ कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥

एतैर्योगे पञ्चमी ॥ अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशका-

लवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिना योगे तु न । तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरि वहिरञ्चवः पञ्चम्या इति समासविधानाज्ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

एतद्योगे षष्ठी स्यात् ॥ दिक्शब्देति पञ्चम्यपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपर्युपरिष्टात् ॥

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये ऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामाद्रामं वा । एवं विनानाना ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

एभ्यो ऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः ॥ स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥

एभिर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च ॥ दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूराद् दूरेण वा । अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा । असत्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेऽह । दूरः पन्थाः ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्याच्चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः ॥ कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥*॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ अर्हाणां कर्तृत्वे ऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ * ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्ता । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ॥ गोषु दुह्यमानासु गतः ॥

षष्ठी चानादरे । २ । ३ । ३८ ॥

अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभू-प्रसूतैश्च । २ । ३ । ३९ ॥

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ॥

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्यार्थे ॥ आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरि पूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो विभक्तम् । निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे ॥ मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्वकथने तात्पर्यम् ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

आभ्यां योगे तृतीया स्यात् सप्तमी च । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तो ऽधिकरणे ॥ मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥ उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्न इत्यर्थः । प्रत्य-

यार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम्॥

सम्बोधने च। २। ३। ४७॥

इह प्रथमा स्यात्॥ हे राम॥

सामन्त्रितम्। २। ३। ४८॥

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्॥ अग्ने तव। आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्येवमादयः॥

एकवचनं सम्बुद्धिः। २। ३। ४९॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्॥ हे राम। सम्बुद्धिप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरित्येवमादयः॥

षष्ठी शेषे। २। ३। ५०॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्॥ राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव॥ सतां गतम्। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधो दकस्योपस्कुरुते। भजे शम्भोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः॥

ज्ञो विदर्थस्य करणे। २। ३। ५१॥

जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्॥ सर्पिषो ज्ञानम्।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि। २। ३। ५२॥

एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्॥ मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनं ईशनं वा॥

कृञः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥

कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने ॥ एधो दकस्योपस्करणम् ।

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ चोरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ * ॥ रोगस्य चोरज्वरः । चोरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चोरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ सर्पिषो नाथनम् । आशिषि किम् । माणवकनाथनम् । तत्सम्बन्धिनी याञ्चेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥

हिंसार्थानामेषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ चोरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च । चोरस्य निप्रहणनं प्रणिहननं प्रहणनं निहननञ्च । नट अवस्यन्दने चुरादिः । चोरस्योन्नाटनम् । चोरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता ॥ शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः ।

द्विवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

याजुष-ज्यौतिषं

सोमाकरसुधाकरभाष्यसहितम् ।

आर्च-ज्यौतिषं

च

सुधाकरभाष्येण तल्लघुविवरणेन च सहितम् ।

महामहोपाध्यायसुधाकरद्विवेदिसंशोधितम् ।

वाराणस्यां

मेडिकल् हाल् नाम्नि मुद्रायन्त्रालये मुद्रितम् ।

संवत् १९६४ । सन् १९०८ ।

YĀJUSHA-JYAUTISHA

with the Bhāshyas of Somākara Śesha & Sudhákara Dvivedin,

AND

ĀRCHA-JYAUTISHA

with the Bhāshya of Sudhākara Dvivedin and Professor Muralídhar Jhá's explanatory notes

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SUDHĀKARA DVIVEDIN,
Fellow of Allahabad University
AND
First Professor, Government Sanskrit College, Benares.

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES,
1908.

श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

ज्यौतिष-भूमिका ।

जयति यतिवराद्यैः पूजितोऽनेकवाद्यैः
सकलकलंनदक्षो राम एकः सुपक्षः ।
द्युमणिमणिषु रक्तः साधुसेवाविभक्तः
स्वजनजनकनिष्ठः कार्यसिद्धौ पटिष्ठः ॥ १ ॥
रमन्ते योगिनो यत्र श्रमं ते स्वं हरन्ति च ।
नमन्ते भोगिनो यं च तमन्ते वासिनं स्मर ॥ २ ॥

वेदस्य शब्दशास्त्रं मुखं ज्यौतिषं नेत्रे निरुक्तं श्रोत्रं कल्पो हस्तौ शिक्षा नासिका छन्दश्च पादद्वयमस्तीति प्रसिद्धत्वाद्वेदः षडङ्ग उच्यते। वेदाङ्गत्वात् षडङ्गानि द्विजैरवश्यमध्येतव्यानि इति सर्वसम्मतत्वात् पठन्ति च तानि वैदिकमतावलम्बिनो लोकाः। षडङ्गपाठः पुण्यपुञ्जोत्पादक इति समवगम्याधीयते लोका इदं वेदचक्षूरूपं याजुषमार्चं च ज्यौतिषमपि। अस्य रचना च भारतात् पूर्वं मन्मते। यतो यथाऽत्र पञ्चभिर्वर्षैर्द्वावधिमासौ तथैव महाभारते युधिष्ठिरवनवासे त्रयोदशवर्षमिते किञ्चित्कालादर्वागेव तेषां प्राकट्ये दुर्योधनेन तदसमाप्तौ एषां प्राकट्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं पुनरेतैर्वनवासः कर्त्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटपर्वणि ।

"पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ।
एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ॥
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ॥

एवमेतद् ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ।
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्भूमें पराङ्मुखु"रिति ।

परम्परातो यूरोपदेशेऽपीदं ज्यौतिषं जोन्स, (W. Jones) कोलब्रूक, (Colebrooke) बेन्टली, (Bentley) डेविस, (Davis) वेबर, (Weber) म्याक्सम्यूलर, (M. müller) प्राट, (Pratt) डान्किन्, (W. F. Donkin) ह्विटनी, (Whitney) थिबो, (G. Thibaut) महाशयेभ्यश्च प्रसिद्धम् ।

याजुषज्यौतिषे सोमाकरशेषेण विरचितं भाष्यं यच्च यूरोपदेशे वेबरादिमहाशयेभ्यः प्रसिद्धं तस्यैव मुद्रणायेह मम प्रयासः ।

गणितस्कन्धे उपपत्तिमानागमः प्रमाणमिति मतमवलम्ब्य सोमाकरपूर्वतोऽपि याजुषे चार्चे च ज्यौतिषे बहुत्र भ्रष्टान् पाठान् गणितोपपत्त्या संशोध्य थिबोमहाशयेन सन् १८७७ खीष्टाब्दे एशियाटिकसोसाइटीपत्रे कतिपयश्लोका व्याख्याताः । ततः सन् १८९६ खीष्टाब्दे स्वकृतभारतीयज्योतिःशास्त्रनामग्रन्थे शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन कतिपयास्ततोऽन्यश्लोकाश्च महाराष्ट्रभाषायां व्याख्याताः । गतवर्षे सन् १९०६ खीष्टाब्दे बार्हस्पत्यनाम्ना कविना थिबोमहाशयानामर्थान् विविच्य हिन्दुस्तानरिव्यू (Hindustan Review) नामकमासिकपत्रे मार्चमासादारभ्य नोवेम्बरमासपर्यन्तं निजधियाऽतिपरिश्रमेण प्रायः सर्वेषां श्लोकानामङ्गलभाषायां व्याख्यानं प्रकाशितम् । तत्र चाशुद्धिप्राचुर्यं विशेषतो याजुषे 'भांशाः स्युरष्टकाः कार्याः' 'कार्या भांशाष्टकास्थाने' 'याः पर्वभादानकलाः' 'तिथिमेकादशाभ्यस्तां' 'नवकैरुद्गतोऽंशः स्यात्', 'एकादशभिरभ्यस्य' 'सूर्यर्क्षभागान्नवभिर्विभज्य' 'त्र्यंशो भशेषो दिवसस्य भागः' इत्यादीनाम् । आर्चे 'श्रविष्ठाभ्यो गुणाभ्यस्तान्' इत्यादीनां च तद्व्याख्यानं दूरतो भ्रष्टं विलोक्य तस्यैव बार्हस्पत्यस्याग्रहेण सन्मित्राणां चानुरोधेन तामेव पाठशोधनरीतिमवलम्ब्य वैदिकलोकोपकाराय मया नवीनं भाष्य-

मरचि यच्च सन् १९०६ खीष्टाब्दस्य दिसेम्बरमासे वाराणस्यां प्राभाकरी-मुद्रणयन्त्रालये मुद्रितं पश्चाद्बार्हस्पत्यकृतवृथाखण्डनेन झोपा[1]ख्यमैथिलवृन्दमण्डनेन च सर्वत्रैव विख्यातं समादृतं च । इदानीं स्वभाष्ये ये ये विशेषा अर्थास्तेषां प्रदर्शनायेदं सोमाकरभाष्यं महताऽऽयासेन संशोध्य समुचितसाधुपाठांश्च टिप्पण्यां निवेश्य सुजनविद्वज्जनरञ्जनाय निजभाष्यसहितमिह मुद्रितम् । अस्यान्ते पाठकानां सौकर्याय निजनिर्मितमार्चज्यौतिषभाष्यं मन्दानां बोधाय काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यापकज्यौतिषाचार्यझोपाख्यश्रीमुरलीधरशर्मनिर्मितलघुसुधाकरभाष्यविवरणं तदीयमङ्गलभाषायां विशिष्टार्थनिरूपणं (Appendix) च निवेशितम् ।

याजुष—१८ श्लोकस्य सोमाकरभाष्ये "पर्वणां व्यवस्थेत्येक आहुः" "अन्ये त्वाहुः" इत्यादिलेखेन याजुषज्यौतिषे बहवो भाष्यकाराः सन्तीति स्फुटम् । परन्तु तेषां भाष्याणि अद्यावधि नोपलब्धानि ।

सोमाकरभाष्यमुद्रणावसरे काशीस्थपण्डितबालमुकुन्दमालवीयस्य पुस्तकद्वयं लब्धं यत्र प्रथमपुस्तके (= बा॰ प्र) मध्ये संवत् १८९५, अन्ते च संवत् १९२२ लिखितम् । द्वितीयपुस्तके (बा॰ द्वि॰) अन्ते श्लोकेन संवत् १८२७ फाल्गुनशुक्लदशमी रविवारे, तथा गद्येन संवत् १८८३ कार्त्तिककृष्णद्वादशीति लेखः ।

काशीस्थदीक्षितरामचन्द्रजडीसंज्ञकस्य पुस्तकद्वयं लब्धं यत्र प्रथमपुस्तके सं॰ १९१७ भाद्रपदकृष्णद्वादश्यां भौमे लिखितम् । द्वितीयपुस्तके लिपिकालो नास्ति अन्ते 'इति श्रीशेषनागकृतं ज्योतिःशास्त्रभाष्यं समाप्तम्" इति लेखः । अवलोकनेनेदं प्राचीनं भाति ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयाध्यक्षपण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादस्यातिप्राचीनं पुस्तकं लब्धम् । यत्रान्ते "शके नन्दनसंवत्सरा-

(१) खण्डनमण्डनाय वाराणस्यां प्राभाकरीमुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता झोपाख्यमैथिलवृन्देरुद्घाटिता 'चिकित्सा' विलोक्या ।

न्तर्गतवैशाखसितदशम्यां शेषनीलकण्ठेन लि (खि) तं स्वार्थं परार्थं चेति लेखः ।

एवं पुस्तकपञ्चकं निजं चैकं प्राचीनं पुस्तकं सङ्गृह्य गणितयुक्त्या च मया साधुपाठा विचारिताः ।

सर्वेषु पुस्तकेषु प्राय एकरूपेण भ्रष्टाः पाठा लिखिताः सन्ति । बा॰ द्वि॰ पुस्तके कुत्रचित् शुद्धः पाठः ।

सोमाकरभाष्यस्योपलब्धपुस्तकेषु पाठानां कीदृशी दुर्दशेति सर्वत्र विदुषां प्रसिद्धमेवातो मच्छोधितपाठानामवलोकनेन पक्षपातरहितानां सारासारग्राहिणां सुधियामग्रे मदीयः परिश्रमः स्फुट एव भविता किमिहात्मस्तुत्या ।

याजुषे आर्चे च ज्यौतिषे पाठान्तरवशादध्याहारेण शब्दानामर्थान्तरेण च मदीयभाष्ये या भिन्ना भिन्ना व्याख्यास्ताः पश्यन्तु सुजना मच्छोधितपाठाः समीचीना वा सोमाकरसम्मता इति च मध्यस्थबुद्ध्या भृशं परीक्षन्तां किमिह शपथपरिहारेण । मच्छोधितमपि सोमाकरभाष्यं पुनः पुनः परिचिन्त्य सुधियः साधुशब्दैर्लोकोपकाराय शोधयन्तु च ।

सोमाकरभाष्ये श्रुतिवाक्यानि यावच्छक्यं शोधितान्यपि सुधीभिर्विशेषतो विचिन्त्यानि ।

सोमाकरः शेषकुलोद्भूतः काशीनिवासी कश्चिद्दाक्षिणात्यो ब्राह्मणो ज्योतिषशास्त्रगहनविषयानभिज्ञ इति तल्लेखेनानुमीयते । अस्य जन्मादिसमयश्च नाद्यावधि विदितः ।

सम्प्रति ज्ञानलवदुर्विदग्धा अनेके यूरपभाषाविज्ञा भारतवर्षीयाः प्रायः स्वप्रतिष्ठाप्रदर्शनाय सत्यपथमपहाय दुराग्रहेण निजवाग्बलेन च ज्योतिषादिवैदिकग्रन्थानामन्यथार्थान् कुर्वन्ति अत-

एतदुपसंहारे सुजनान् विदो विनयेन प्रार्थये

तुष्यन्तु सुजना बुद्ध्वा विशेषान् मदुदीरितान् ।
अबोधेन हसन् मां हि ह्रस्वः सन्तोषमेष्यति ॥

चेष्टागकालघटिकामितिसाधनाय
सत्रे व्यलेखि लगधेन यथोक्तमत्र ।
सोमाकरेण निजनिर्मितभाष्यमध्ये
तथ्यं तदुक्तमिह तर्हि ममाग्रहो न ॥ इति

सुधाकरद्विवेदी ।

याजुषैकोनचत्वारिंशश्लोकभाष्यादिना स्फुटम् ॥ १८ ॥

इदानीं लग्नानयनं चन्द्रर्त्तुसाधनं चाह ।

श्रविष्ठाभ्यो गणाभ्यस्तान् प्राग्विलग्नान् विनिर्दिशेत् ।
स्वार्कान्मासान् षडभ्यस्तान् विद्याच्चान्द्रमसानृतून् ॥ १९॥

गणो भगणः सप्तविंशतिस्तेन श्रविष्ठोदयतो ये इष्टकालभागास्ते-ऽभ्यस्ता गुणनीयास्तान् भांशान् श्रविष्ठाभ्यो धनिष्ठाभ्यो गणयित्वा प्राक् प्राग्दिशि विलग्नान् भांशान् विनिर्दिशेत् कथयेद्गणक इति शेषः । स्वार्कान् स्वनाक्षत्रान् मासानेव षडभ्यस्तान् षड्गुणितान् चान्द्रमसान् चन्द्रसंबन्धिनो गणक ऋतून् विद्याज्जानीयादिति ।

अत्रोपपत्तिः । अत्रैकस्य नक्षत्रस्य चतुर्विंशत्यधिकशतभागाः कृता-स्तेऽंशा नक्षत्रांशा वा भांशा उच्यन्ते । एवं भदिनस्यापि चतुर्विंशत्यधिक-शतमिता भागास्ते भदिनभागांशाः कथ्यन्ते । श्रविष्ठातो नाक्षत्रा ये इष्टका-लभवा अंशा भागास्त एवेष्टकालांशा ज्ञेयाः । एकस्मिन् भदिने वा चतुर्विं-शत्यधिकशतसमेषु भदिनभागेषु भचक्रेकभ्रमणेन प्राग्दिशि सर्वेषां नक्षत्रा-णां वा २७ × १२४ भांशानामुदयोऽतोऽनुपातो यदि १२४ भदिनभागेषु २७ × १२४ नक्षत्रभागानामुदयास्तदेष्टभदिनभागेषु किं लब्धाः श्रवि-ष्ठातो भांशा $= \frac{२७ \times १२४ \times इभदिभां}{१२४} = २७ \times इभदिभां$ । अत उपपन्नं ल-ग्नानयनम् । अत्र बार्हस्पत्यादीनां व्याख्यानं न साधु । कुत्रापि-अभ्य-स्तपदेन योगो न गृह्यत इति । चन्द्रैकभगणकालो हि नक्षत्रमास इति याजुषैकत्रिंशश्लोकेन स्फुटम् । एकस्मिन् चन्द्रभगणकाले च तत्षड्-ऋतवोऽतो नक्षत्रमासाः षड्गुणास्तदृतवो भवन्तीति सर्वं निरवद्यम् ॥ १९॥

इदानीं तिथिमानमाह ।

अतीतपर्वभागेभ्यः शोधयेद्द्विगुणां तिथिम् ।
तेषु मण्डलभागेषु तिथिनिष्ठां गतो रविः ॥ २० ॥

याजुषद्वाविंशश्लोकभाष्यादिना स्फुटम् ॥ २० ॥

इदानीमिष्टतिथिसमे नक्षत्रे भकला आनयति ।

याः पर्वभादानकलास्तासु सप्तगुणां तिथिम् ।
प्रक्षिपेत् तत्समूहं तु विद्याद्भादानिकाः कलाः ॥२१॥

याजुषैकविंशश्लोकभाष्यादिना सर्वं स्फुटम् । अत्र किञ्चित्पाठभेदो नार्थान्तरकर इति ॥ २१ ॥

इदानीं दिनमानमाह ।

यदुत्तरस्यायनतो गतं स्या-
च्छेषं तु यद्दक्षिणतोऽयनस्य ।
तदेकषष्ट्या द्विगुणं विभक्तं
सद्वादशं स्याद्दिवसप्रमाणम् ॥ २२ ॥

याजुषचत्वारिंशश्लोकभाष्यादिना सर्वं स्फुटम् ॥ २२ ॥

इदानीमृतुशेषमधिशेषं वाऽऽह ।

यदर्धं दिनभागानां सदा पर्वणि पर्वणि ।
ऋतुशेषं तु तद्विद्यात् संख्यया सह पर्वणाम् ॥ २३॥

याजुषैकचत्वारिंशश्लोकभाष्यादिना सर्वं स्फुटम् ॥ २३ ॥

इदानीं वेधोपायमाह ।

इत्युपायसमुद्देशो भूयोऽप्येवं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञेयराशिं गताभ्यस्तं विभजेज्ज्ञानराशिना ॥ २४॥

याजुषद्विचत्वारिंशश्लोकभाष्यादिना सर्वं स्फुटम् ॥ २४ ॥

इदानीं नक्षत्रदेवता आह ।

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पती ।
सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमाऽपि च ॥ २५ ॥
सविता त्वष्टाऽथ वायुश्चेन्द्राग्नी मित्र एव च ।
इन्द्रो निर्ऋतिरापो वै विश्वेदेवास्तथैव च ॥ २६ ॥
विष्णुर्वसवो वरुणोऽज एकपात् तथैव च ।
अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषा अश्विनौ यम एव च ॥ २७॥

नक्षत्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि ।
यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥ २८ ॥

याजुषस्य ३२–३४ श्लोकभाष्येण सर्वं स्फुटम् ॥ २५–२८ ॥

इदानीमुपसंहारमाह ।

इत्येतन्मासवर्षाणां मुहूर्त्तोदयपर्वणाम् ।
दिनर्त्त्वयनमासानां व्याख्यानं लगधोऽब्रवीत् ॥२९॥

याजुषोपान्तिमश्लोकभाष्येण स्फुटम् ॥ २९ ॥

इदानीं फलस्तुतिमाह ।

सोमसूर्यस्तृचरितं लोकं लोके च सन्ततिम् ।
सोमसूर्यस्तृचरितं विद्वान् वेद विदश्नुते ॥ ३० ॥

याजुषत्रिचत्वारिंशश्लोकभाष्येण स्फुटम् । अत्र पूर्वोत्तरार्धयोर्वैपरीत्यं लेखकदोषत इति स्पष्टम् ॥ ३० ॥

इदानीमिष्टविषुवति तिथ्यानयनमाह ।

विषुवत् तद्गुणं द्वाभ्यां रूपहीनं तु षड्गुणम् ।
यल्लब्धं तानि पर्वाणि तदर्धं सा तिथिर्भवेत् ॥ ३१॥

याजुषत्रयोविंशश्लोकभाष्यादिना सर्वं स्फुटम् । अत्र किञ्चित्पाठभेदस्तदर्थस्यैव दातेति न दोषाय ॥ ३१ ॥

इदानीं कस्य युगस्य कालज्ञानमित्याशङ्क्याह ।

माघशुक्लप्रवृत्तस्य पौषकृष्णसमापिनः ।
युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

याजुषपञ्चमश्लोकभाष्येण स्फुटम् । अत्र किञ्चित्पाठभेदो न दोषायेति ॥ ३२ ॥

इदानीं दशसु विषुवत्सु तिथीनाह ।

तृतीयायां नवम्यां च पौर्णमास्यां त्रिकद्विके ।
द्वादश्यां विषुवान् प्रोक्तो द्वादश्यां दशमं भवेत् ॥ ३२॥

३१ श्लोकोक्तक्रियाया उदाहरणरूपोऽयं श्लोकः । यथा यदि विषुवत् = १ । तदा तदुक्तप्रकारेण सपर्वतिथिमानम् ।

= ६ (२ × १ - १) प + $\frac{३}{२}$ (२ × १ - १) ति = ६ पर्वाणि + ३ तिथयः । पर्वणां प्रयोजनाभावात् तृतीया तिथिरेव पठिता । एवमन्यास्तिथयः समायान्ति । अतस्तृतीयायां प्रथमो नवम्यां द्वितीयः पौर्णमास्यां तृतीयस्तिकृद्विके षष्ठ्यां चतुर्थो द्वादश्यां पञ्चमश्च **विषुवान्** प्रोक्त आचार्यैरिति शेषः । एवं पुनस्तृतीयादावन्यानि विषुवन्ति भूत्वा द्वादश्यां तिथौ दशमं विषुवद्भवेदिति । अत्र **बार्हस्पत्या**दिव्याख्यानं न रुचिकरं तथात्र "तृतीयां नवमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीम्"—इत्यादिपाठोऽपि न साधुरिति ॥ ३३ ॥

इदानीं कदा चतुर्दश्यां यज्ञार्थमुपवासः कार्य इति कथयति ।

चतुर्दशीमुपवसथस्तथा भवे-
द्यथोदितो दिवसमुपैति चन्द्रमाः ।

यथोदितश्चन्द्रमाश्चतुर्दशीं दिवसमुपैति तथोपवसथो भवति ।

अत्रेतदुक्तं भवति । यथा शुक्लद्वितीयादेः क्रमेणोदितश्चन्द्रश्चतुर्दशदिनं प्राप्नोति तथा सा चतुर्दशी यज्ञार्थे वेदोक्तविधिनोपवसथो यागपूर्वदिवसो भवति । अत्र मन्मते श्लोकोत्तरार्धस्य त्रुटिः । अत्र परम्परात उत्तरार्धस्यानुष्टुप्छन्दोऽर्धेन पूर्त्तिरिति न युक्तं छन्दसोर्भेदादिति सुज्ञैर्भृशं विचिन्त्यमिति ॥

इदानीं द्वितीयवर्षप्रवेशकालमाह ।

माघशुक्लाह्निको भुङ्क्ते श्रविष्ठायां च वार्षिकीम् ॥ ३४॥

माघशुक्लाह्निको द्वितीयमाघशुक्लप्रतिपत्तिथावाह्निकः कर्मकर्ता श्रविष्ठायां धनिष्ठायां सत्रां वार्षिकीमेकवर्षसंबन्धिना यज्ञक्रियां भुङ्क्तेऽश्नुते । तस्माद्दिनादन्यवर्षारम्भोऽतो द्वितीयवर्षाह्निकक्रियारम्भो भवतीत्यर्थः । अत्रापि मन्मते पूर्वार्धश्लोकस्य त्रुटिरिति वैदिकैर्भृशं विचिन्त्यमिति ॥ ३४ ॥

इदानीं गणितप्रशंसामाह ।

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्यौतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥ ३५ ॥

याजुषचतुर्थश्लोकभाष्येण स्फुटम् । अत्र 'गणितं' स्थाने 'ज्यौतिषम्' इति पाठो न विशेषार्थप्रद इति ॥ ३५ ॥

इदानीं ज्यौतिषस्य वेदाङ्गत्वे सद्युक्तिमाह ।

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥ ३६ ॥

याजुषतृतीयश्लोकभाष्येण सर्वं स्फुटम् ॥ ३६ ॥

गुणरसाङ्कधरामितवत्सरेऽकृत निरीक्ष्य मतान्तरसंग्रहम् ।
असितपौषदलाद्यसिते वरं रघुवरस्य बलेन सुधाकरः ॥

इति सुधाकरभाष्यसहितमार्चज्यौतिषं समाप्तम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमिथिलायै नमः ।

श्रीद्विवेदिगुरुरचित-याजुषार्चज्यौतिषवेदाङ्ग-भाष्योपरि लघुविवरणम् ।

श्रीमद्द्विवेदिगुरुवर्यपदारविन्द-
सञ्चिन्तनस्फुरितबोधलवः करोति ।
झोपाख्य-चानन-सुतो मुरलीधरोऽस्य
भाष्यस्य तद्विवरणं लघु-संशयघ्नम् ॥ १ ॥

अस्तीहास्मिन् सत्पथारूढे विमूढगूढे 'सुधाकर-भाष्ये' प्राचीनरीतिवमुखानां ज्यौतिषसिद्धान्तगहनगोलगणितवञ्चितानां जनानां प्रायो-वृथा संशयावसर इति सप्ताधिकैकोनविंशति—१९०७तमखीष्टाब्दस्य 'मार्च'-मासीय-'हिन्दुस्तान-रिव्यू'नाम्नो मासिकपत्रस्य कस्यचिदङ्गल-भाषामयस्य क्रोडीकृत-बार्हस्पत्य-लेखाडम्बरस्यावलोकनतो व्यर्थगुरुनिन्दां सोढुमदक्षैरस्मद्देशीयमैथिलवृन्दैः प्रकाशितायाश्चिकित्साया निश्चित्य तल्लघुभाष्यविवरणनिर्माणमावश्यकमतो ममोद्यमः स्तोकोऽपि सहृदयानां तद्भाष्यरसिकानां मनोमोदकायैवातः प्रथमं तावद्याजुषे सुधाकर-भाष्ये तदाह ।

(१) श्लोके 'पञ्चसंवत्सरमयम्'-इति पाठे सोमाकरेण रचिते व्याख्यातेऽपि तत्पदस्य युगे सम्बन्धात् तद्युगाध्यक्षं प्रजापतिं प्रणम्येति विशेषणं वरीयोऽतो गुरुशोधितः पाठ एव शोभनः । अनेके ऋषयस्तत्र शुचि-नामा कश्चिदृषिरिह का नाम शङ्का । मन्मते शुचिश्रयस्यैव लघु-नाम शुचिरिति । द्रष्टव्यं गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बकम् ।

(४) श्लोकानन्तरं 'ये बृहस्पतिना' इत्यादि पद्येन पञ्चसंवत्सरात्मके युगे संवत्सरानयनं यत् कृतमिह बृहस्पतिरिदानीं कं राशिमाश्रित्य वर्त्तत इत्यवगमाय ज्यौतिषवेदाङ्गे न कश्चित् प्रकारोऽस्त्यत 'इदं पद्यं क्षेपक'मित्यत्र प्रायो न कस्यापि संशयः ।

(६) श्लोके 'य एव माघः स एव तपः' इत्यत्र तप इति युगपदानुरोधतो नपुंसकम् । तस्य माघमासज्ञापनं सोमाकरभाष्यानुकूलम् । "तपा माघेऽथ फाल्गुने" इति लिङ्गानुशासनमप्यनुशास्ति ।

तत्र बिम्बीयसूर्यचन्द्रधनिष्ठायुतितो ज्यौतिषवेदाङ्गसमयकल्पनं वस्तुतो जल्पनमिव । क्रान्तिवृत्तस्य समानसप्तविंशतिभागानां नक्षत्रकल्पनादिहेति ।

(७) श्लोकोपपत्तौ ये भगणादयो गृहीतास्ते तु पञ्चसिद्धान्तिकाप्रकाशिकायां गुरुवरैर्लिखिता एव । अतोऽन्यत् सर्वं ज्योतिर्विदां सुस्पष्टमिह मूढकाठिन्यमास्ताम् ।

(८) श्लोके 'तन्नाडिकायास्तु भवेत् प्रमाणम्' इति ज्यौतिषवेदाङ्गोक्तवचनमाश्रित्यैव स्वभाष्ये दिनरात्रिमानयोर्युक्तिः प्रदर्शिता । यथा उत्तरायणतो यदि किल गतदिवसाः=२५ तदोत्तरायणारम्भदिनानन्तरं पञ्चविंशे दिवसे तदारम्भदिनमानात् २५ प्रस्थमितं दिनप्रमाणमधिकम् । तदारम्भे चेद् दिनमानम् २४ घटिकास्तदा तद्दिने दिनमानम् २४ घ·+२५ प्र

$$=\left(२४+\frac{२५}{\frac{६१}{४}}\right) घ=\left(२४+\frac{१००}{६१}\right) घ=\left(२५+\frac{३९}{६१}\right) घ=\left(१२+\frac{५०}{६१}\right) मुहू·$$

इदमेव प्रमाणं 'यदुत्तरस्यायनतो गतं स्यात्'-इत्यादियाजुष-५० श्लोकतोऽपि तदेव यदि 'यदेव षष्ठ्या' इह 'तदेकषष्ठ्या' अयं पाठो भवेत् । अतोऽनुमीयते श्रीपतिप्रभृतयः प्राचीना अप्येवमेव व्यवहृतिं मनसि निधाय पयसां षष्टिपलैः पूर्णा जलघटी इत्यादितः समयविभागाः स्वस्वग्रन्थेषु लिलिखुः । न ह्येतेन तुलामापन्नविभागा बुद्धिमद्भिर्विभावनीया इति । सर्वत्रैव ज्यौतिषसिद्धान्ते चतुर्विंशत्यंशा एव परमक्रान्तिभागाः स्वीकृताः ।

ततः सात्तदेशे चराद्यानयनं सुस्पष्टमेव । अहोरात्रह्रासवृद्धितः सम्प्रति प्रचरितां युक्तिमवलम्ब्य ज्योतिषवेदाङ्गनिर्माणदेशात्तांशोहा गुरुवराणां निःसन्दिग्धाऽपि वृथाऽभिमानिनां मोहायैव ।

(९) श्लोके परम्परातो लेखकाद्यनभिज्ञतया 'द्विर्युगमाद्यम्'इति भ्रष्टपाठं संशोध्य 'द्विर्युगमम्'इति सयुक्तिकः पाठः सर्वथैवार्षः । 'गणित-स्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्' इत्याद्युक्त्यैव ज्योतिषसिद्धान्तप्रचारो-ऽन्यथाऽनर्थापत्तेः ।

सर्वत्रैव ऋतुशब्दतोऽत्र षट्संख्या गृहीतेह केषां मन्दानामाशङ्का । गुरुवरवासनातः 'प्रथमं सप्तमम्' इत्यादिपाठादपि षडन्तरिते तिथावय-नाद्या भवन्त्यत ऋतुशब्देन षट्संख्याग्रहणे 'द्विर्युगमम्' इति पाठे च ज्योतिषवेदाङ्गनिर्मातृमर्म सुरचितम् । अन्यथा

"यन्योऽन्यथाऽन्यथार्थं करणं यच्चान्यथा करोत्यबुधः ।
स पितामहमुपगम्य स्तौति नरो वैशिकेनार्याम् ॥"

इति वराहोक्तिः कुत्र संघटते ।

(१०) श्लोके 'धाता क' इत्यत्र धाता क इति पदद्वयमेकार्थ-बोधकमवगम्य तत्र 'अर्यमा'इति पाठः समुचित एव । सोमाकरोऽपि निजभाष्ये सन्देहापनोदनायैव 'धाताऽर्यमेति मन्त्रवर्णात्' इत्युक्तवान् । अथात्र २७ सौरनक्षत्रैर्यदि ३६६ एते रविसावनदिवसा लभ्यन्ते तदा ४½ सौरनक्षत्रैः क इति लब्धा एकर्त्तौ रविसावनाहाः $= \frac{३६६ \times ९}{२७ \times २} = ६१$ । एव-मेकस्मिन्नृतौ चन्द्रदिवसा द्वाषष्टिः । एतेन १९,५१,५६पृष्ठेषु 'द्विलव-त्रयसम्भूतम्' इत्यादि गर्गोक्तमप्युपपद्यते ।

(११) श्लोकस्य पूर्वार्धे साम्यान्यतोऽखण्डदिनानयनाय गुरुवर-भाष्यत एव वेदाङ्गकथनं सङ्गच्छते । तत्र सैकनिरेककरणं सिद्धान्तविदां सुस्पष्टमेव । अस्योत्तरार्धे न कश्चिद्विशेषः किन्तु वृथैव गणितानभिज्ञानां सोमाकरादीनां वागाडम्बरमिति ।

(१२) श्लोकेऽपि न कश्चिद्विशेषः । द्विवेदिभाष्यतः सर्वं स्पष्टमेव । तत्र धूलिप्रक्षेपणमिव वाङ्मात्रवर्षणं कस्य हास्याय न भवेदिति ।

(१३) श्लोकस्य यागपरं सोमाकरव्याख्यानमास्ताम् । किन्त्वह स्फुटार्थमेव 'आप' एतत्स्थले 'गत' इति पाठो गुरुवरैरपि स्वीकृतः । अथात्र चन्द्रपर्वगणानयनेऽधिमासशेषत्यागो ज्योतिषसिद्धान्तेऽतिप्रसिद्ध इति । अथात्र भाष्ये 'शङ्करबालकृष्णदीक्षितशोधितानुरूपं समीचीनम्' इत्यस्यायमभिप्रायो यथा दीक्षितव्याख्याने त्रुटिस्तथैव बार्हस्पत्यव्याख्यानेऽपीति।

"This total should be farther increased by two for every sixty of the total" (see his Jyotisha Vedánga p. 41)

अत्र This total should be farther increased by whole number of the quotient obtained by multiplying by two and dividing by sixty the total.

एवमुचितम् ।

अत्र ज्योतिषमर्मवञ्चितस्याधिपर्वग्रहणं राहुरिवेत्यत्रोदाहरणम् ।

कल्प्यते तृतीययुगे द्वितीयपर्वणि पर्वगणानयनमभीष्टम् । तदा बार्हस्पत्यव्याख्यातः ३ − १ = २ । इदं द्वादशगुणम् = २ × १२ = २४ । इदं द्विगुणम् = २४ × २ = ४८ । इदं गतपर्वद्वयेन युतम् = ५० । इदं षष्टितोऽल्पमतः पर्वगणः = ५० ।

अथ बार्हस्पत्यगणितेन

$$\text{पर्वगणः} = [(\text{य} - १) \times १२ \times २ + \text{र}] \times (१ + \frac{२}{६०})$$

$$= [(३ - १) १२ \times २ + २] \times (१ + \frac{२}{६०})$$

$$= (४८ + २)(१ + \frac{२}{६०}) = ५० + \frac{५० \times २}{६०} = ५१ + \frac{४०}{६०} ।$$

एतद्द्वयमसाधु । यतस्तद्गणितेनाधिपर्वसहितः पर्वगण आयाति तत्त्यागेन वास्तवः पर्वगणः ५१, सोऽयं द्विवेदिव्याख्यानेन तदुपपत्त्या च सिद्ध्यतीति प्रत्यक्षबाधो हि महादूषणमिति विलोकयन्तु गणितरसिका ज्योतिर्विदः ।

(१४) श्लोके पारिभाषिके न कश्चिद्विशेषस्तथापि द्विवेदिपा एव श्रेयानिति ।

(१५) श्लोके पूर्वापरप्रसङ्गेन भांशानयनमेवोचितमतो गुरुवरशोधितः पाठ एव समुचितः । इह द्वादशपत्तसम्बन्धिनो भांशा अनुपयुक्ता अपि कैश्चित् साध्यन्ते वृथा तत्परिश्रमस्तेभ्य एव रोचते । न कोऽप्यस्य १९ श्लोके सम्बन्धो यस्तैर्दत्त इति ।

अत्रानुवादे 'एकादशगुणः' एतेन 'एकादशयुतः' इत्यर्थः कस्मात् तथा 'द्वादशकोद्धताः'' इत्यनेन द्वादशभक्ता इति च कस्मा अन्यस्मै गणितज्ञाय रोचेत? । अथैतद्व्याख्याने या रीतिः प्रदर्शिता सा च श्लोकार्थतः कथमपि न सिद्ध्यतीत्यन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तमिव । अथाच तत्कल्पितशङ्कासमाधाने अपि तामेव दशामालम्बेते (see 48—49 pages of his Jyotishavedánga)

अथ यदि पक्षाः = १४ । तदा तद्व्याख्यानतो भांशाः = ८× १+७३ × २ = ८ + १४६ = १५४ । नक्षत्रभांशतष्टतो भांशाः = ३० गौरवेण सिद्ध्यन्ति । गुरुवरर्चितपाठतश्च भांशाः = १४ × ११ = १५४ नक्षत्रभांशतष्टतो भांशाः = ३० । एते लाघवेन श्लोकार्थतस्तद्वासनया च सिद्ध्यन्ति । एवं यदि पक्षाः = १५, तदा तद्व्याख्यानतो भांशाः

८ × १ + ३ × ७३ = ८ +२१९ = २२७ नक्षत्रभांशतष्टतो भांशाः = ८३ ।

गुरुवरशोधितपाठतश्च भांशाः ११ × १५ + ६२= १६५ + ६२=२२७ नक्षत्रभांशतस्तष्टास्ते ८३ लाघवेन सिद्ध्यन्तीति निरवद्यम् ।

(१६) श्लोके 'स्यादूनः' इत्यत्र 'स्याद्युतः' इति गुरुवरशोधितपाठेनैव सूक्ष्मगणनाऽन्यथा स्थूलगणनैव हस्तगता । अथ ज्यौतिषवेदाङ्गे श्लोकपाठानां क्रमभङ्गो वैदिकानां कण्ठेन पाठकरणादिति सर्वेषामेकमतम् । अतो विंशश्लोकानन्तरं गुरुवरैर्यथार्थतिथिनक्षत्रानयनार्थमेव स्वभाष्येऽयं शोधितः श्लोको निवेशितः । तद्व्याख्या च सूक्ष्मनक्षत्रार्थं

साध्वी । तत्र हि सोमाकरवदन्यथा व्याख्यानेन वेदाङ्गे स्थूलप्रकारप्रकाशनेन दोष एवेति । एवमेवार्चस्य त्रयोदशश्लोकश्च तदर्थप्रतिपादको द्विवेदिशोधित एव समुचितः । तत्र तिथिनक्षत्रानयनश्लोकत्रुटिर्लेखकभ्रान्त्या पाठकभ्रान्त्या वा प्रसिद्धत्वादिति गुरुवरोक्तं ज्यौतिषसिद्धान्तविदां किमुत न मान्यं वेदाङ्गस्य सूक्ष्मत्वसिद्धेरिति दिक् ।

(१७) श्लोके यदि यागकालपरं सोमाकरभाष्यवदन्येषां व्याख्यानं गणितयुक्तिरहितं वस्तुतः श्रुतिविरुद्धमपि श्रुतिसम्मतं तत्रालमस्माकमाग्रहेण । यत्किञ्चिन्मात्रादिपरिवर्त्तनेनैव लेखकादिदोषजनिताऽशुद्धिर्गुरुवरमाश्रित्य शोधिता स्फुटार्थप्रदाऽपि चलच्चित्तं वञ्चयतीव । अत्र द्विवेदिभाष्ये भांशतो नक्षत्रानयनोपपत्तिः प्राचीनकुट्टकरीतितः सर्वमान्यैव । 'नक्षत्रकमाणि' अत्र चरणवाचककमलिङ्गभ्रान्तिवारणाय बार्हस्पत्यो वाचस्पत्यकोशं किमु न पश्यति ।

(१८) श्लोके 'भृ' यदि ह्रस्व एव स्यात् तर्हि छन्दोभङ्गदोषदानेन ज्यौतिषवेदाङ्गकारस्यापकार एव बार्हस्पत्येन विहितः । तथैव वेदाङ्गकारसम्मत–'चित्–स्थाने 'चि' करणेन तेनैव बार्हस्पत्येन सुधा–स्थाने हालाहलं न प्रक्षिप्तं किमु येन वेदाङ्गच्छन्दसो वृथैव मृतिरजायत । अथात्र वस्तुतः प्राचीनज्यौतिषशास्त्रापरिचितेन तेनानियतसमीकरणस्य (Indeterminate equation) गौरवक्रियैवालेखि । अत्र गुरुवरलिखिता प्राचीनरीतिः १७ श्लोकोपपत्तौ प्रकटितैव । अत्र सोमाकरभाष्यं हि दर्शनार्हम् । (द्र॰ अस्य पुस्तकस्य पृ॰ ३०—३२)

(१९) अहो ! येऽष्टकास्वेव विभ्रमन्ति ते कथं परःशतं वैदिकसिद्धान्तसङ्केतकाठिन्यमवगच्छन्ति । वेदे ऋतु-शब्दः षट्संख्याबोधकः कुत्रचित् पञ्चबोधकोऽस्त्यपि सर्वत्र श्रुतौ चतस्र एवाष्टकाः । पञ्चदशश्लोकेऽस्य सम्बन्धाभावेऽपि गणितोपपत्तियुक्तं गुरुवरशोधितं पाठमपहाय यथेच्छकपोलकल्पितो बार्हस्पत्यपाठो दुराग्रहमेव प्रकाशयति । इनाः सूर्या इत्यादिभानुवाचिनः सर्वे ज्यौतिषशास्त्रे द्वादशसंख्याबोधकाः ।

अत्र ब्रह्म वा एष इनस्तपतीति सोमाकरभाष्यं विलोक्यम् (अस्य पुस्तकस्य पृ॰ ४६, पं॰ ३) इनो राजचरति: समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि (ऋ॰ सं॰, अष्टक ७. अध्या. ५. वर्ग ३१)

(२०) श्लोके २५ श्लोकोक्त-'वर्त्तमानार्कभ'मितिवत् 'तिथिनक्षत्रमादिशेत्' इति स्पष्टमवलोक्यापि बार्हस्पत्येन सर्वमन्यथैव व्यधायि। (See his Jyotisha-vedánga p. 58—59). तदशुद्धिप्रकाशनाय तदनुसारेण तिथिनक्षत्रानयनार्थं कल्प्यते पर्वभांश: = १। अत्र 'जावाद्यंशै: समम्'–इत्यादिना 'जौ द्रा ग'–इत्यादिना चाश्विनी । अथ पर्वानन्तरं द्वितीयायां तिथौ नक्षत्रानयनार्थं तद्गणितम्–

११ ति = ११ × २ = २२। इदं पर्वभांशसमन्वितं जातम् = २२ + १ = २३। इदं भसमूहेन सप्तविंशत्या विभज्य लब्धं शून्यमत: पर्वभाद् गणनया द्वितीयायामश्विनी। सा च बार्हस्पत्येन तदनुयायिभिश्चैव मान्या। आश्चर्यं खलु ! पर्वभमश्विनी तदग्रे द्वितीयायां चाश्विनी इति क: स्वीकुर्यात् । एवं तद्व्याख्यानरसिका अशुद्धिरसं प्रकामं लिहन्तु । अथात्र गुरुतरसंशोधितपाठव्याख्यानुसारं गणितम्–१२०ति = १२० × २ = २४०। इदं पर्वभांशसमन्वितं जातम् = २४० + १ = २४१। इदं भसमूहेन भांशसमूहेन विभज्य लब्धमेकमत: पर्वभगणनयाऽश्विनी गता द्वितीयायां भरणी समायाता सा च युक्तैव। एवमिह सोमाकरव्याख्यानवद्बार्हस्पत्यव्याख्यानकल्पनं बालजल्पनमिव गणितविदां विनोदायैव ।

'तिथिमेकादशाभ्यस्ताम्' इत्यशुद्धिविवरणम् । ज्यौतिषवेदाङ्गे किल शुद्ध: पाठ: 'तिथिमर्कदशाभ्यस्ताम्' इत्येवासीत्। लेखकादिदोषतोऽथान्यबृहज्ज्यौतिषसिद्धान्तग्रन्थप्रचारात् तदशुद्धिशोधकजनदृष्ट्युपेक्षातोऽपि ककारोर्ध्वगतरेफो विकृत्य मकारमस्पृशत् तेन 'तिथिमेकदशाभ्यस्ताम्' इति । ततस्तमशुद्धपाठं कश्चिद्गणितानभिज्ञ: 'तिथिमेकादशाभ्यस्ताम्'–इति परमामशुद्धिमकरोत् । इयमशुद्धि: सोमाकरभाष्यरचनात: पूर्वमेवासीदिति ज्यौतिषमर्मज्ञा इष्टतिथौ नक्षत्रानयनत: स्पष्टं विलोक्य तमशुद्धिप्रियमवलिप्यन्तु। अथैवं सर्वथा शुद्धस्य तत्पा-

ठस्यायमर्थः । तिथिं प्रसिद्धाम् । अर्कध्नशाभ्यस्ताम् । अर्कैर्द्वादशभिर्दशभिश्चाभ्यस्तां गुणिताम् । वाऽर्काणां द्वादशानां दश विंशत्यधिकशतमये पूर्ववत् । इत्याद्यङ्कव्यवहारो गणिते प्राचीनसमयतोऽतिपरिचितोऽस्ति न ह्यत्र गणितविदां केषां चनाङ्कानां वामतो गतिरिति सामान्यरीतिमवलम्ब्यानर्थमर्थकरणं युक्तमित्यलम् ।

(२१) श्लोके गुरुवरभाष्येणैवोपपत्तिमद्वेदाङ्गकथनं भवतीति पुनः पुनः सज्जना असज्जना अपि गणितविदोऽवलोकयन्तु ।

(२२–२३) श्लोकयोर्यदि गोलगणितयुक्तिरहिते सोमाकरव्याख्याने एव मान्ये तत्र नास्माकमाग्रहः ।

(२४) श्लोके सर्वाणि प्रमाणानि कालसाधनरूपाणीति सोमाकरभाष्येण सङ्गच्छतेऽपि द्विवेदिभाष्यं ज्यौतिषशास्त्रकलुषितानां धान्यप्रमाणशङ्का युक्तैव ।

(२५) श्लोके 'इदं शङ्करबालकृष्णदीक्षितव्याख्यानं समीचीनम्' अत्र समीचीनपदेन यथार्थम् । बार्हस्पत्येन तु स्वज्यौतिषवेदाङ्गव्याख्याने दीक्षितव्याख्यानमुत्तमतरं लिखित्वा धूलिप्रक्षेपेण धूसरायिते स्वव्याख्याने मालिन्येऽमालिन्येऽपि विकृतिर्न स्वयकारि यथा–"I am glad to find that Mr. Dikshit's translation of य (२५) is better than mine" (See his Jyotisha-vadánga's preface p. ii)

अत्र सर्वजनविश्वासार्थमुदाहरणम्–कल्प्यन्ते युगादितो गतपर्वाणि = ९ तत्पर्वतो गतास्तिथयश्च १० । तदा प्रथमं पर्वणि सूर्यनक्षत्रानयनं तद्गणितेन–

११ प = ११ × ९ = ९९ इदमेव तन्मते पर्वणि नक्षत्रमसम्भवम् । अत्र नक्षत्रस्यांशा एव ९९ तदा तदंशमानप्रयोजनं किम् । भांशज्ञानतश्चन्द्रनक्षत्रानयनवत् (१८–१८ श्लो·) सूर्यनक्षत्रानयनं कुत्रापि ज्यौतिषवेदाङ्गे नास्त्येवातस्तदनुवादः सर्वथा हेयः । (See his Jyotisha-vedánga, p. 44) एवं दशमीतिथावपि तदसङ्गतानुवादतो नक्षत्रम्

=९० महाऽसम्भवम् । अत्र गुरुवरभाष्यानुसारतः (द्रष्टव्यमस्यैव ग्रन्थस्य पृ० ४१) रविन० = ८ + $\frac{११८ + ६ इति}{१२४}$ = ९ + $\frac{११ \times ६ + ६ \times १०}{१२४}$ = ९ + $\frac{६६ + ६०}{१२४}$

= ९ + $\frac{१८६}{१२४}$ = ९ + १ + $\frac{६५}{१२४}$ = १० नक्षत्राणि गतानि ११ नक्षत्रस्य ६५ अंशा गताः । श्रविष्ठादिगणनया दशमीतिथौ सूर्यनक्षत्रमार्द्रा यदंशाः ६५ गता इति । अत्र यूरोपीयगणितज्ञसुखावगमायास्यानुवादः 'Multiply the number of Parvans by eleven and the number of Tithi by nine. Divide (the sum of two products) by Yuga (124) and add the number of Parvans to the quotient, the result is the Sun's Nakshatra on the tithi counting from S'ravistha.

(२६) श्लोके बार्हस्पत्यानुवादे 'शेष'-शब्दो निरर्थकः । अतो ज्यौतिषवेदाङ्गे 'निरेकं द्वादशाभ्यस्तम्'—इत्यादौ सर्वत्राध्याहारवदिहापि गुरुवरैरध्याहारेणैव शेषः सार्थको विहित उपपत्त्या पाठश्चापि शोधितः । तत्र बार्हस्पत्यव्याख्यातं नतकाल—(Hour-angle) प्रदर्शकं निष्प्रयोजनमेवात्र नतकालचर्चाभावात् ।

(२७) श्लोके वास्तवमानमवगम्यापि ज्यौतिषवेदाङ्गकारो भिन्नसंख्यात्यागेन कथं स्वाभिप्रायमसङ्गतं व्यधास्यदिति कतिपयसमयपर्यन्तं मृतमिव ज्यौतिषवेदाङ्गं गुरुवररचितसुधाकरभाष्यं प्राप्य सञ्जीवमिव स्वस्यानुवादतस्तत्पूर्वावस्थामेव लभमानं विलोकयताऽपि बार्हस्पत्येन-दुराग्रहाच्छन्नलोचनेन सुधा मुधा कथं न मन्येत (See his Jyotisha vedanga p. 46-47) वस्तुतस्तु गुरुवररचितपाठो ग्रन्थकर्त्तुः पाण्डित्यमेवैधयतीति 'बुद्धेः फलमनाग्रहः' इति शिष्टवचनप्रामाण्यात् सर्वथा स्वीकरणीयः । 'ससप्तैकं भयुक्'—इत्यादिना रविनक्षत्रभोगकालः प्रदर्शित एव । पाण्डित्यप्रकाशनमेव स्वाभिमतं चेत् तर्हि ज्यौतिषवेदाङ्गकर्त्तुस्तत् कथं नेति तूष्णीं स्थातव्यम् ।

(२८) श्लोके महर्षेर्लगधस्य संस्कृतज्ञात्वस्य रक्षणायैव 'सौराः'

युगे' इति पाठौ समुचितौ । न हि 'यस्य क्वापि गतिर्नास्ति तस्य वाराणसीगति'रितिवदार्षकल्पनामेव शिथिलां गतिमाश्रित्य ज्ञानलवदुर्विदग्धजनमनःसन्तोषार्थमेव मुखव्यादानमात्रसामर्थ्यप्रकाशनमुचितम् ।

(२९) श्लोके 'द्विषष्ट्या' गुरुवरशोधितपाठेन च्छन्दोभङ्गस्तर्हि तच्छन्दोभङ्गदोषसङ्गिनो बार्हस्पत्यस्य 'स्वराकमेते सोमार्कौ' इति ६श्लोके तथा 'पत्ता यदर्धं पत्ताणाम्'–इति २३ श्लोके च का गतिरिति । सर्वत्र स्फुटार्थप्रतिपादनार्थमेवेति सर्वजनमान्ये वाग्रचना मूढतोषप्रदैव ।

(३०) श्लोके सोमाकरभाष्ये सर्वमुल्लिखितमपि द्विवेदिवर्यैः स्फुटार्थमेव व्याख्यातमुपपादितं च ।

(३१) श्लोके 'तच्च पञ्चसिद्धान्तिकायां पैतामहसिद्धान्ते लिखितसममिति' पञ्चसिद्धान्तिकाटीकायां श्रीमद्द्विवेदिभिः सर्वं प्रायोजनिकाः पदार्था निदर्शिताः । तेभ्योऽन्ये सुखेनैवावगम्यन्ते । यथा योज्ययोजकयोर्बाधाद्योगस्य तथा वियोज्यवियोजकतो वियोगफलस्य ज्ञानं सम्प्रति व्यक्तगणिताध्यायिनामपि सुकरं चेत् किमिह बार्हस्पत्यो व्यर्थं संशयमुत्पाद्य स्वपरिचितिं प्रथयति । आहोस्वित्! 'अधमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा' इत्यादिज्यौतिषसिद्धान्तपरिभाषा बालैरप्यवबुध्यते । एवमिह पाठश्चापि सूक्तः । न हि कुत्रापि द्विशब्देन दिनग्रहणम् ।

(३२–३४) श्लोकेषु 'दितिबृहस्पती' इति पाठे निःसन्दिग्धेऽपि कुतः सन्देहाहिसंशयिता दुर्बोधान्धकारे ज्यौतिषशास्त्रमार्गे विचरितुं साहसं विदधते । 'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः' इत्यादिवराहोक्तपारिभाषिकं सम्प्रति दृष्ट्वाऽपि स्वीयभ्रमस्तैर्दूरयितव्यः । वस्तुत इह परम्परया त्रुटिर्याऽऽसीत् तत्पूरणायैव महतां गुरुवराणां दृष्टिक्षेपः । 'प्रोष्ठपदयोर्विपर्ययः पाठदोषो वा' इति सोमाकरोऽपि स्वभाष्ये-व्यलपदिति बार्हस्पत्योऽधुना विलोकयतु । तत्र च गुरुवरभाष्ये 'अत्र पूर्वभद्रपदाया अजो वैकपादादिति दैवताद्वयं वा एक-

देवताया नामद्वयम्' इमं सुलेखमपि तदैव स वान्योऽपि ज्यौतिषशास्त्रज्ञाः पश्यन्तु । आदौ सर्वा ज्यौतिषशास्त्रसम्बन्धिनी गणना धनिष्ठातः । अत्र हि कृत्तिकातोऽतो लगधेन वाऽन्येन केनापि स्वस्वसमयस्थितिवशेन तत्तद्ग्रन्थेपूक्ताः सर्वा गणनास्तत्पूर्वसमयजाः संगृह्य लोकोपकाराय स्वसमये 'ज्यौतिषवेदाङ्ग'—नाम्नाऽयं निबन्धो व्यधायीति स्फुटम् ।

(३५) श्लोके एकैकस्य नक्षत्रस्य चत्वारश्चत्वारः पादा नरपतिजयचर्यादिस्वरग्रन्थेषु 'चु चे, चो, ला इत्यादिकाः शतपदादौ प्रसिद्धाः ।

(३६) श्लोके ज्यौतिषवेदाङ्गे या स्थितिरासीत् तस्या भिन्ना सम्प्रतीति ज्ञापनायैव गुरुवरै रामदैवज्ञवाक्यानि विलिख्य पश्चात् 'तथैतद्गणे ज्यौतिषवेदाङ्गोक्तेभ्यो बहूनि भिन्नानि पठितानि'-इति व्यलेखि तत्राशङ्का ज्यौतिषशास्त्रानभिज्ञतैव ।

(३७) श्लोके चान्द्रपर्वगणात् सौरपर्वगणसाधनं 'द्यूनं द्विषष्टिभागेन' स्फुटमतः परम्परातो विकृतः पाठो गुरुवरैर्गणितयुक्त्या शोधितः सन्नेव स्वाकृतिमलभत । एवं शुद्धपाठं 'यत्कृतावुपजायेते' ज्ञात्वाऽपि कोऽन्यथोन्मत्त इव प्रलपति । 'तच्च द्विषष्टिभागेन द्यूनं कार्यम्' इति सर्वं 'षष्ट्या षष्ट्या युतं द्वाभ्याम्' इति १३श्लोकवत् स्पष्टमेव ।

(३८) श्लोके 'त्रिंशद्द्यु' इति पाठतो गुरुवरैर्वेदाङ्गं सुरचितमन्यथा राहुसुधाकलशनीतिः स्फुटैव । 'गुणहरयोर्दृढत्वात्'—इत्यादिना वेदाङ्गे कलाऽभिधानकरणं सम्यक् । अत्र परम्परात एव यथार्थाभिप्रायदायके 'सविंशा' इति शुद्धे पाठे शोधनं पिष्टपेषणवदलम् ।

(३९) श्लोके यागकालपरं सोमाकरभाष्यं विलोक्य गुरुवरैः शोधितं सोपपत्तिकपाठमनुसन्दधतु सुजनाः ।

(४०) श्लोके इदं पद्यं ८ श्लोके व्याख्यातमेव। तद्वशेनेह 'तदेव षष्ट्या' इत्यत्र 'तदेकषष्ट्या' इति शोधनं समुचितम् । अत्र सोमाकरभाष्यं तत्र गुरुवररचिता टिप्पणी च विलोक्या ।

(४१) श्लोके शोधितः पाठ एव समीचीनः । किन्तु द्विवेदि-भाष्ये 'अत्र बार्हस्पत्यव्याख्यानं प्रायः समीचीनमेव' इति यदुल्लेखितमस्ति तत्र प्रायःशब्देनैव त्रुटिमवगच्छन्तु धीराः । अत्र प्रतिपर्व ऋतुशेषं चान्द्रदिनभागानामर्धमिति गुरुवरभाष्योपपत्त्या स्पष्टम् । वस्तुतो बार्हस्पत्यव्याख्यानुवादो यथार्थाभिप्रायच्युतावेव । इह ऋतुशेषशब्देनाधि-पर्वशेषमिति 'सदा पर्वणि पर्वणि' इत्युल्लेखात् स्फुटम् ।

(४२) श्लोके सोमाकरभाष्ये न का चन त्रुटिः । गुरुवरभाष्यमि-हार्थान्तरज्ञापकमिति । कतिपयेषूपलब्धलिखितपुस्तकेषु 'भूयोऽप्येवं प्रकल्पयेत्' इति पाठो द्विवेदिसम्मतः । 'तदेवाहं चोक्तवान्' इति ज्यौ-तिषवेदाङ्गरचयितुरुक्तिः । एतेनास्य ज्यौतिषवेदाङ्गग्रन्थस्य रचयिता लगधादन्यः कश्चिदिति स्पष्टम् । शिष्येण पृष्टो गुरुः कथयति–

'इत्येतन्मासवर्णाणां मुहूर्त्तोदयपर्वणाम् ।
दिनर्त्त्वयनमासानां व्याख्यानं लगधोऽब्रवीत्' ॥

एतत् पद्यं शिष्यगुरुसंवादरूपं सोमाकरभाष्ये पाठाभावात् क्षेपक-मतो ज्यौतिषवेदाङ्गकर्त्ता लगध एवेति बहूनां सम्मतं युक्तमिव ।

(४३) श्लोके गुरुवरमतेन 'वेद विदश्नुते' इति पदच्छेदेन 'सोमसूर्यस्तृचरितम्' इत्यस्य पुनरुक्तदोषोऽर्थान्तरेण विनश्यतीति स्पष्टीः क्रियते ज्यौतिषवेदाङ्गकारपाण्डित्यं चेति ।

आर्चे–

(१) श्लोके कालं कालपुरुषम् । कालस्य समयस्य प्रधानज्ञाप-कत्वात् सूर्ये कालपदवाच्यत्वेऽदोषः । प्रातर्मध्याह्नसायमिति त्रिधा कालभेदेन सूर्यस्य त्रिमूर्त्तित्वात् कालरूपं सूर्यम् । "सूर्य आत्मा जगत-स्तस्थुषश्च"इति श्रुतिप्रामाण्यात् सर्वात्मकत्वात् कालं कालात्मानमिति यावत् । तथा "कालश्चादित्य उच्यते" । इति सोमाकरभाष्ये गर्गोक्तेश्च (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ· ६) अत्र 'लगधस्य' इत्युल्लेखात् याजुषं लगधप्र-

णीतं केनापि संक्षेपतः सर्वं तत् संगृह्य 'आर्चम्' इति नामान्तरं व्यधायीत्यनुमीयते ।

(१६) श्लोके परम्परातः समायातः 'च विंशा' इति पाठः साध्वर्थप्रतिपादकः श्रीमद्द्विवेदिभिः परिरचित इति स्फुटं वैदिकानाम् ।

(१७) श्लोके 'घटिका'-इत्यस्य पर्यायः 'कुम्भिका' इति गुरुवरैः सम्यग्रचितः ।

(१९) श्लोके लग्नशब्दार्थानवबोधाज्ज्यौतिषशास्त्रपरिभाषाविधुरेण बार्हस्पत्येन 'गुण'—शब्देन अष्टसंख्या, अभ्यस्तशब्देन योगं मत्वा कृत्तिका गृहीताः पुनरग्रे 'षडभ्यस्तान्' इत्यत्र 'अभ्यस्तपदेन' गुणनमेव गृहीतमित्यादि वैचित्र्यं सुजनैर्विभाव्यम् । सर्वत्रेह वास्तवार्थो गुरुवरैर्भाष्ये प्रदर्शितः । अथ गणितयुक्त्या 'गुण'—स्थाने 'गण' इति पाठश्चातीव युक्तः । उत्तरार्धे च 'सूर्यात्' इत्यत्र 'आर्चान्' इत्येव साधुपाठः 'चान्द्रमसान् ऋतून्' इति वशेन गणितयुक्त्या च सङ्गच्छते ।

(३३) श्लोके परम्परातो लेखकाध्यापकादिदोषतः 'च समम्' इत्यनर्थः श्रीमद्द्विवेदिभिः 'दशमम्' इति यथार्थः पाठो बालैरपि बुध्यते । अथात्र वास्तवार्थबोधनायैव 'तृतीयाम्' इत्यादौ सप्तम्यन्तपाठो निवेशितस्तत्र चेत् केषां तत्पाठस्यैवाग्रहश्चेत् ते तथैव पठन्तु न हीदृशामाग्रहिणां प्रयोजनाय गुरुवराणां यत्न इति ।

(३४) श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोश्छन्दोविभेदाच्छन्दोलक्षणानभिज्ञानां गुरुवरोदितविचारे शङ्का केन निवार्येत । अथापि बुद्धिमतां सन्देहः समयान्तरे विवरणदीपिकयाऽपसरिष्यत इति ।

इति श्रीमत्सुधाकरभाष्ये झोपाख्यश्रीमुरलीधरविरचितं
लघुविवरणं पूर्त्तिमगात् ।

APPENDIX.

In modern times Scholars in Sanskrit Grammar consider the study of the Ashtádhyáyí of Páṇini more advantageous and fruitful than the old-fashioned study of the Prátisákhyas of the Vedas, likewise Hindú astronomers of the present day devote their time to the study of the Súryasiddhánta, discarding Yájusha and Árcha Jyautisha as of no practical use. It is considered a sin from the Hindú point of view to make any alterations in the syllables of the mantras of the Vedas; Hindú astronomers think the same about the readings of the Jyautisha-Vedánga now also, and therefore regard the readings of the Jyautisha-Vedánga approved of by Somákara as authoritative. Old Hindu astronomers also inspired with the same religious feeling refrained from disparagingly discussing, in their works, any subject dealt with in the Jyautisha-Vedánga.

Varáhmihira has spoken lightly of the Vedánga in his Paṇcha-Siddhántiká, giving it a pseudonymous name of Bráhma Siddhánta. I think he took recourse to this indirect attack on the Vedánga, simply to avert the much dreaded sin referred to above. He has also remarked in the same book that its methods have been now found defective. (Vide Paṇcha-Siddhántiká edited by Dr. Thibaut and Sudhákara Dvivedi p. 31.)

Later on, Brahmagupta ventured openly to criticise the Vedánga with impunity, thinking its methods to have been discovered by the authors of Jyautisha Samhitás and Vedánga who were no divine personages. (Vide Bráhmasphuta Siddhánta edited by Sudhákara Dvivedi p. 147).

If Hindu astronomers had looked into the subject-matter of the Vedánga before, from a mathematical stand-point, casting aside religious prejudices, they could have easily corrected the readings of all ślokas by proving the rules embodied in them with the aid of simple processes of Arithmetic, such as multiplication,

division etc., and explained them by supplying necessary ellipses (अध्याहार) in them. But, for them, to do this involved a sin, and they never even dreamed of paying any attention to them. The recitation of them has been regarded with the same religious sanctity as that of the Vedas.

In the British reign, Jyautisha-Vedánga reached the European country in the same way as the Vedas, and Europeans devoted themselves to the critical study of this astronomical work also as they did to the Vedas with the result that the elucidatory writings of professor Weber, Whitney, Colebrooke, Bentley, Davis, Max Muller and others, on the Vedánga appeared. Afterwards, Dr. Thibaut, having himself discovered many new things brought out his own contribution to the explanation of the Jyautisha-Vedánga in 1877. His work met with wide circulation in India. It was published by the Asiatic Society of Bengal.

Every new worker in this field of astronomy gave the foremost place to his own writings, severely criticising the views of all those who wrote before him on the same subject while eulogizing his own emendations of the ślokas and considering his own explanations of them quite original. At present, Indians who have received English education in the modern form think too highly of the researches made by Europeans in such branches of study, and brought to their notice through the medium of the English language. This is mainly due to their inability to pursue the subject in its old and original form. One is naturally surprised to find that what was an impossibility for one, has been brought within the region of possibilities, and is bound to praise the scholar who makes this possible.

Some of the English-educated Indians also, following the example set by these Europeans in this direction bent their minds towards the Jyautishya-Vedánga with a view to acquiring much coveted fame, and set out to review the contribution of Dr. Thibaut. The prominent figure among these Indians was Śaṇkara Bálkrishṇa Dikshit formerly, and now Bárhaspatya (Lálá

Chhote Lál, Executive Engineer U. P.). Mr. Dikshit had received an English education and was not well versed in Hindú Astronomy taught in the old and more sound Hindú method. He, therefore could elucidate the true meanings of a few ślokas only. Although Bárhaspatya believes that he could interpret all the ślokas of the Jyautishā-Vedánga correctly, I regret to say that he also, having had the same sort of education as Mr. Dikshit, could take hardly any step further towards the elucidation of the Jyautisha-Vedánga. My professor, M. Sudhákara Dvivedi never turned his attention to the Jyautisha-Vedánga before so many people had written about it, and thought that there was nothing more to be done in it. He always works hard in bringing to light those unknown things which, when known, are likely to benefit the educated public. But at the repeated requests of his several friends and Bárhaspatya himself he took up the task of reviewing Bárhaspatya's explanation and writing his own commentary on the Vedánga. He found many defects in Bárhaspatya's explanations resulting from his ignorance of many technicalities of Hindú Astronomy. I shall point them out later on. He wrote the Sudhákara Bháshya to remedy all the defects and elucidate the passages which were misinterpreted by Bárhaspatya, and still remained obscure. For this action of his, Bárhaspatya himself cast aspersions on him in the Preface to his Jyotisha-Vedánga and its appendix, and made his friend, the editor of the *Sarasvati also calumniate Dr. Thibaut and my professor. Dr. Thibaut published his pamphlet in 1877 when my professor knew nothing about the Vedánga, and gave explanations of some of the obscure passages by his own intellectual efforts. It does not behove a man of Mahábir Prasád Dvivedi's talents to give currency to errors without actually knowing the real facts. He had better apologize to Dr. Thibaut and my professor for what he has done.

Having found the numbers of Lunar days, Siderial days, Solar days etc. in a lustrum of five years, the doctrines of the

* Sarasvati of May, 1907.

other heavenly phenomena propounded in the Jyautisha-Vedánga are not difficult to grasp. People may think as they like, but we can bear testimony to our professor having completed the Bháshya in four days. Of course, it did take a fortnight or so to get it through the press. He considers it the bounden duty of a learned man to bring forward nothing but real truths about antiquated things. It is difficult to bring to light any real fact, if scholars will adhere to their own principles however erroneous they may be.

With all possible respect to European and Indian scholars both, I beg to submit that they thought too highly of their own originality specially when they explained the verses which involve no astronomical calculation as they did not closely study the Somákara Bháshya. My professor has now edited the Somákara Bháshya and it is to be considered why the explanations given by Somákara of those ślokas should not be accepted which involve no mathematical calculations but define special *parvans* by their proper names. Different explanations of such ślokas given by modern scholars or by my professor may be the outcome of mental feats, but they can not be invested with any religious authority for divine purposes.

I now proceed to substantiate my opinions by briefly examining the interpretations of Somákara, and the emendations and interpretations of both, Bárhaspatya and S. Dvivedi, one by one and lay them before learned readers who may form their own opinions about them.

* य (१-५). These verses have been correctly explained by Somákara. Vide his Bháshya, p. 1—6.

य (६). This too has been correctly explained by Somákara, but he supplies the ellipsis, तत्र यदि बृहस्पतिरास्ते (if there be Jupiter) without quoting any authority.

* य (१), य (२), य (३) etc., denote the first, second, third, etc., verse of tradition text of the Yajur recension.

य (७-८). These verses have been also correctly explained by Somákara.

य (९). This too has been explained by Somákara, but he takes ऋतु to mean काल. Bárhaspatya's explanation agrees with that of Somâkara, but his observation about ऋतु is quite incorrect here.* (Vide his J. V. p. 32—33.) A sensible meaning of ऋतु is given by S. Dvivedi in his Bháshya, p. 13.

य (१०). This verse has been explained by Somâkara. Bárhaspatya's explanation of this verse agrees with that of Somâkara.

य (११-१२). Somâkara's explanations of these verses are correct, but the different explanations given by Bárhaspatya and S. Dvivedi may be interesting to the reader.

य (१३). Here Somákara's explanation of the rule for fixing the time of पर्व may be right, but it does not stand the test applied to it according to astronomical calculations. The explanation of this verse given by Dikshit runs as follows :—

(पंच संवत्सरात्मक युगांतील संवत्सराची संख्या) निरेक करावी. बारानीं गुणावी. गत (मास) युक्त करावी. द्विगुण करावी. प्रत्येक साठांस दोहोंनीं युक्त करावी. (बेरजेस) पर्वांचा राशि म्हणतात ॥

Reduce (the number of the current year) by one; multiply (the remainder) by twelve and add the elapsed (months of the current year). Double this total (which should be further) increased by two for every sixty of the total doubled. The result (thus obtained) will be the total number of parvans (elapsed from the beginning of the lustrum to the end of the current month). (Vide his history of Indian astronomy, p. 73.) †

* Jyotisha-Vedánga by Bárhaspatyah (Lálá Chhote Lál, Executive Engineer P. W. D. United Provinces, India) Printed at the Indian Press, Allahabad, 1907.

† This book was published in 1896, and printed at Árya-Bhúshaṇa Press, Poona.

Here Bárhaspatya supplied the ellipsis, 'parva' (पर्व) instead of 'month,' and correctly multiplied by twelve and then by two before adding parvans. (Vide his J. V. p. 41). He therefore says in the preface to his Jyotisha-Vedánga. "I need not quarrel with Mr. Dikshit, though I consider my own explanation better". (Vide his preface, p. ii). Owing to their defective knowledge of Hindú Astronomy, both of them explained this verse in a wrong way. Let us take some illustration to show when their methods fail. Suppose we require to know the total number of parvans elapsed since the beginning of the lustrum up to and including the tenth month or twentieth parvan of the fourth year. Then, according to Dikshit, the number of parvans $= (3 \times 12 + 10) \times 2 + 2$ {because $(3 \times 12 + 10) \times 2$ or 92 contains sixty only once.}

$= 92 + 2 = 94$ ....(A);

and according to Bárhaspatya,

the number of parvans $= (3 \times 12 \times 2 + 20) + 2$, (because $3 \times 12 \times 2 + 20$ or 92 contains sixty only once).

$= 92 + 2 = 94$ ....(B).

But here the correct number of parvans is 95 and not 94.

It may be as well noted here that the result obtained by both the expounders will differ only by one when the number of the current year's parvans will be odd.

Being unacquainted with the अहर्गण method of Hindú Astronomy, both have interpreted 'षष्ट्या षष्ट्या युतं द्वाभ्याम्' wrongly. the correct explanation of this, see S. Dvivedi's Bháshya, p. 23. According to him, in the above example,

the number of parvans $= 3 \times 12 \times 2 + 20$

$$+ \text{Integral number of } \frac{2\ (3 \times 12 \times 2 + 20)}{60}$$

$$= 92 + \text{Integral number of } \frac{2 \times 92}{60}$$

$$= 92 + 3 = 95.$$

Bárhaspatya has made the following formula for the calculation of the total number of parvans (elapsed since the beginning of the lustrum). "The number of parvans elapsed up to and including the yth parvan of the xth calendar year

$$=\left\{(x-1)\times 12\times 2+y\right\}\times\left(1+\tfrac{2}{60}\right)."$$

According to this, in the above example,

the number of parvans $=\left\{3\times 12\times 2+20\right\}\left(1+\frac{2}{60}\right)$, (when $x=4$ and $y=20$.)

$$=92+\frac{92\times 2}{60}$$

$$=92+\tfrac{184}{60}$$

$$=\ 92+3+\tfrac{1}{15}$$

$$=\ 95+\tfrac{1}{15}.$$ which is clearly wrong, being fractional and also does not agree with the result (B) obtained above according to the rule as worded by him in his translation of this verse.

य (१४) This verse involves no Astronomical calculations. Somakara's explanation, therefore, must be acceptable. Explanations of Bárhaspatya and S. Dvivedi may also be interesting to the reader.

य (१५) Somákara's explanation of the method for fixing Yága-kál (यागकाल) does not convey any sense when viewed from an Astronomical stand-point. Bárhaspatya being ignorant of many technical terms of Hindu Astronomy translates 'द्वादशकोद्गताः' into 'Dividing by twelve' and 'एकादशगुणः' into 'adding eleven.'

His translation of the verse runs as follows :—

"Work out the half-months: from every group of twelve half-months there results an aggregate of eight nakshatra-amśas. Should the twelve half-months be co-terminous with a complete lunar month, (the moon is) half (nakshatra) and eleven (amśas) behind at the full-moon syzygy." (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 48.)

When he knew that in the way in which he attempted to interpret the verse, no rule could be found out in the text for

the calculation of the moon's amśas, he was obliged to postulate a rule in his explanation (found by the ordinary rule of three) for this purpose which nowhere appears in the text. Here in the text itself should appear the name of the moon as does the name of the sun in य (२५) when a rule could be established for calculating the moon's amśas. From this consideration the emendations applied to the corrupt text by S. Dvivedi restored it into its original form.

Emended text runs as follows :—

भांशाः स्युरिष्टकाः कार्याः पक्षा द्वादशकोद्गताः ।
एकादशगुणाश्चेन्दोः शुक्लेऽर्धं चैन्दवा यदि ॥

and the traditional text as follows :—

भांशाः स्युरष्टकाः कार्याः पक्षा द्वादशकोद्गताः ।
एकादशगुणश्चोनः शुक्लेऽर्धं चैन्दवा यदि ॥

S. Dvivedi's translation of the emended text :—Calculate the number of pakshas (parvans)* elapsed since the beginning of the lustrum up to the required paksha of any of the twelve months (of the current year); multiply the number of pakshas by eleven. The product will be the Nakshatra-Amśas of the moon. In the case of a white paksha, add half of भांश ($\frac{124}{2}$ or 62) to the above product, the result will be the Nakshatra-Amśas of the moon.

For the proof of the above translations, see S. Dvivedi's Bháshya P. 24-25.

I now leave it to learned readers to judge for themselves which of the two is correct and more sensible, either Bárhaspatya's translation or S. Dvivedi's emendation and translation.

य (१६). In this verse it is not stated what thing is to be calculated; different ellipses therefore may be supplied by different expounders. Bárhaspatya under a mistaken idea took सप्तगुण to mean seven. (Vide his Jyotisha-Vedánga, P. 54-55.) He seems to think that this verse explains how to find out the hour-angle of any parvan. As Jyautisha-Vedánga treats of nothing

* The number of parvans will be calculated according to the rule of य (१३).

about hour-angles, and as the time occupied in traversing nakshatras is calculated according to य (१६), I think his translation and explanation are both incorrect. S. Dvivedi's emendation and translation tend to remove the obscurity of य (२०). I therefore hold that he is right. (See his Bháshya, p. 25-26.)

य (१७). Here the astrological parts of the Vedánga are correctly expounded by Somákara, though they are explained in different ways by Bárhaspatya and S. Dvivedi. S. Dvivedi's explanation of (द्वादशांशः समं विद्यात्) is the best of all, as it shows the use of य (१८). (Vide Bárhaspatya's Jyotisha-Vedánga p. 67 and S. Dvivedi's Bháshya, p. 28-30).

य (१८). This verse was correctly explained before by Somákara. (See Somákara Bháshya p. 30-32). The meaning of this verse was discovered by Dr. Thibaut also by tabulation, but the rule was left unsolved by him. Bárhaspatya has solved it by aid of an indeterminate equation, for he was not aware of the ancient Hindú Kuṭṭaka method. (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 51-52). Now S. Dvivedi has worked it out very easily by the ancient Hindú algebraic method. (Vide his Bháshya, p. 28-30.).

For ऋ See my Vivaraṇa, p. 76.

य (१९). Bárhaspatya's translation of this verse fixes no rule and his long explanation produces no proper results. Jyautisha-Vedánga has no trial method; even then he says "It will be found on trial that the figures easiest to handle are those given in the text." (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 57-58) In my opinion the trial method was not at all required here. I therefore recommend the reader to consider S. Dvivedi's Bháshya, p. 33-34. I think his emendation can claim the same authority as that of Bárhaspatya.

य (२०). Somákara's explanation of this verse relates to yága-kála, and so nothing is said about it. Bárhaspatya's translation and explanation are beyond the scope of the text. (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 58-59).

As regards his incorrect translation, the reader is referred to the examples given in my Vivaraṇa, p. 77. In this verse the moon's nakshatra is calculated on the given tithi as the sun's nakshatra in य (२५). Hence by calculating the tithi-nakshatra by the ordinary method, taking the Jyautisha-Vedánga's elements, it is clear that the emendation of S. Dvivedi is right and ingenious. I am sure that this emendation is based on the same authority as those of य (१३), य (१८) and य (४०).

For the meaning of (अर्कद्याभ्यस्ताम्), see my Vivaraṇa, p. 77-78.

य (२१). Bárhaspatya's translation that 'the sum of these Kalá's represents the Kalá's corresponding to the entry of the moon into that tithi's nakshatra' is not correct. (See his Jyotisha-Vedánga, p. 58).

The tithi's nakshatra and its aṁśas are calculated by य (20) and the kalás corresponding to the entry of the moon into that tithi's nakshatra can be easily calculated from the nakshatra-aṁśas by य (१८).

The defect in his translation is shown in my vivaraṇa, p. 77-78.

S. Dvivedi's explanation of the verse is better and his emendation has the same authority as those of य (१३), य (१८) and य (४०).

Somákara's exposition may be useful to yága-kála.

य (२२). When viewed from an astronomical stand-point Somákara's explanation of this verse does not convey any sense. S. Dvivedi's explanation exactly agrees with that of Bárhaspatya.

य (२३). This verse was translated by S. Dikshit. (See his History of Indian Astronomy, p. 84). But in his translation the orders of द्विरभ्यस्तम्' and रूपोनं were wrongly changed.

S. Dvivedi's explanation agrees with that of Bárhaspatya. (Vide S. Dvivedi's Bháshya, p. 38, and Bárhaspatya's Jyotisha-Vedánga, p. 34).

य (२४). The first half of this verse was correctly explained by Somákara. (See his Bháshya, p. 39). But his interpretation of the second half is doubtful, which has been clearly explained in Dikshit's History of Indian Astronomy, p. 79—80.

Explanations of Bárhaspatya and S. Dvivedi follow that of Dikshit.

य'(२५). This verse was correctly translated by Dikshit (Vide his History of Hindu Astronomy, p. 85.) But his interpretation of 'ऋन' is doubtful which has been now clearly explained by S. Dvivedi, (Vide his Bháshya, p. 41.)

Bárhaspatya's explanation of the verse is quite incorrect. See my vivaraṇa, p. 78—79.

Bárhaspatya in the appendix to his Jyotisha-Vedánga, p. vii also admits this. He writes. "My translation and explanation are defective, but those given by Mr. Dikshit are correct." The translation should run thus, "Having multiplied the (elapsed) parvans by eleven and the (serial number of the current) tithi by nine, the double result (reduced to nakshatras), together with the (number of elapsed) parvans, gives the present nakshhatra of the sun, reckoned from the beginning of Śravistha. But I am unable to accept the following rendering of युगलब्धम् as given by P. Sudhákara, "the result obtained by means of 124 the number of parvans contained in a yuga." "

The latter portion of this observation of Bárhashpatya is quite mistaken. P. Sudhákara's translation and explanation agree with those of Mr. Dikshit. Mr. Dikshit's translation on mahrathi runs thus:

"गत पर्वसंख्येस ११ नीं गुणून त्या गुणाकारांत तिथींस ९ नीं गुणून आलेला गुणाकार मिळवावा, बेरजेस १२४ नीं भागावें, भागाकारांत पर्वसंख्या मिळवावी म्हणजे [इष्ट तिथ्यांतीं] वर्तमान सूर्य नक्षत्र निघेल. हें क्रमानें जाणावें. युगांत पर्वें १२४ असतात त्या गोष्टीस अनुसरून युग शब्दाचा अर्थ या श्लोकांत १२४ असा आहे......" (Vide His history of Indian Astronomy, p. 58.)

Multiply the number of the elapsed parvans by eleven and the (serial number of the current) tithi by nine, add them together.

This sum divided by 124, together with the number of the elapsed parvans, gives the present nakshatra of the sun.

The re-translation of this verse given by Bárhaspatya in the appendix to his Jyotisha-Vedánga, p. vii is again vague and incorrect.

य (२८). Owing to his defective knowledge of Hindú Astronomy Bárhaspatya translates ‘शेष’ into ‘quotient’ and seems to think that this verse lays down a rule for the calculation of the sun's motion (in the equinoctial circle) per lunar day. (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 45).

In Jyautisha-Vedánga, this motion of the sun is of no use. Not to speak of Jyautisha-Vedánga, such motion is nowhere mentioned in any treatise on modern Hindú Astronomy. I therefore think that S. Dvivedi's explanation is right. His anvaya of this verse too is as clear as those of य (२५), य (३६), etc., (See his Bháshya, p. 42—43). His emendations are evolved, as usual from the results obtained by arithmetical calculations.

य (२७). Here it is not stated what calculation is to be made. In interpreting this verse, therefore, ellipses (अध्याहार) supplied by different writers may vary according to the ways in which they set out to explain it.

Bárhaspatya thinks that the text, here, gives the approximate number of lunar days contained in the time of termination of the sun's association with a nakshatra.

If we reflect for a moment why the author of Jyautisha-Vedánga should take a wrong number when he knew the correct one and why he should here neglect the fraction, $\frac{1}{3}$th of a lunar day, which is much greater than 7 kalás in य (३६) where it was not neglected by him, then the whole translation and explanation of Bárhaspatya fall to the ground and appear fanciful. No such lunar days are of any use in Jyautisha-Vedánga or modern Hindú Astronomy. S. Dvivedi's translation and explanation of this verse, therefore, should be accepted without the least objection. (See his Bháshya, p. 44-45).

I think his emendations here have the same authority as those of य (१३), य (२८), य (३६).

य (२=). This verse has been correctly explained by Somákara. As Jyautisha-Vedánga treats of six seasons, Dikshit's emendation षड् for पञ्च is right. (See his history of Indian Astronomy, p. 85). Other emendations of S. Dvivedi are meant to keep the text in correct Sanskrit form, as the author of Jyautisha-Vedánga was doubtless a Sanskrit scholar.

य (२६) This verse is very easy. For the emendations of S. Dvivedi, see my Vivaraṇa, p. 8.

य (३०). This verse was explained by Somákara, (See his Bháshya, p. 48) and Dikshit also followed him, but the explanations of both were defective, as they gave no explanation of पौष्णम् which has been now clearly interpreted by Bárhaspatya. S. Dvivedi's explanation agrees with that of Bárhaspatya.

य (३१). Somákara's explanation of this verse is defective, (see his Bháshya, p. 49); and Dikshit entirely followed Somákara. S. Dvivedi's correct explanation agrees with that of Bárhaspatya, but their emendations differ slightly.

(Vide, Bárhaspatya's Jyotisha-Vedánga, p. 16 and S. Dvivedi's Bháshya, p. 49).

य (३२-३४). These verses are very easy. For S. Dvivedi's emendations, see my Vivaráṇa.

य (३५). This verse has been correctly explained by Somákara, S. Dvivedi's explanation may also be interesting to the reader.

य (३६). This verse has no astronomical significance, and is very easy. However, S. Dvivedi's explanation is better. (See his Bháshya, p. 50-51.)

य (३७). Somákara's explanation of this verse is defective. (See his Bháshya, p. 51.). Bárhaspatya's explanation does not show the exact meanings of ज्ञेयम् and सपार्वणम्. His better reading, 'यत्कृतउपजायेते' spoils the metre of the verse. (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 16). Owing to his poor knowledge of Hindú As-

tronomy he was very far from the right interpretation as in the case of य (१३). See my Vivaraṇa, p. 81 and S. Dvivedi's Bháshya, p. 51-52.

य (३८). Somákara's explanation of this verse is quite correct. S. Dvivedi's emendation puts the text in a better form.

It is no use emending the text where words give real meanings. Hence सविंशा should not be altered which does convey the real sense.

य (३९). Bárhaspatya seems to have accepted S. Dvivedi's emendation of this verse which has been explained by Dr. Thibaut (vide the appendix to his Jyotisha-Vedánga, p. vii.)

य (४०). This verse has been correctly explained by Dr. Thibaut and S. Dvivedi in their excellent edition of Pancha-Sidhantiká.

य (४१). Here from the words, पर्वणि, पर्वणि and ऋतुशेष it is clear that by a day is meant a lunar day. Parvan ends on a lunar day, and ऋतु on a Solar day; the difference between the two is adhiparvan as shown by S. Dvivedi in the explanation of य (१३) in his Bháshya. Bárhaspatya explains this verse wrongly by taking nycthemeron (सावनदिन) instead of lunar days. (See his *Jyotisha-Vedánga*, p. 43.) Learned readers should think over the explanation of this verse given by S. Dvivedi in his Bháshya, p. 56-57.

For the correct understanding of his remark "अत्र बार्हस्पत्यव्याख्यानं प्रायः समीचीनमेव", see my Vivaraṇa, p. 82.

य (४२). This verse has been correctly explained by Somákara. (See his Bháshya, p. 57). Different interpretations given by several expounders may be interesting to the reader.

इत्येतन्मास० This verse is not found in Somákara's Bháshya. For its explanation, see S. Dvivedi's Bháshya, p. 58. and my Vivaraṇa, p. 82.

'Lagadha' does not appear in any गोत्रप्रवरनिर्णय. (See * गोत्रप्रवरकदम्बनिबन्धम् by P. Chentsal Rao, C. I. E).

In my opinion the correct name is लगद whose sons are 'लागद्यः' (See Rao's गोत्रप्रवरकदम्बनिबन्धम् p. 110.).

य (४३). This has been correctly explained by Somákara. Splitting the word, वेदविद् into two words, one 'Veda' (वेद) and the other, 'Vid' (विद्) S. Dvivedi has explained it in a better form.

ऋ (१-२). Here 'kála' (काल) has been correctly taken to mean the sun (रवि) by S. Dvivedi. Bárhaspatya was not aware of the passage of Garga, "कालश्चादित्य उच्यते" quoted by Somákara in his Bháshya p. 6, and so he blames S. Dvivedi for identifying kála with the sun. शुचि might be a contracted form of शुचिभयः (See Rao's गोत्रप्रवरकदम्बनिबन्धम्, p. 103, line 18).

In any case it does not behove Bárhaspatya to write about him:

"Further, he considers that शुचि is the name of the writer of Jyotisha-Vedánga.!" (See the appendix to his Jyotisha-Vedánga, p. iii).

ऋ (१८). Owing to his defective knowledge of Hindú Astronomy, Bárhaspatya, in the first half of the verse, translates 'गुणाभ्यस्तान्' into 'the eighth group of stars,' and 'प्राग्विलग्नान्' into 'equatorial nakshatra,' and in the second half of the verse 'षडभ्यस्तान्' into multiplied by 'six.' His translation of this verse runs as follows;

"The eighth (group of stars) reckoned from 'Śravishthá' should be designated the equatorial nakshatra. Solar months multiplied by six should be known as so many lunar Ritus." (Vide his Jyotisha-Vedánga, p. 36—38).

---

* This excellent book was published under the authority of the Government of H. H. the Mahárája of Mysore, in Mysore (1900).

* ऋ (१), ऋ (२), ऋ (३). etc., denote the first, second, third etc., verse of the traditional text of the ṛik recension.

८२१

If 'krittikas' were meant by प्राग्विलग्नात् विनिर्दिशेत्' then why did not the author of Jyautisha-Vedánga directly designate 'krittikas' the East star as he directly referred to Śravishthá and Áślesha in य (७), and why did he make a rule for such a simple Definition?

Lagna, a well known thing to Hindús, which fixes heaven's situation for the performance of religious duties, was unknown to Bárhaspatya. Hence the incorrect translation given by him. The word 'प्राग्विलग्नात्' suggests 'इष्टकाल' time reckoned from the rising of Śravishthá), as the necessary ellipsis (अध्याहार) to be supplied here. It should be noted that in Jyautisha-Vedánga one nycthemeron (सावनदिन) is divided into 124 parts, each part being called an amśa and that a nakshatra is divided into 124 parts, each part being called 'भांश' (nakshatra-amśa). Now in one nycthemeron (सावनदिन) or in its 124 amśas, all the twenty-seven nakshatras or their 27 × 124 amśas will enter the horizon one after the other. Therefore in the इष्टकाल $= e$, $\frac{27 \times 124 \times e}{124}$ or $27 \times e$ nakshatra-amśas will enter the horizon. Thus इष्टकाल multiplied by 27 gives the nakshatra-amśas between Śravisthá and the current nakshatra. This product when divided by 124 will give the number of stars between them.

गण (भगण=नक्षत्र-गण=27) can be thus taken to denote twenty-seven. Therefore, I find that the emendation, गण in place of गुण gives the true meaning of the first half of the verse, relying upon arithmetical calculations which are the best guide in elucidating such obscure passages.

The latter half of the verse has been also incorrectly explained by both Bárhaspatya and Dikshit. (Vide Bárhaspatya's Jyotisha-Vedánga, p. 36-38 and Dikshit's history of Indian Astronomy, p. 81). They here forgot all about the 7th verse of Yájusha, from the principle underlying which it can be inferred that one complete revolution of the moon contains her six seasons as well as those of the sun. But one complete revolution of the

moon is called आर्क्षमास or नाक्षत्रमास. (See the 31st verse of Yájusha or the passage of Garga on the page 17 of this book). Hence multiplying the number of such months by six, we get the number of the moon's seasons. From the above facts it will appear that S. Dvivedi's emendation, आर्क्षात् in place of सूर्यान् gives the true meaning of the latter half of the verse. The moon's seasons of the kind, explained by Bárhaspatya in his Jyotisha-Vedánga, p. 37-38 are not to be found in any Sanskrit book. The explanations of Bárhaspatya and Dikshit are quite fanciful and anything but correct.

ऋ (३२). This verse gives the same result as found by the rule given in य (२३), ऋ (३१). It has been correctly explained by Dikshit. (See his history of Indian Astronomy, p. 84). S. Dvivedi's emendations are meant to keep the words of the verse in proper order and correct form.

ऋ (३४). This verse does not involve any astronomical calculation. It has been wrongly numbered as the 34th verse of the Rik recension. The first half of the verse is in an altogether different metre from the latter half, which shows that there must be something wanting here. (See S. Dvivedi's Bháshya, p. 68.)

From Bárhaspatya's explanation of पर्व (parvan) as given in his Jyotisha-Vedánga, p. 39 it is obvious that the meanings of Vaidic words are unknown to him, though he considers himself a scholar in Vaidic Astronomy. It is this pride of his which actuated him to designate our learned professor, Mahámahopádhyáya Pandit Sudhákara Dvivedi, "Professor of non-Vedic *(*and not vedic also*) astronomy at Benares," (See the first page of the preface to his Jyotisha-Vedánga.)

The true meaning of पर्व in Vaidic sense is given by Somákara, 'देवा अस्मिन् प्रीणन्तीति वचनात्'. (See the page 19 of this book).

* (The words in Italics are ours).

य (३), य (१८), य (२४), य (२६), य (२७), य (४०) and ऋ (३४) are in different metres from the other verses of Jyautisha-Vedánga. The verses in different metres seem to have been afterwards added from other sources to Jyautisha-Vedánga, which was before in the pure अनुष्टुप् metre, to make the meanings of some of the original verses of Jyautisha-Vedánga clearer to the reader; for, य (३) explains य (२) in a better form; य (१८) was introduced for the explanation of जावाद्यंशैः in य (१७);

य (२४) was introduced for the explanation of य (८) and य (३८);

य (२६) is another form of य (२५);

य (२७) is another form of य (३९);

य (४०) is another form of य (८);

and the first half of ऋ (३४) in which the latter half is wanting is another form of भादानं स्याच्चतुर्दश्याम् in य (१७).

Bárhaspatya in the appendix to his Jyotisha-Vedánga has often criticized S. Dvivedi's anvayas, but he had better think more seriously of the anvayas of य (१८), य (१६), य (२८), य (२६), य (२७) य (३९). What anvaya can give the true meaning of ससप्तकम् or ससप्तैकम् (one day plus seven kalás) of य (३९) until the whole thing be verified by Arithmetical calculations. Anvayas of the verses of such books as Jyautisha-Vedánga are acceptable only when their results agree with those actually found by exact calculations.

Conclusion:—

य (१-१२), य (१४), य (१७-१८), य (२४), य (२८), य (३०-३६) य (३८) and य (४२-४३), were more or less correctly explained by Somákara.

य (१३), य (२३), य (२५) ,, ,, ,, Dikshit.

य (१८) and य (३९-४०) ,, ,, ,, Dr. Thibaut.

Closely scrutinizing the whole work, it will be found that Bárhaspatya has done nothing original, except that he gave the proof of a rule, already discovered by Dr. Thibaut by tabulation, by the aid of an indeterminate equation.

In य (११), य (१२), य (१४) and य (१७) no astronomical calculations are required. They have been differently interpreted by Bárhaspatya and other expounders of Jyautisha-Vedánga, but Somákara's explanations of these verses and the terminology used in them of Jyautisha-Vedánga are most acceptable, for Somákara's opinions on religious points are authoritative.

S. Dvivedi has now proved all the rules contained in the Ślokas which involve astronomical calculations. All these notes form part of his lectures given to us on Jyautisha-Vedánga when Bárhaspatya criticised his Bháshya, and I have now compiled them for the benefit of the learned public, and I may also note here that the Maithila pupils of S. Dvivedi were provoked to write their Chikitsá, when Bárhaspatya criticised his Bháshya with very unworthy remarks; but all this was quite uncalled for. Learned readers, I hope, will now find that there is nothing now in Jyautisha-Vedánga which is obscure or left unexplained except ऋ (३४) in which something still seems to be wanting.

MURALIDHARA JHA.

शुद्धिपत्त्रम् ।

पृ॰	पं॰	अशु॰	शु॰
४	१२	रध्यतव्य	रध्येतव्य
५	४	शास्त्र	शास्त्रे
८	५	न्तिवृत्त	न्तिवृत्ते
८	२०	प्रथभेऽशे	प्रथमेऽंशे
११	१२	चतुर्विंश	चतुर्विंश
१२	२	यन्त्रा	यत्रा
१२	२०	तृतीयस्या	तृतीयस्य
१३	२	द्विद्वि	द्विर्द्वि
१८	११	आत्तो	आर्त्तो
२०	९	धिकेभ्य	धिकेभ्यो
२१	७	वेन्दु	र्वेन्दु
२१	११	रिष्ठ	रिष्ट
२३	७	द्यत	द्यर्त
२३	१०	अह्ना	अह्नो
२३	१५	पूर्वे	पर्वे
२५	५	व्याख्यनं	व्याख्यानं
,,	६	पपत्तिस	पपत्तिश्च
२६	१	चन्द्र-	चन्द्रे
२७	४	अर्ध	आर्धे
२९	१८	अविष्ठातः	अविष्ठातः
३०	१५	पञ्चदश्यन्तद्वावुत्तरे	पञ्चदंश्यन्ते द्वावुत्तरे
३१	१२	निदेशेन	र्निर्देशेन

पृ	पं॰	अशु॰	शु॰
३२	५	त्वृत चन्द्र	त्वृतश्चन्द्र
३२	५	च्चत चोदना	च्चतचोदना
३४	४	प्रतिश्चतुष्कं	प्रतिचतुष्कं
४३	१३	१२३/६	१२२/६
४३	२१	श्चतुर्दशश्चा	श्चतुर्दशस्या
४६	३	इतस्तपति	इनस्तपति
४६	१३	शेषोपपति	शेषोपपत्ति
५२	२	त्रिंशत् सैारमासान्ते	त्रिंशत्सैारमासान्ते
६७	११	पूर्वात्तरार्धं	पूर्वात्तरार्धं
६७	२५	३२	३३
७१	१५	भाष्य	भाष्ये
७२	२०	५०	४०
७२	२१	यदेव	तदेव
७४	९	see	See
७५	१	पा	पाठ
७५	११	see	See
७९	१९	बार्हस्पत्येन	बार्हस्पत्येन
८२	१७	स्पष्टीः	स्पष्टी-
८२	२३	कालत्मान	कालात्मान

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ॥

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् ॥ अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठी स्यात् ॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥

यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ॥

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी ॥ घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥

कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी ॥ पञ्चकृत्वोऽन्हो भोजनम् । द्विरन्हो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ॥ कृष्णस्य कृतिः ॥

जगतः कर्ता कृष्णः । गुणकर्मणि वेष्यते ॥ * ॥ नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । कृति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यं गवां दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ * ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । शेषे विभाषा ॥ * ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ न लोकेति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ इदमेषां शयितम् ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् ॥ लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलङ्करिष्णुर्वा । उकञ् । दैत्यान् घातुको हरिः । कमेरनिषेधः ॥ * ॥ लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । दैत्यान् हतवान् । विष्णुना हता दैत्याः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः । शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्यातृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् । द्विषः शतुर्वा ॥ * ॥ मुरस्य मुरं

वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् ॥ सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ॥

कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी वा ॥ मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी ॥ तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ॥

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी ॥ आयुष्यं चिरञ्जीवितं वा कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयात् ॥ आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥

इति व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥ पञ्चगवम् ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत् सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये अर्द्धर्चादी ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् ॥ पदकक्रमकम् ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् ॥ धानाशष्कुलि । प्राणिनान्तु विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गम-

नाकुञ्चने। जातिप्राधान्ये एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायान्तु बदरामलकानि॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः। २। ४। ७॥

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्॥ उध्यश्च इरावती च उध्येरावती। गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। भिन्नलिङ्गानां किम्। गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किम्। जाम्बवं नगरम्। शालूकिनी ग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ॥

क्षुद्रजन्तवः। २। ४। ८॥

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्॥ यूकालिक्षम्। आ नकुलात् क्षुद्रजन्तवः॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः। २। ४। ९॥

एषां प्राग्वत्। अहिनकुलम्। गोव्याघ्रम् काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते॥

शूद्राणामनिरवसितानाम्। २। ४। १०॥

अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत्॥ तक्षायस्कारम्। पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः॥

गवाश्वप्रभृतीनि च। २। ४। ११॥

यथोच्चारितानि साधूनि॥ गवाश्वं दासीदासमित्यादि॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्। २। ४। १२॥

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादिकं द्वन्द्वत्रयञ्च प्राग्वत् ॥ वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषा वृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां शकुनिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापराधरोत्तरमपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यम् । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ॥

द्रव्यस्य संख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् ॥ दश दन्तोष्ठाः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् ॥ उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः ॥

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् ॥ परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चमूली ॥ आबन्तो वा ॥ * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी । पात्राद्यन्तस्य न ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामन्हः क्लीबतेष्टा ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । पथः सङ्ख्याव्ययादेः ॥ * ॥ सङ्ख्याव्ययरूपादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ॥ त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । सुपन्थाः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ * ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

अव्ययीभावश्च । २ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् ॥ अधिगोपम् ।

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥

कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा ॥ सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते ॥ पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥

छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये ॥ इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यापवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वो ऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् ॥ इनसभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेष्यते ॥ * ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला च । २ । ४ । २४ ॥

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्। २। ४। २५॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्। ब्राह्मणसेना। यवसुरम्। यवसुरा। कुड्यच्छायम्। कुड्यच्छाया। गोशालम्। गोशाला। श्वनिशम्। श्वनिशा। तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्युक्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। २। ४। २६॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्॥ कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः॥ * ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलं कुमार्यै अलङ्कुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः॥

पूर्ववदश्ववडवौ। २। ४। २७॥

द्विवचनमतन्त्रम्। अश्ववडवौ। अश्ववडवान्। अश्ववडवैः॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि। २। ४। २८॥

पूर्ववत्॥ हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ। अहोरात्रे।

रात्राह्नाहाः पुंसि। २। ४। २९॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव॥ अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्व्यहः॥ सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्॥ * ॥ द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्। गणरात्रम्॥ अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम्॥ * ॥ अनुवाकः। शंयुवाकः। सूक्तवाकः॥

अपथं नपुंसकम्। २। ४। ३०॥

तत्पुरुष इत्येव ॥ अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः ॥ अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपदेहअङ्कुशशकलइत्यादि ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृतीयादौ ॥ किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अशूवचनं साकच्कार्थम् ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतस्तौ चानुदात्तौ स्तः ॥ एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः । अथो ऽत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः । सर्वानुदात्तं भवति । एतदोऽशित्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति काशिका ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशोऽनुदात्तः स्यादन्वादेशे ॥ इदमो मंडूकप्लुत्या ऽनुवृत्तिः । अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय । अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतम् स्वम् । एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय अथो एनं व्याकरणमध्यापयेत्यादि ॥ नपुंसकैक-

कवचने एनद्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रक्षालयेदम् । परिवर्तयैनत् । प्रक्षालयैतत् । परिवर्तयैनत् ॥

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

अधिकारोऽयम् । आ ण्यचक्षिङ्यार्षजित इति ।

अदो जग्धिर्ल्यप् ति किति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च ॥ इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धस्तेन नुम्नेति काशिका । प्रजग्ध्य । विजग्ध्य । धत्वम् । झरो झरि सवर्णे । जग्धः । जग्धवान् । जग्ध्वा । जग्धौ सिद्धे ऽन्तरङ्गत्वात्तिकितीति ल्यबुच्यते तज्ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् । तदाहुः । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो ल्यप् बाधत इति । तेन ह्वित्वदत्वआत्वेत्वदीर्घत्वशूठ्इटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । तीति किम् । अद्यते । कितीति किम् । अत्तव्यम् । अन्नमित्यत्र अन्नाण्ण इति निपातनान्न भवतीति काशिका ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च ॥ लृदित्करणमङर्थम् । अघसत् । जिघत्सति । घस्लृभावे अच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रात्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च । २ । ४ । ३८ ॥

अदो घस्लृ स्यात् घञि अपि च ॥ घासः । प्रघसः ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ३९ ॥

अदो घस्लादेशः स्यात् ॥ घस्तां नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥

लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि ॥ जघास । जक्षतुः । आद । आदतुः । एतत्सामर्थ्यादेव घस्लृ अदने इत्यस्य तु यत्र लिङ्गं वचनं वा ऽस्ति तत्रैव प्रयोगः । धातुपाठे पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्वचिच विशिष्योपादानम् ।

वेञो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि ॥ इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊवतुः । स्थानिवद्भावेन ञित्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे । ववौ । ववतुः ॥

हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हन्तेर्वधः स्याल्लिङि ॥ वधादेशोऽदन्तः । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदित्यादौ हलन्तलक्षणा अतो हलादेरिति च वृद्धिर्न भवतीति काशिका । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्द्ध-धातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् ॥

लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

हन्तेर्वधः स्यात् ॥ अवधीत् । अवधिष्टाम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥

हनो वा वधादेशो लुङि ॥ आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आहत । आहसाताम् । हन्तेर्यङ्लुकि द्वित्वे द्विरुच्चारितस्य समुदितस्य प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणादाशीर्लिङादौ वधादेशः । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणं बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आवधिषाताम् । आजङ्घनिष्ट । आजङ्घनिषातामित्यादि ॥

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥

इणो गादेशः स्याल्लुङि ॥ अगात् । अगाताम् । लुङीत्यनुवर्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणं आत्मनेपदेषु अन्यतरस्यामित्येवं तदभूत् इह तु अविशेषेण नित्यं भवति । अगात् । अगायि भवतेति काशिका ॥ इणवदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अधियन्ति । केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यथान । तथा च भट्टिः । समीतयो राघवयोरधीयन्निति ॥

णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ । इकार उच्चारणार्थः । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इणवदिकः ॥ * ॥ अधिगमयति ॥

सनि च । २ । ४ । ४७ ॥

इणो गमिः स्यान्न तु बोधने ॥ जिगमिषति । बोधने तु अर्थान्प्रतीषिषति ॥ इणवदिकः ॥ * ॥ अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

इङश्च । २ । ४ । ४८ ॥

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षते वा । अधिजगे । अधिजगाते । गाङनुबंधग्रहणं विशेषणार्थम् । गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्रास्यैव ग्रहणं यथा स्यात् इह माभूत् । अगासातां ग्रामो देवदत्तेन ॥ अन्यथा घुमास्थेतीत्वप्रसङ्गः ॥

विभाषा लुङ्लृङोः । २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यगीष्ट । अध्यगीष्यत । आदेशपक्षे गाङ्कुटेति ङित्वे घुमास्थेतीत्वम् । अध्यैष्ट । अध्यैष्यत ॥

णौ च संश्चङोः । २ । ४ । ५१ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् ॥ अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । णौ किम् । अधिजिगांसते । संश्चङोः किम् । अध्यापयति ॥

अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥

भविता । भवितव्यम् । एधामासेत्यादौ तु कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगसामर्थ्यान्न भवति ॥

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

वक्ता । वक्तव्यम् ।

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

ख्शादिरयमादेशः ॥ असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ञकारानुबन्ध उभयपदार्थः । ख्याता ।

क्शाता। ख्यास्यति। ख्यास्यते। क्शास्यति। क्शास्यते। चर्त्वम्। चयो द्वितीया इति तु न। तस्यासिद्धत्वात्। असिद्धकाण्डे किम्। सौप्रख्यीयः। योपधलक्षणो वुञ् माभूत्। अख्यातः। निष्ठानत्वं माभूत्। न ध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्या प्रकथन इत्यस्यैव। प्रतिपदोक्तत्वात्। अस्य तु न। शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति कैयटः। पुंख्यानम्। रुविधिर्माभूत्। पर्याख्यानम्। णत्वं माभूत्। ख्या प्रकथन इत्यस्मादपि परस्य लुब्योगाप्रख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभाव इति स एव। नमः ख्याचे। सस्थानत्वं माभूत्। सस्थानो जिह्वामूलीयः। एतदेव वार्तिकं भाष्यं च ख्या प्रकथने इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वे लिङ्गम्। सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः। वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ दुर्जनाः परिसंचक्ष्याः। वर्जनीया इत्यर्थः। असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ नृचक्षा रक्षाः। नृहिंसकमित्यर्थः। दीर्घश्छान्दसः। भाषायांतु नृचक्षो रक्षः। मिथुनेऽसिरित्यधिकारे चक्षेर्बहुलमित्यौणादिक असिः। तत्र शिच्चेत्येतदनालोच्य असुग्रहणम्। विचक्षणः। बहुलं तणीति वक्तव्यम्॥ * ॥ अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। तणीति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। सर्वप्रकरणापेक्षमेतत्। जग्ध्यभावः। यङ्लुकि वधादेशः। इण औणादिके क्विनि गादेशः। ख्याञभावः। वीभावाभावश्च। विचक्षणग्रहणं पूर्ववचनद्वयस्यैतत्प्रपंचत्वबोधनाय। अजिरग्रहणंतु अजिरशिशिरेत्यौणादिकनिपातनमनपेक्ष्य कृतम्॥

वा लिटि। २। ४। ५५॥

चक्षिङः ख्याञादेशो वा स्याल्लिटि॥ चख्यौ। चख्ये। चक्शौ। चक्शे। चचक्षे॥

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्द्धधातुकविषये घञमपञ्च वर्जयित्वा ॥ विवाय । विव्यतुः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायांचेति दीर्घे प्राप्ते ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च न पदान्तेति निषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । अघञपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । समजः । उदजः । दीर्घोच्चारणं किम् । प्रवीतः । आर्द्धधातुक विषये किम् । वेवीयते । अस्य यङ्लुक् नास्ति । लुकापहारे विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता ॥

वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥

अजेर्वी वा वा स्यात् यौ ॥ प्रवयणम् । प्राजनम् ।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । २ । ४ । ५८ ॥

ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादार्षप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । कुर्वादिण्यन्तायुवार्थकस्येञो लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । ऋष्यंधकेत्यणंतायुवार्थकस्येञो लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ऋष्यणन्तायुवार्थकस्येञो लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । विदाद्यञन्तायुवार्थकस्येञो लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । तिकादिफिञन्तायुवार्थकस्याणो लुक् । एभ्यः किम् । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । शिवाद्यणंतायुनि इञ् । यूनि किम् । वामरथ्यस्य छात्रः वामरथः । कुर्वादिण्यन्ताद्वामरथस्य कण्वादित्वात्स्व-

ॐ नमः परमात्मने ।

शिवज्ञानबोधः ।

लघुटीकासहितः ।

स्त्रीपुंनपुंसकादित्वाज्जगतः कार्यदर्शनात् ।
अस्ति कर्ता स हृत्वैतत्सृजत्यस्मात्प्रभुर्हरः ॥ १ ॥

जगतः कर्तास्ति कार्यदर्शनात् स्त्रीपुंनपुंसकादित्वात् स एतत् हृत्वा पुनः सृजति अस्मात् हरः प्रभुः । अस्यार्थः कार्यदर्शनात् कार्यत्वदर्शनात् जगतः महीधरादेः कर्ता अस्ति । जगतः कार्यत्वं कुत इत्यत आह स्त्रीपुंनपुंसकादित्वादिति । अत्र स्त्रीपुंनपुंसकशब्दैस्तत्तद्देहा उच्यन्ते आदिशब्देन इन्द्रियाणि तदादित्वात् तत्प्रकाशादित्वात् तद्वत् सावयवत्वादित्यर्थः । किं करोति तत्राह स इति । स कर्ता एतत् जगत् हृत्वा उपसंहृत्य पुनः सृजति । एतेन संहारकर्तुरेव स्वामित्वमित्याह अस्मादिति । अस्मात् उक्तयुक्त्या हरः देहेन्द्रियादिरहितः सर्वोपसंहारशक्तिमानेव प्रभुः ईश्वरः । अत्र चास्तीत्यनेन चैकत्वं विवक्षितं तेन च समस्तोपसंहारशक्तिमत एव सिद्धो तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुचितमिति प्रथमसृष्टौ शिव एव कर्ता तदनुग्रहेण च अनन्तेश्वरहिरण्यगर्भादीनामवान्तरकर्तृत्वमिति तत्रान्तरेणाविरोधो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

स कथं सृजति तत्राह अन्यः सन्निति ।

अन्यः सन् व्याप्तितोऽनन्यः कर्ता कर्मानुसारतः ।
करोति संसृतिं पुंसामाज्ञया समवेतया ॥ २ ॥

स कर्ता पुंसां पशूनां संसृतिं तदनुकरणभुवनादिकं करोति सृजति

केन करणेन करोति तत्राह आज्ञयेति । आज्ञया विधिनिषेधप्रवर्तिकया ज्ञानक्रियात्मिकया शक्त्या । सा क्रिया किमीश्वराद्भिन्ना नेत्याह समवेतयेति। समवेतया समवायवृत्त्या वर्तमानया अभिन्नयेत्यर्थः । यद्ययं स्वेच्छया पुंसां संसृतिं करोति तदा कस्यचित्सुखं कस्यचिद्दुःखं करोतीति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां तत्राह कर्मानुसारत इति । कर्म धर्माधर्मरूपं तदनुसारतः तदनुसृत्य करोति न केवलया स्वेच्छयेत्यर्थः । अथायं परोक्तिरीत्या जीवाभिन्न एव करोति नेत्याह अन्यः सन्निति । अनादिनिर्मलतया तेषामनादिसमलतया च भेदोऽवधेयः । किमयं मुक्तावपि भिन्नः नेत्याह व्याप्तितोऽनन्य इति । व्याप्तितः व्याप्त्या दीप्तया दृढतरज्ञानेन वा पाशत्रयापगमे सति स्वाभिन्नसाक्षात्काररूपया अनन्यः अभिन्नः संहृतिं करोति ॥ २ ॥

ननु पुंसां संसृतिं करोतीत्युक्तं तत्पुंसिद्धौ किं प्रमाणमित्यत आह नेतित इति ।

नेतितो ममतोद्रेकादक्षोपरतिबोधतः ।
स्वापे निर्भोगतो बोधे बोद्धृत्वादस्त्यणुस्तनौ ॥ ३ ॥

तनौ देहे अणुः आणवमलाक्रान्तः आत्मा अस्ति । ननु आत्मैव नास्ति यत्सत्त्वेनाभिमतं तत्तु यथा शुक्तौ रजतमितिरीत्या तत्राह नेतित इति । प्रतीतितः नेति प्रतीतितः नेतित इति प्रत्ययबलादेवाणुरस्तीत्यर्थः अन्यथा निष्प्रतियोगिक एवाभावप्रत्ययः स्यात् । नन्वयमात्मा सोऽस्तु देहानतिरिक्तः तत्राह ममतोद्रेकादिति । ममतायाः ममेदमिति प्रतीतेः उद्रेकादित्यशक्त्यापि स्थूलोऽहमित्यादिप्रतीतिरस्ति तथापि सा आत्मदेहयोरभेदाध्यासनिमित्ता तथा द्वयोरहं बाल्ये पितरमन्वभूवं स एव स्थाविरे नप्तॄननुभवामि देहावस्थान्तरेष्वपि अबाधितार्थात्मप्रत्यभिज्ञानात् देहव्यतिरिक्त आत्मास्तीत्यर्थः । ननु मा भवतु देहे आत्मा सन्तु तर्हीन्द्रियाणि तत्राह अक्षोपरतिबोधत इति । अक्षाणि इन्द्रियाणि तेषामुपरतिः स्वप्नः तस्मिन् बोधतः ज्ञातृत्वात् । माभूवन्निन्द्रियाण्यात्मा बुद्धिरेव तथास्तु तत्राह स्वापे निर्भोगत इति । स्वापे सुषुप्तिकाले भुज्यतेऽनेनेति भोगः बुद्धिः

निर्भागतः बुद्धेरभावात् । ननु भवतु स्वापे स नष्टः पुनरुत्पत्तिमानात्मा नेत्याह बोधे बोद्धृत्वादिति । बोधे जाग्रदवस्थायां बोद्धृत्वात् सुखमहमस्वाप्समिति प्रतिसन्धानात् शून्यदेहेन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मा अस्ति वस्तुतो देशतः कालतश्च सत्यमणुरात्मा अस्तिपदेनोच्यते अन्तःकरणादीनां जागराद्यवस्था ॥ ३ ॥

ननु अनुस्यूतत्वेन माभूदात्मत्वं अणोः तदनुस्यूतत्वे किं प्रमाणमित्यत आह आत्मेत्यादिना ।

आत्मान्तःकरणादन्योऽप्यन्वितो मन्त्रिभूपवत् ।
अवस्थापञ्चकस्थोऽतो मलरुद्धस्वदृक्क्रियः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तरीत्या आत्मा अणुः अन्तःकरणादन्योपि अन्तःकरणात् बुद्ध्यादेः अन्योऽपि मन्त्रिभूपवत् मन्त्रिणा भूपो राजेवान्वितः अन्तःकरणेनेत्यनुषङ्गः । ननु नित्यज्ञानक्रियारूपस्यात्मनः कथं मायोद्भूतान्तःकरणान्वितत्वेन व्यापारस्तत्राह मलरुद्धस्वदृक्क्रिय इति । मलेन आणवेन रुद्धे स्वे स्वकीये दृक्क्रिये ज्ञानक्रियाशक्ती यस्य स तथा अनादिमलसंसर्गादात्मान्तःकरणान्वितत्वेन व्यापार इति भावः । अत एव अवस्थापञ्चकस्थः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यतुर्यातीतावस्थापञ्चकानु(भू)गतः तदनुस्यूतत्वञ्च य एवाहं पूर्वेद्युर्निर्धन आसं स एवाहमद्य सधनोऽभूवमिति अबाधितैकात्म्यप्रत्यभिज्ञानादित्यनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥

ननु द्वितीयसूत्रे शिवः कर्मानुसारतः पुंसां संसृतिं करोतीत्युक्तं सा स्वत एवात्मनां भवतु किमीश्वरायत्तयेत्याशङ्क्य प्रणालिकया पशूनामीश्वरपरतन्त्रत्वमुपपादयति विन्दन्तीति ।

विन्दन्त्यक्षाणि पुंसार्थान्नः स्वयं सोऽपि शम्भुना ।
तद्विकारी शिवश्चेन्न कान्तोऽयोवत्स तन्नयेत् ॥ ५ ॥

अक्षाणि इन्द्रियाणि मनश्चक्षुरादीनि पुंसा आत्मना प्रेरकेणान्वितानि सन्ति अर्थान्विषयान्विन्दन्ति जानन्ति स्वयं न विजानन्ति तेषामचेतनत्वादिति भावः । सोऽपि पुमान् शम्भुना प्रेरकेणान्वित एवार्थान् वेत्ति

न स्वयं मलरुद्धस्वदृक्क्रियत्वादिति भावः। ननु तस्य घटादिकर्तुरिव तत्संसृतिकर्तुरपि विकारित्वं स्यादिति शङ्कते तद्विकारीति। तत् तर्हि सोऽपि विकारीति चेदिति परिहरति नेति। शिवस्य जीवसंसृतिकरत्वे ऽपि अविकारित्वे दृष्टान्तमाह कान्तोऽयोवदिति । कान्तः अयस्कान्तः अयोवत् अय इव स शिवः तं पशुं नयेत् प्रेरयति ॥ ५ ॥

पूर्वं शिवसद्भावे प्रमाणं तटस्थलक्षणञ्च प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामुक्तं तत्प्रसङ्गाच्च पशुस्वरूपं तत्प्रमाणञ्च तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यामभिहितं पञ्चमेन च पशूनामस्वातन्त्र्यं पत्युः स्वातन्त्र्यञ्च प्रतिपादितं इदानीं तस्य पत्युः स्वरूपलक्षणमाह अदृश्यञ्चेदित्यादिना ।

अदृश्यं चेदसद्भावो दृश्यञ्चेज्जडिमा भवेत् ।
शम्भोस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयं रूपं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥

शम्भो रूपं ऐन्द्रियकप्रमाणविषयं नवेतिविषये द्वितीयं निरस्यति अदृश्यञ्चेदिति। अदृश्यं सर्वेषामपि ऐन्द्रियकप्रमाणाविषयं चेत् असद्भावः शशविषाणादिवत् असत्त्वमापद्येत आद्यं निरस्यति दृश्यञ्चेदिति। दृश्यं इन्द्रियप्रमाविषयं चेत् जडिमा जडत्वं भवेत् यदिन्द्रियप्रमाविषयं तज्जडं यथा घट इति व्याप्तेः तद्व्यतिरेकेण दृश्यत्वादृश्यत्वपरिहारेण ज्ञेयम्। अनन्यानुभवैकवेद्यम्। उभयनिरपेक्षप्रत्यक्षगम्यं शम्भो रूपं बुधाः दीक्षादिना विगलितपाशत्रयत्वात् समुत्कटज्ञानशक्तयः पुरुषाः विदुः जानन्ति यदुक्तमिन्द्रियानपेक्षं च सर्वदा त्यक्तबन्धया चिच्छक्त्यानन्तयोगं व्ययोगस्वभावको[1] मतः उक्तं च आद्यन्तशून्यममलं परिपूर्णमेकं सूक्ष्मं परापरमनामयमप्रमेयम् । भावैकगम्यमजडं शिवतत्त्वमाहुरिति (?) ॥ ६ ॥

ननु शिवः प्रतिशरीरं स्वाविद्यया भिन्नः संसरतु किं तद्व्यतिरिक्तात्मकल्पनेनेत्यत आह नाचिदित्यादिना ।

नाचिच्चित्सन्निधौ किन्तु न वित्तस्ते उभे मिथः ।
प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यः स आत्मा तयोः पृथक् ॥ ७ ॥

अचिज्जडः प्रपञ्चः चित्सन्निधौ निर्मलचित्स्वरूपस्य शिवस्य सन्निधौ

न स्फुरति तयोस्तेजस्तिमिरयोरिव परस्परविरोधादिति भावः । किमतो यद्येवं तत्राह किन्त्विति । ते उभे चिदचिच्च मिथः अन्योऽन्यं न वित्तः न जानीतः चिद्रूपः भ्रमरहितः परिपूर्णः शिवः असत्यं प्रपञ्चं सत्यरूपतया न जानाति अचिच्च जडः प्रपञ्चः शिवं न जानाति तस्य जडत्वात् भोगस्य चेतनधर्मत्वात् अतः प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता अनुभविता । अत्र प्रपञ्चानुभवो मलावस्थायां शिवानुभवो मलापगमे च द्रष्टव्यः । ननु जीवोऽपि चिद्रूपः तत्कथं तत्सन्निधावचितः स्फुरणं सत्यम् अनाद्याणवोपाधिना अचितो वा आत्मनोऽचिद्भावस्य सहभावात् न परस्परविरोधः एवम्भूतयोस्तयोः प्रपञ्चशिवयोः पृथग्भूत आत्मा एष्टव्यः ॥ ७ ॥

इदानीं गुर्वनुग्रहात् पाशान्मुक्तिरित्याह स्थित्वेत्यादिना ।

स्थित्वा सहेन्द्रियव्याधैस्त्वां न वेत्सीति बोधितः ।
मुक्त्वैतान् गुरुणाऽनन्यो धन्यः प्राप्नोति तत्पदम् ॥ ८ ॥

धन्यः मुमुक्षुत्वादिरूपधनवान् पुरुषः इन्द्रियव्याधैः इन्द्रियाण्येव व्याधाः पुलिन्दाः दुःखदतया पुलिन्दत्वेन निरूपणं विधिनिषेधपरामर्शप्रवृत्तित्वेन च तैः सह स्थित्वा गुरुणा आचार्यस्वरूपेण शिवेन त्वां त्वत्स्वरूपं सर्वज्ञसर्वकर्तृसच्चिदानन्दशिवानन्यरूपं न वेत्सि न जानासीति बोधितः ज्ञापितः सन् एतान् इन्द्रियव्याधान् त्यक्त्वा परित्यज्य । अत्र इन्द्रियशब्देन बाह्यान्तरिन्द्रियरूपचतुर्विंशतितत्त्वानि तत्प्रवृत्तिसमये सतत्त्वानि द्वादशतत्प्रेरकशब्दादितत्त्वानि आहत्य षट्त्रिंशत्तत्त्वान्युच्यन्ते तान् परित्यज्य अनन्यः प्रत्यभिज्ञातान्यस्वरूपः तत्पदं तत्पदलक्ष्यं शिवस्वरूपं प्राप्नोति प्राप्तमिवाभिमन्यते यथा कण्ठस्थं चामीकरं कश्चिद्विस्मृत्य पश्चादन्येन बोधितस्तदवगत्य तदा अपूर्वप्राप्तमिव मन्यते तद्वदित्यर्थः । अत्रेयं कथानुसन्धेया पुरा किल कश्चन राजशिशुः प्रतिभटभयादरण्यं प्रवेशितः तत्रान्यैः पुलिन्दैः सह संवर्धितः पुलिन्दमेवात्मानं मन्यमानः पश्चादागतेन पित्रा न त्वं पुलिन्दः त्वं राजकुमारोऽसि इति बोधितः ज्ञापितः पश्चाद्राजपदं प्राप्तवानिति ॥ ८ ॥

गुरुणा तत्पदं प्राप्नोतीति पूर्वमुक्तं तत्र केवलं गुरुदीक्षैव न मुक्तिसाधनम् अपि तु श्रवणादिद्वारा मलनिवृत्तौ सत्यां तया च साक्षात्कारे तत्पदप्राप्तिरित्याह चिद्दृशेति ।

चिद्दृशात्मनि दृष्ट्वेशं तीर्त्वा वृत्तिमरीचिकाम् ।
लब्ध्वा शिवपदच्छायां ध्यायेत्पञ्चाक्षरीं सुधीः ॥ ६ ॥

सुधीः शोभनबुद्धिः शिवैकविषयत्वं तच्च सुधीत्वं गुरूपदिष्टात्मशिवाभेदप्रतिपादकश्रवणमननसम्पादितमित्यवधेयम् । तादृशः पुरुषः वृत्तिमरीचिकां त्यक्त्वा वृत्तिः प्रपञ्चविषयकं ज्ञानं सैव मरीचिका मृगतृष्णा तस्याश्चाध्यात्मिकादितापत्रयनिवारणासमर्थतया तत्वेन निरूपणं ता त्यक्त्वा परित्यज्य त्यागश्च दीक्षादिना मलत्रयापगमे सति द्रष्टव्यः । ततः किं करोति तदाह चिद्दृशेति । चिद्दृशा परमात्मचिच्छक्त्यारूढया दृष्ट्या ईशं शिवम् । आत्मनि दृष्ट्वा स्वाभिन्नतया अनुभूय । एतेन यः शिवः सोऽहमिति निदिध्यासनमुक्तम् अनन्तरं शिवपदच्छायां लब्ध्वा पद्यते गम्यते प्राप्यते स्वानन्यतयेति पदं शिव एव पदं शिवपदं तस्य छायां अनुग्राहिणीं शक्तिं तस्य छायात्वेनाभिधानं पूर्वोक्ततापत्रयतप्तानां क्लान्तिनिवारकतया कृतमित्यवधेयम् । तां लब्ध्वा स्वात्मनि स्वाभिन्नतया निपतितां प्राप्य पञ्चाक्षरीं ध्यायेत् । अत्र प्रविश पिण्डमित्यत्र लाभं भक्षयेदितिवत् जपेच्छिवमिति पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । तथा चायमर्थः पञ्चाक्षरीं जपेत् शिवं ध्यायेदिति पञ्चानामक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी तां तानि च नकारादीनि । यद्वा पञ्चाक्षरीशब्देन तद्वाच्या अर्था लक्ष्यन्ते ते च शिवशक्तिजीवमलत्रयतन्निवारकशक्तयः, तदुक्तम् ॥

"मध्ये शिवस्ततः शक्तिस्तत आत्मेति हि स्मृतः ।
तत्पूर्वं बन्धकः प्रोक्तः तत्पूर्वं तन्निवारकमिति ॥

अस्य चायमर्थः । पञ्चसु वर्णेषु मध्ये वर्तमाने शिकारे शिवः तत उत्तरस्मिन् चतुर्थे वकारे शक्तिः शिवसमवेतपरा शक्तिः तत उत्तरस्मिन् पञ्चमे यकारे आत्मा अणुः तत्पूर्वं तच्छब्देन मध्यवर्ती

शिकारः परामृश्यते तत्पूर्वं तस्मात् पूर्वं सविसर्जनीये मकारे बन्धकः मलं तत्पूर्वं नकारे तांचवारकः तस्य मलस्य परिपाकपूर्वकं निवर्तकः गुरुकटाक्षदीक्षानुग्रहशक्त्यादिः वाच्यतया स्मृत इति सर्वत्र योजनीयम् । एवञ्च शिवः स्वशक्त्या जीवात्मानमाणवादिमलत्रयाच्चिवारयतीत्यनुसन्दध्यादिति फलितोऽर्थः । यद्वा पञ्चाक्षरीशब्देन प्रणवपञ्चाक्षरी प्रासादपञ्चाक्षरी वा सूक्ष्मा कथ्यते तत्राद्ये वर्णा अकारोकारमकारबिन्दुनादाः द्वितीये च हकारोकारमकारबिन्दुनादाः तत्र वैदिकः पूर्वां सूक्ष्मपञ्चाक्षरीं जपेत् शैवस्तु प्रासादपञ्चाक्षरीं जपेत् शिवं ध्यायेदिति यथार्हं योजनीयम् । अत्रापि पञ्चाक्षरीशब्देन तद्वाच्या देवता एव लक्ष्यन्ते शब्दस्य ध्येयत्वासम्भवात् ताश्च ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवा यथाक्रममकारोकारमकारबिन्दुनादेषु स्थिताः, प्रासादपञ्चाक्षर्याञ्च यथाक्रमं सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तीत्यनुचिन्तनं बोद्धव्यं कृत्या प्रवर्तिकाः पञ्चशक्तय इत्यवगन्तव्यं तत्र देवतानां ध्यानं शिवः ब्रह्मादिपञ्चकाकारेण, ईश्वरानधिष्ठाय भगवच्छक्तय एव प्राणिनां (द्र) सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तीत्यनुचिन्तनं बोद्धव्यम् एतेन च सूत्रेण जीवन्मुक्तिरुक्ता ॥ ९ ॥

अथेदानीं उक्तोपायानुपपत्तौ प्रतिपत्तिमुपपादयति शिवेनेति ।

शिवेनैक्यं गतः सिद्धस्तदधीनस्ववृत्तिकः ।
मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति स्वानुभूतिमान् ॥ १० ॥

भवतीति तत्र सिद्धिरन्तःकरणवशीकरणं तद्वान् सिद्धः अत एव शिवेनैक्यं गतः शिवानन्यत्वं प्राप्तः अत एव मलमायाद्यसंस्पृष्टः मलेन आणवेन मायया आदिशब्देन कर्मणा च असंस्पृष्टः स्वयमेव परित्यक्तः अत एव तदधीनस्ववृत्तिकः शिवायत्तस्वव्यापारः तयोरैक्यात् शिवव्यापारीभूतस्वव्यापार इत्यर्थः । स्वानुभूतिमान् भवति स्वस्य शिवेनैक्यङ्गतस्य आत्मनः अनुभूतिः शिवानन्यतया अनुभवः तद्वान् भवतीत्यर्थः ॥१०॥

एतदनुपपत्तौ हरभक्तिं दर्शयति दृशोरिति ।

दृशोर्दर्शयितेवात्मा तस्य दर्शयिता शिवः ।
तस्मात्तस्मिन् परां भक्तिं कुर्यादात्मोपकारके ॥ ११ ॥

आत्मा जीवः दृशोश्चक्षुषोः इन्द्रियान्तरस्याप्युपलक्षणमेतत् । दर्शयिता ज्ञापयिता तस्य च आत्मनश्च शिवो दर्शयिता कलादिद्वारेण मलं व्युदस्य विषयप्रदर्शकः तस्मात् उक्तहेतोः आत्मोपकारके आत्मनः स्वस्य उपकारके भोगमोक्षरूपोपकारिणि तस्मिन् शिवे परां दृढतरां भक्तिं कुर्यात् भक्तिर्भजनं अन्तर्याग इति यावत् । स च हृत्पद्मनाभिकुण्डभ्रूमध्येषु यजनहवनसमाधिरूपः ॥ ११ ॥

अत्राप्यसमर्थो बाह्यभक्तिं कुर्यादित्याह मुक्त्यै इति ।

मुक्त्यै प्राप्य सतस्तेषां भजेद्वेषं शिवालयम् ।
एवं विद्याच्छिवज्ञानबोधे शैवार्थनिर्णयम् ॥ १२ ॥

मुक्त्यै मुक्त्यर्थं तादर्थ्ये चतुर्थी सतः वैदिकशैवार्थानुष्ठायिनो ज्ञानदेशिकान् प्राप्य गुरुत्वेन समासाद्य तेषां शैवानां सम्बन्धिनं वेषं भस्मरुद्राक्षादिचिह्नं भजेत् उपासीत । अत्र वेषस्य भजनोक्तिर्जे(?)तिगुणक्रियाद्यनपेक्षणार्थं शिवालयं शिवस्यालयं मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिलक्षणया शिवालयशब्देन शिवलिङ्गं प्रतिमादिरुच्यते । एवञ्च सत इत्यनेन शैवाचार्याणां वेषशब्देन भस्मरुद्राक्षधारिणां माहेश्वराणां शिवालयशब्देन शिवलिङ्गस्य परिग्रहः अनेन चर्याक्रम उक्तः एतत्पूर्वश्लोके क्रियाक्रमः तत्पूर्वं च योगक्रमः तत्पूर्वं च ज्ञानक्रम उक्त इत्यनुसन्धेयम् । एवञ्च पतिपशुपाशपदार्थस्वरूपं मुक्त्युपायभूतज्ञानयोगक्रियाचर्याश्च द्वादशसूत्र्या प्रतिपादिता इति निगमयति एवमिति । शिवज्ञानबोधे शास्त्रे शैवार्थनिर्णयं शैवार्थस्य पूर्वोक्तस्य निर्णयमेवं विद्यात् अनेनैव प्रकारेण जानीयात् न तु प्रकारान्तरेणेति सर्वमुपपादितम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदतिवर्णाश्रमाचार्यवर्यशैवपरिपालकशिवाग्रयोगिविरचितलघुटीकासहितः शिवज्ञानबोधः सम्पूर्णः ॥

शुभमस्तु ।

तत्कार्यार्थत्वात्तेषाम् । विद्याख्यकार्यायैव हि विदुषोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् । कथमिदमवगम्यते । 'तद्दर्शनात्,' दृश्यते हि "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"त्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाऽऽ प्रायणादभ्यासाधेयातिशयाया अहरहरुत्पाद्यत्वात्तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्माप्यहरहरनुष्ठेयमेव, अन्यथाऽऽश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् ।

यद्यऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्था, विद्योत्पत्तेः प्राचीनं च सुकृतं "यावत्सम्पातमुषित्वा" "प्राप्यान्तं कर्मण" इत्यनुभवेन विनष्टम्, भुक्तावशिष्टं च प्रारब्धफलम्,[1] "सुहृदः साधुकृत्या"मित्यस्य को विषय[2],स्तत्राह–

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः १७ ॥

'अतो'ऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया विद्योत्पत्त्यर्थाया 'अन्यापि' विद्याऽधिगमात् पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणोः प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला साधुकृत्याऽनन्ता सम्भवत्येव, तद्विषयमिद 'मेकेषां' शाखिनां वचनम् "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्या"मिति । विद्ययाऽश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया ।

अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धसम्भवं पूर्वोक्तं स्मारयति–

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर"मित्युद्गीथविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलवत्त्ववचनेनानुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धः सूच्यते हि । अतो विदुषो[3]ऽनुष्ठितप्रतिबद्धफलविषयं 'सुहृदः साधुकृत्या'मिति शाट्यायनकम्[4] ॥

अग्निहोत्राद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

---

१ प्रारब्धं कर्मफलमिति मु॰ पु॰ । २ को विषय इति मु॰ पु॰ ।
३ अतोऽविदुष इत्यकारच्छेदो मु॰ पु॰ । ४ ०यनिकमिति मु॰ पु॰ ।

अथेतरक्षपणाधिकरणम् ११ । भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ*संपद्यते ॥ १९ ॥

ययोः पुण्यपापयोरश्लेषविनाशावुक्तौ, ताभ्यामितरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्यायोनिशरीरावसाने उत तच्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने वे[1]त्यनियम इति संशये, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य" इति तच्छरीरविमोक्षावसानत्वश्रवणात्तदवसाने इति प्राप्त उच्यते—

"भोगेन त्वि"ति । 'तु'—शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । 'इतरे' आरब्धकार्ये पुण्यपापे स्वारब्धफल'भोगेन क्षपयित्वा' तत्फलभोगसमाप्त्यनन्तरं ब्रह्म 'सम्पद्यते' । ते च पुण्यपापे एकशरीरोपभोग्यफले चे,त्तच्छरीरावसाने[2]सम्पद्यते । अनेकशरीरोपभोग्यफले चे, त्तदवसाने सम्पद्यते । भोगेनैव[3] क्षपयितव्यत्वादारब्धफलयोः कर्मणोः । "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य" इति च भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक्ष उच्यते, देहावधिनियमाश्रवणात् । तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्माऽनादिकालसञ्चितमनन्तं विद्यामाहात्म्याद्विनश्यति, विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितञ्च न श्लिष्यति । तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषः सुहृदो गृह्णन्ति, पापं च द्विषन्त इति निरवद्यम् ॥

इतरक्षपणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये फलाध्यायस्य चतुर्थस्य प्रथमः पादः ॥

* अथशब्दघटितः सूत्रपाठः सर्वपुस्तकेषु ।

१ चेति प्र० । २ ०साने इति—इति मु० पु० । ३ चकारोऽत्राधिकः पुस्तकेषु ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ वागधिकरणम् १। **वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥**

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते। प्रथमन्तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते। तत्रेदमाम्नायते—"अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया"मिति। अत्र 'वाङ् मनसि संपद्यत' इति वाचो मनसि संपत्तिश्रुतिः किं वाग्वृत्तिमात्रविषया, उत वाग्विषयेति विशये वृत्तिमात्रविषयेति युक्तम्[1]। कुतः। मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसम्पत्त्यऽसम्भवात्। वागादिवृत्तीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसम्पत्तिश्रुतिः कथंचिदुपपद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'वाङ् मनसी'ति। वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते। कुतः। 'दर्शनात्[2],' दृश्यते हि वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः। वृत्तिमात्रसम्पत्त्याऽपि तदुपपद्यत इति चे,त्तत्राह 'शब्दाच्चे'ति, वाङ् मनसि सम्पद्यत' इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दो, न वृत्तिमात्रसम्पत्तौ। न हि तदानीं वृत्त्युपरमे वागिन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते, येन वृत्तिमात्रं संपद्यत इत्युच्येत। यदुक्तम्—मनसो वाक्प्रकृतिकत्वाभावाद्वाचो मनसि संपत्तिर्नोपपद्यत इति, तद्'वाङ् मनसि संपद्यत' इति वचनान्मनसा वाक् संयुज्यते न तु तत्र लीयत इति परिहर्त्तव्यम्।

अत एव[3] सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं सम्पत्तिर्न तु लयः, अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिश्रुतिरुपपद्यते, "तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानै"रिति ॥

वागधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ युक्तमिति नास्ति प्र०। २ तदर्शनादिति मु० द्वि० च।
३ चशब्दरहितः सूत्रपाठः सर्वपुस्तकेषु।

अथ मनोऽधिकरणम् २। **तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥**

'तत्' सर्वेन्द्रियसंयुक्तं 'मनः प्राणे' सम्पद्यते, प्राणेन संयुज्यते, न मनोवृत्तिमात्रम् । कुतः । 'उत्तरात्,' 'मनः प्राण' इति वाक्यात् । अधिकाऽऽशङ्का तु, "अन्नमयं हि सोम्य मन" इति वचनान्मनसोऽन्नप्रकृतिकत्वमवगम्यते । अन्नस्य च "ता अन्नमसृजन्ते"त्यम्मयत्वं सिद्धम् । आपोमया प्राण इति चाप्प्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते । अतो 'मनः प्राणे संपद्यत' इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता अपो निर्दिश्य[1] तासु मनःसम्पत्तिप्रतिपादने परम्परया स्वकारणे लय इति सम्पत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति । परिहारस्तु "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण" इति मनःप्राणयोरन्नेनाद्भिश्चाप्यायनमुच्यते, न तत्प्रकृतित्वम् । आहङ्कारिकत्वान्मनसः, आकाशादि[2] विकारत्वाच्च प्राणस्य । प्राणशब्दे नापां लक्षणा च स्यादिति ॥

मनोऽधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथाऽध्यक्षाधिकरणम् ३। **सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥**

यथा 'वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राण' इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः संपत्तिः, तथा 'प्राणस्तेजसी'ति वचनात्तेजस्येव प्राणः सम्पद्यत इति प्राप्त उच्यते—

'सोऽध्यक्ष' इति । 'स' प्राणो'ऽध्यक्षे' करणाधिपे जीवे संपद्यते । कुतः । 'तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते—"एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती"ति । तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते—"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"ति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते "कस्मिन्नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी"[3]ति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजःसम्पत्तिरिह 'प्राणस्तेजसी'त्युच्यते । यथा यमुनाया गङ्गया संयुज्य सागरगमनेऽपि यमुना सागरं गच्छतीति वचो न विरुध्यते, तद्वत् ॥

अध्यक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

१ अपो निर्दिश्यन्ते—इति प्र॰। २ आदिशब्दो नास्ति प्र॰। ३ प्रतिष्ठितः स्यामिति मु॰।

अथ भूताधिकरणम् ४ । **भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥**

प्राणस्तेजसीति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि संपत्तिरुक्ता । सा सम्पत्तिः किं तेजोमात्र उत संहतेषु सर्वेषु भूतेष्विति विशये तेजोमात्रश्रवणात्तेजसीति प्राप्त उच्यते–

'भूतेष्वि'ति । 'भूतेषु' संपद्यत इति । कुतः । 'तच्छ्रुतेः,' 'पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमय' इति जीवस्य सञ्चरतः सर्वभूतमयत्वश्रुतेः ।

ननु तेजःप्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण संपत्तावपि पृथिवीमय इत्यादिका श्रुतिरुपपद्यते, अत आह–

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

'नैकस्मिन्', एकैकस्य कार्याक्षमत्वात् । दर्शयतो ह्यक्षमत्वं श्रुतिस्मृती–"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति[1] तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति, नामरूपव्याकरणयोग्यत्वाय त्रिवृत्करणमुपदश्यते ।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
महादाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति त"इति ।

अतः 'प्राणस्तेजसी'ति 'तेजः'–शब्देन भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजोऽभिधीयते । अतो भूतेष्वेव सम्पत्तिः ॥

भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाऽसृत्युपक्रमाधिकरणम् ५ । **समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥**

इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समानोताविदुष एवेति चिन्तायामविदुष एवेति प्राप्तम् । कुतः । विदुषोऽत्रैवामृतत्ववचनादुत्क्रान्त्यभावात् । विदुषो ह्य[2]त्रैवामृतत्वं[3] श्राव्यते–

---

१ इतिशब्दो नास्ति सर्वपु० । २ हिशब्दो नास्ति प्र० ।
३ अमृतत्ववचनमिति मु० पु० ।

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः[1] ।
अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत"इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते–

'समाना चासृत्युपक्रमा'दिति । विदुषोऽप्यासृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समाना, आसृत्युपक्रमात्–आगत्युपक्रमात्, नाडीप्रवेशात् प्रागित्यर्थः । विदुषोऽपि हि[2] नाडीविशेषेणोत्क्रम्य गतिः श्रूयते–

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति ।

एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरवर्ज्जनीया । सा च नाडीप्रवेशात् प्राग्विशेषाश्रवणात्समाना । तत्प्रवेशदशायां च विशेषः श्रूयते–"तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्द्ध्नो वा ऽन्येभ्यो[3] वा शरीरदेशेभ्य"इति । 'शतं चैका च हृदयस्ये'त्यनया श्रुत्यैकार्थ्यात् मूर्द्ध्नो निष्क्रमणं विद्वद्विषयमितरदविद्वद्विषयम् । यदुक्तम्–विदुषोऽत्रैवामृतत्वं श्राव्यत इति, तत्रोच्यते, 'अमृतत्वं चानुपोष्ये'ति । 'च'–शब्दोऽवधारणे । अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादिसंबन्धमदग्ध्वैव यदमृतत्वमुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति चोपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभव,स्तद्विषयमित्यभिप्रायः ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

अवश्यं च तदमृतत्वमदग्धदेहसम्बन्धस्यैवेति विज्ञेयम् । कुतः । 'आ ऽपीतेः संसारव्यपदेशात्' । अपीतिरप्ययो ब्रह्मप्राप्तिः, सा चार्चिरादिना मार्गेण देशविशेषं गत्वेति वक्ष्यते । आ तदवस्थाप्राप्तेः संसारो

१ स्थिता इति मु० । २ हिशब्दो नास्ति प्र० ।
३ वा अन्येभ्य इति मु० पु० ।

देहसम्बन्धलक्षणो हि व्यपदिश्यते, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य" इति,

"अश्व इव रोमाणि विधूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य ।
धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामी[1]"ति च ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

इतश्च विदुषोऽपि बन्धो नात्र विदग्धः, यतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते । कुत इदमवगम्यते । 'प्रमाणतस्तथोपलब्धेः,' उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुष'स्तं प्रतिब्रूयात् सत्यं ब्रूया'दिति चन्द्रमसा संवादवचनेन शरीरसद्भावः । अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते, अतश्च बन्धो न दग्धः ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतो

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः[2] ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत"इति-

वचनं न बन्धोपमर्देनामृतत्वं वदति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्वाचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुषः प्रक्रान्तमरणस्य मरणात्प्रागूष्मा स्थूलशरीरे क्वाचित्क उपलभ्यते । न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमूष्मा, अन्यत्रानुपलब्धेः । ततश्चोष्मणः क्वचिदुपलब्धिर्विदुषः सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिबन्धनेति गम्यते । तस्माद्विदुषोऽप्याऽऽसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरिति सुष्ठूक्तम्[3] ।

पुनरपि विदुष उत्क्रान्तिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य परिह्रियते-

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

१ ०मभिसम्भवानीति प्र० । २ स्थिता इति मु० पु० । ३ सक्तमिति प्र० ।

यदुक्तम्—विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समानेति, तन्नोपपद्यते, विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् । तथा हि, "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती"[1]त्युपक्रम्य "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति··· तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"त्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय, "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत"इति देहान्तरपरिग्रहं चाभिधाय

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे"—

इति नु[2] कामयमान" इत्यविद्वद्विषयं परिसमाप्य', "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती"ति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते । तथा, पूर्वत्रार्तभागप्रश्नेऽपि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधो दृश्यते—"अप पुनर्मृत्युं जयती"ति विद्वांसं प्रस्तुत्य "याज्ञवल्क्येति[3] होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः[4] क्रामन्त्याहो ने"ति पृष्टे "नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवलीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्या[5]ध्मातो[6] मृतः शेत" इति । अतो विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत्—त[7]'न्न शारीरात्' प्रत्यगात्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिर्ह्यत्र प्रतिषिध्यते, न शरीरात् । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'त्यत्र तच्छब्देन 'अथाकामयमान' इति प्रकृतः शारीर एव परामृश्यते, नाश्रुतं शरीरम् । तस्येति षष्ठ्या प्राणानां संबन्धित्वेन शारीरो निर्दिष्टो, न तूत्क्रान्त्यपादानत्वेन, उत्क्रान्त्यपादानन्तु शरीरमेवेति चेन्न, अपादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात् संबन्धितया श्रुतस्यात्मन एव सन्निहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात् । किं च, प्राणानां जीवसंबन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्संबन्धकथने प्रयोजनाभावात् संबन्धमात्रवाचिन्याः षष्ठ्या अपादानमेव विशेष इति निश्चीयते । यथा नटस्य शृणो-

१ ०न्वपेति मु॰ पु॰ द्वि॰ च । २ इति तदिति प्र॰, इति तु—इति क्वचित् ।
३ ०वल्क्य इतीति प्र॰ द्वि॰ च । ४ उदिति पुनरत्र प्र॰ द्वि॰ च ।
५ स उच्छ्वसत्याध्मायत्या—इति प्र॰ ।
६ उच्छ्वयत्याध्मानो—इति मु॰ पु॰ । ७ तदिति नास्ति प्र॰ ।

तीति । न चात्र विवदितव्यम्, 'स्पष्टो ह्येकेषां' माध्यन्दिनानामाम्नाये शारीरो जीव एवापादानमिति, "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति । शारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रसङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधो नोपपद्यत इति चेत्, न, "तस्य तावदेव चिर"मिति विदुषः शरीरवियोगकाले ब्रह्मसम्पत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन् काले शारीराद् विदुषो वियोगः प्रसज्यते, ततश्च देवयानेन पथा ब्रह्मसंपत्तिर्नोपपद्यत इति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राग् जीवाद्विदुषोऽपि प्राणा न विश्लिष्यन्ती[1]त्युच्यते । आर्त्तभागप्रश्नोऽपि यदा विद्वद्विषय,स्तदाऽयमेव परिहारः । स त्वविद्वद्विषयस्तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात्, तत्र हि[2] ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावो, ऽपामग्न्यन्नत्वं, म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणपरित्यागो, मृतस्य नामवाच्यकीर्त्यनुवृत्ति,स्तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येतेऽर्थाः प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः । तत्र चा'प पुनर्मृत्युं जयती'त्यपामग्न्यन्नत्व[3]ज्ञानादग्निजय एव मृत्युजय उच्यते । अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अ[4]विदुषस्तु प्राणाऽनुत्क्रान्तिवचनं स्थूलदेहवत्प्राणा न मुञ्चन्त्यऽपि तु भूतसूक्ष्मवज्जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति[5] निरवद्यम् ।

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

स्मर्य्यते च विदुषोऽपि मूर्द्धन्यनाड्योत्क्रान्तिः—

"ऊर्द्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्य्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गति"मिति ॥

आसृत्युपक्रमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ परसंपत्त्यधिकरणम् ६ । **तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥**

सकरणग्रामः सप्राणः करणाध्यक्षः प्रत्यगात्मोत्क्रान्तिवेलायां तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु सम्पद्यत इत्युक्तम् । सैषा सम्पत्तिर्विदुषो न विद्यत

---

१ विश्लिष्यन्त–इति प्र० । २ हीति नास्ति प्र० ।
३ प्रेत्यधिकमत्र प्र० । ४ अ–इति नास्ति प्र० ।
५ प्रतिपादयतीति–इति नास्ति प्र० ।

इत्याशङ्क्य परिहृतम् । तानि पुनर्जीवपरिष्वक्तानि भूतसूक्ष्माणि किं यथाकर्म यथाविद्यं च स्वकार्य्याय गच्छन्त्यु, त परमात्मनि सम्पद्यन्त इति विशये मध्ये परमात्मसम्पत्तौ सुखदुःखोपभोगरूपकार्यादर्शनात्तदुपभोगानुगुण्येन यथाकर्म यथाविद्यं च गच्छन्तीति प्राप्त उच्यते—

'तानि पर' इति । तानि परस्मिन्नात्मनि सम्पद्यन्ते । कुतः । 'तथा ह्याह'श्रुतिः "तेजः परस्यां देवताया"मिति, यथाह श्रुतिस्तदनुगुणं कार्यं कल्प्यमित्यर्थः । सुषुप्तिप्रलययोर्यथा परमात्मसंपत्त्या सुखदुःखोपभोगायासविश्रम,[1]स्तद्वदिहापि ॥

परसंपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथाऽविभागाधिकरणम् ७ । **अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥**

सेयं परमात्मनि सम्पत्तिः किं प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपेत वाङ् मनसी'त्यादिवदविभागरूपेति चिन्तायाम्, परमात्मनः सर्वेषां योनिभूतत्वात्कारणापत्तिरूपेति प्राप्त उच्यते—

'अविभाग' इति, अपृथग्भावः, पृथग्व्यवहारानर्हसंसर्ग इत्यर्थः । कुतः । 'वचना''त्तेजः परस्यां देवताया'मित्यत्रापि 'वाङ् मनसि सम्पद्यत' इति वचनस्यानुषङ्गात् । तस्य च संसर्गविशेषवाचित्वात्तदनुपपत्त्याभिधानवैरूप्ये प्रमाणाभावादुत्क्रान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात्, पुनस्तत्राव्यक्तादिसृष्ट्यवचनाच्च ॥

अविभागाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ तदोकोऽधिकरणम् ८ । **तदोकोऽग्रज्वलनं[2]तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥**

एवं गत्युपक्रमावधि[3]र्विद्वदविदुषोः समानाकार उत्क्रान्तिप्रकार

१ ०विश्राम इति मु० पु० । २ ०ज्वलनवदिति प्र० । ३ ०वधि—इति मु० पु० ।

उक्तः । इदानीं विदुषो विशेष उच्यते । तत्रेदमाम्नायते—

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति ।

अनया नाडीनां शताधिकया मूर्द्धन्यनाड्यैव विदुषो गमनमन्याभिरेव चा[1]विदुषो गमनमित्ययं नियम उपपद्यते नेति संशयः । किं युक्तम् । नियमो नोपपद्यत इति । कुतः । नाडीनां भूयस्त्वादतिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेच[2]तया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वा'त्तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'शताधिकये'ति । विद्वान् शताधिकया मूर्द्धन्ययैव नाड्योत्क्रामति । न चास्या विदुषो दुर्विवेचत्वम्, विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्याद् विद्याशेषभूततयाऽऽत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्द्देन[3] परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति । ततश्च तदोकः, तस्य जीवस्य स्थानं हृदयमग्रज्वलनं भवति, अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनम् । 'तत्प्रसादात्'—परमपुरुषप्रसादा'त्प्रकाशितद्वारो' विद्वांस्तां नाडीं विजानातीति तया विदुषो गतिरुपपद्यते ॥

तदोकोऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ९ । **रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥**

विदुषो हृदयाच्छताधिकया मूर्द्धन्यनाड्या निर्गतस्यादित्यरश्मीनऽनुसृत्यादित्यमण्डलगतिः श्रूयते—"अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत[4]" इति, तत्र रश्म्यनुसारेणैवेत्ययं गतिनियमः सम्भ-

---

१ चकारो नास्ति प्र० ।
२ दुर्विवेचनेति मु० पु० इत्त चापे च,प्र० त्विहैव ।
३ हार्देनेति द्विः प्र० ।
४ ०माक्रामत इति मु० पु० ।

वति नेति चिन्तायां निशि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारासम्भवादनियमः वचनं तु पक्षप्राप्तविषयमिति प्राप्त उच्यते—

'रश्म्यनुसारी'ति। रश्म्यनुसार्य्येव विद्वानूर्ध्वं गच्छति। कुतः। "अथैतैरेव रश्मिभि"रित्यवधारणात्। पाक्षिकत्वे ह्येवकारो ऽनर्थकः स्यात्। यदुक्तं हि—निशि मृतस्य रश्म्यसम्भवाद् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति, तन्न, निश्यपि सूर्य्यरश्म्यनुसारः सम्भवति। लक्ष्यते हि निश्यपि निदाघसमय ऊष्मो[1]पलब्ध्या रश्मिसद्भावः, हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद्दुर्द्दिन इवोष्मानुपलम्भः। श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, "तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैत आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुञ्चाऽमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता"इति। तस्मान्निश्यपि रश्मिसम्भवान्निशि मृतानामपि विदुषां रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव॥

रश्म्यनुसाराधिकरणं समाप्तम्॥ ९॥

—•—

अथ निशाऽधिकरणम् १०। **निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च॥ १८॥**

इदमिदानीं चिन्त्यते— विदुषो निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति नेति[2]। यद्यपि निशायां सूर्य्यरश्मिसम्भवाद्रश्म्यनुसारेण गतिर्निशायामपि सम्भवति, तथाऽपि निशामरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात् परमपुरुषार्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य न सम्भवति। शास्त्रेषु दिवामरणं प्रशस्तम्, विपरीतं निशामरणम्,

"दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च।
मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम्" इति।

दिवामरणनिशामरणयोः प्रशस्तत्वविपरीतत्वे चोत्तमाधमगतिहेतुत्वेन

१ ऊष्मणो—इति गु॰ पु॰। २ न वेति—इति प्र॰।

स्याताम् । अतो निशि मरणमधोगतिहेतुत्वान्न ब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति चे,न्न, विदुषः[1] कर्म'सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्' । एतदुक्तं भवति—अनारब्धकार्याणामधोगतिहेतुभूतानां कर्मणां विद्यासम्बन्धेनैव विनाशा, दुत्तरेषां चाश्लेषा,त्प्रारब्धकार्य्यस्य च चरमदेहावधित्वाद्बन्धहेत्वभावा-द्विदुषो निशि मृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धैवेति[2] । दर्शयति च श्रुतिः—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्य" इति । 'दिवा च शुक्लपक्षश्चे'त्यादिवचनमविद्वद्विषयम् ॥

निशाऽधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ११ । **अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥**

निशि मृतस्यापि[3] विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ यो हेतुरुक्त,स्तत एव हेतोर्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धा । अधिकाशङ्का तु—"अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छती"ति दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्तिश्रवणा,च्चन्द्रमसं प्राप्तानां च तेषां "यदा[4] तत्पर्य्यवैत्यथैत[5]मेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्त[6]" इति पुनरावृत्तिश्रवणात्, भीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानामुत्तरायणप्रतीक्षादर्शनाद् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न सम्भवतीति ।

परिहारस्तु—अविदुषां पितृयाणेन पथा चन्द्रमसं[7] प्राप्तानामेव पुनरावृत्तिर्विदुषस्तु चन्द्रं प्राप्तस्यापि "तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती"तिवाक्यशेषात्तस्य दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिर्ब्रह्म प्रपित्सतो[8] विश्रम[10]हेतुमात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषाभावेऽपि पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावाद्विदुषश्चन्द्रं प्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिवार्या । भीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छन्दमरणानां धर्मप्रवर्त्तनायोत्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनार्थस्तथाविधाचारः ।

१ चेन्नाविदुष इति प्र० । २ इतिशब्दो मु० पु० नास्ति ।
३ अपिशब्दो नास्ति प्र० । ४ यदेति नास्ति प्र० ।
५ ०थैनमिति प्र० । ६ निवर्त्तत इति प्र० ।
७ चन्द्रमिति प्र० । ८ ०मवाप्नोतीति प्र० शोधितम् ।
९ विदुष इत्यधिकं प्र० । १० विश्रामेति मु० पु० ।

ननु च विदुषो मुमूर्षून्प्रति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषविधिर्दृश्यते—

"यत्र† काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया ऽऽवर्त्तते‡ पुन"रिति,

तत्राह—

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ २० ॥

नात्र मुमुर्षून्प्रति मरणकालविशेषोपादानं स्मर्य्यते,‡ अपि तु योगिनो योगनिष्ठान्प्रति स्मार्त्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्त्तव्ये देवयानपितृयाणाख्ये गती स्मर्य्यते योगाङ्गतया[1] ऽनुदिनं स्मर्त्तुम् । तथा ह्युपसंहारः—

"नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुने"ति ।

'अग्निर्ज्योति' 'धूमो रात्रि'रिति च देवयानपितृयाणे प्रत्यभिज्ञायेते । उपक्रमे च 'यत्र काले त्वि'ति 'काल'-शब्दः कालाभिमानिदेवतातिवाहिकपरः[2], अग्न्यादेः कालत्वासम्भवात् । अत'स्तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति-विहितदेवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठान्प्रति विधीयते, न मुमूर्षून्प्रति मरणकालविशेषः ॥

दक्षिणायनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये फलाध्यायस्य चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

†† ५४६ पृष्ठगतैतच्चिह्नादारभ्य एतच्चिह्नं यावत् पाठः प्र० त्रुटितः ।
‡‡ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्र० त्रुटितः । १ स्मर्तुरित्यधिकं प्र० ।
२ देवतातिवाहिकपर इति सर्वपु० ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाऽर्चिराद्यधिकरणम् १। **अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥**

विदुष उत्क्रान्तस्य नाडीविशेषेण हार्दानुग्रहाद् गत्युपक्रम उक्तः। तस्य गच्छतो मार्ग इदानीं निर्णीयते। तत्र श्रुतिषु मार्गप्रकारा बहुधा[1]ऽऽम्नायन्ते। छान्दोग्ये तावत्—"यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्नायते—"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि[2] च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्[3] मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्[4] ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्तन्त"[5] इति। तथाऽत्रैवाष्टमे—"अथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमत"इति। कौषीतकिन[6]श्च देवयानमार्गमन्यथाऽधीयते—"स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याऽग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्र[8]लोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक"मिति। तथा,[9] बृहदारण्यके—"य एवमेतद्विदुर्ये चामी अ[10]रण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरऽभि[11]संभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति[12] मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतः पुरुषो ऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति। तत्रैव पुनरन्यथा—"यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै

१ बहुविधा इति प्र॰। २ यदु-इति पुनर्मु॰ प्र. च॰। ३ तन्-इति प्र॰। ४ एतानिति प्र॰। ५ नावर्त्तन्त-इति सकृदेव प्र॰। ६ कौशीतकिन इति प्र॰। ७ ०मापद्येति मु॰ प्र॰ च। ८ चन्द्रेत्युपकल्पितं प्र॰। ९ तथेति नास्ति प्र॰। १० चेमेऽ-इति मु॰ प्र॰ च। ११ ०ऽर्चिषमभीति मु. प्र. च। १२ षडुदङ् मासादेतीति प्र.।

स तत्र विजिहीते[1]यथा रथचक्रस्य खन्तेन स ऊर्द्ध्व[2]आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स[3] तत्र विजिहीते यथा डम्बरस्य[4] खन्तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः ख"मित्यादि। तत्र संशयः—किमर्चिरादिरेक एव मार्ग आभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इति तेनैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् उत तस्मादन्ये ऽन्यत्र मार्गा इति तैर्वाऽनेन वेत्यनियम इति। किं युक्तम्। अनियम इति। कुतः। अनेकरूपत्वाच्चे†रपेत्याच्चेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'अर्च्चिरादिने'ति। अर्च्चिरादिरेक एव मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्यते, अतोऽर्च्चिरादिनै†व गच्छति[5]। कुतः। 'तत्प्रथितेः,' तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः। प्रथितिः—प्रसिद्धिः, तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानात्स एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवदन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः क्रियते। छान्दोग्ये तावदुपकोसल[6]-विद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चैकरूप एवाम्नायते, वाजसनेयके च पञ्चाग्निविद्यायां तथैवार्च्चिरादिरल्पान्तर आम्नायते, अतस्तत्रापि स एवेति प्रतीयते, अन्यत्रापि सर्वत्राग्न्यादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते॥

अर्चिराद्यधिकरणं समाप्तम्॥ १॥

अथ वाय्वधिकरणम् २।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्॥ २॥

अर्चिरादिनैव गच्छन्ति विद्वांस इत्युक्तम्। तत्रार्चिरादिके मार्गे छन्दोगा मासादित्ययोरन्तराले संवत्सरमधीयते—"मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य"मिति, वाजसनेयिनस्तु तयोरेवान्तराले देवलोकम्—"मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य"मिति। उभयत्रापि मार्गस्यैकत्वादुभावुभयत्रोपसंहार्यौ। तत्र मासादूर्द्ध्वमभिहितयोः संवत्सरदेवलोकयोः

१ विजिहीर्षत इति मु॰ प्र॰ च पुनःपुनः। २ ऊर्ध्वमिति मु॰ प्र॰ च।
३ आदित्यमाक्रमते तस्मै स इति प्र॰। ४ आडम्बरस्येति मु॰ प्र॰ च
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्र॰ त्रुटितः।
५ गच्छन्तीति मु॰ पु॰ऽत्र। ६ ०कोशलेति प्र॰।

पञ्चम्याऽभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेऽप्य"र्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्ष-मापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्ता"नित्यधिककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेशदर्शनात् संवत्सरस्यैव मासादनन्तरं बुद्धौ विपरि-वृत्तेः संवत्सर एव मासादूर्द्धं निवेशयितव्य इति, तत ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते। अन्यत्र वाजसनेयिनः "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती"त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते। कौषी-तकिनस्तु—"स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायु-लोक[1]"मित्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुलोकमधीयते । तत्र कौषीतकिनां पाठक्रमेणार्च्चिषः परत्वेन प्राप्तस्य वायोर्वाजसनेयिना'न्तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती'त्यूर्द्धशब्दनिर्द्दिष्टश्रौतक्रमेण पाठ-क्रमाद्बलीयसा ऽऽदित्यात्पूर्वं प्रवेशो[2] निश्चीयते । अत आदित्यात्पूर्वं संवत्सरादूर्द्धं देवलोको वायुश्च प्राप्तौ । तत्रेदं चिन्त्यते—किं देवलोको वायुश्चार्थान्तरभूतौ यथेष्टक्रमेण विद्वानभिगच्छेदुतानर्थान्तरत्वेन संव-त्सरादूर्द्धं देवलोकं सन्तं वायुमभिगच्छेदिति । किं युक्तम् । भिन्नार्थत्वम्, प्रसिद्धेः[3] । भिन्नार्थत्वे[4] चोर्ध्वशब्देन पञ्चम्या चोभयोः संवत्सरादित्यान्त-राले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वाद्विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप्त उच्यते—

'वायुमब्दा'दिति । वायुं संवत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत् । कुतः । 'अवि-शेषविशेषाभ्यां' वायोरेव निर्दिष्टत्वात् । देवलोकशब्दो ह्यविशेषेण सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते 'स वायुमभिग-च्छति तस्मै स तत्रे'ति वायुशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते । अतो देव-लोकवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां वायुरेवाभिधीयत इति संवत्सरा-दूर्द्धं वायुमेवाभिगच्छेत् । कौशीतकिनां वायुलोकशब्दश्चाग्निलोकशब्द-वद् वायुश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते । वायुश्च देवा-

१ वायुमिति प्र॰ । २ पूर्वप्रदेश इति द्वि॰ ।
३ भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेरिति प्र॰ द्वि॰ । ४ भिन्नार्थत्वेनेति प्र॰ ।

नामावासभूत[1] इत्यन्यत्र श्रूयते "योऽयं पवत एष देवानां गृहा"[2] इति ॥

वाय्वधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ वरुणाधिकरणम् ३ । तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

कौषीतकिनां "स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक"मित्यत्राग्निलोकशब्दस्यार्चिःपर्य्यायत्वेन प्राथम्यमविगीतम् । वायोश्च संवत्सरादूर्ध्वं निवेश उक्तः । आदित्यस्याप्यत्र प्राप्तपाठक्रमबाधेन 'देवलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमस'मिति वाजसनेयको[3]क्तश्रुतिक्रमाद्देवलोकशब्दाभिहिताद्वायोरुपरि निवेशः सिद्धः । इदानीं वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता प्राप्ता[4]-किमेते वरुणादयो यथापाठं वायोरूर्ध्वं निवेशयितव्या आहोस्विद्विद्युतोऽधीति विशये, अर्चिःप्रभृतिषु सर्वेष्व'ऽर्चिषोऽह'रिति श्रुतिक्रमोपरोधाद्विद्युतः परस्ताच्च 'तत्पुरुषो ऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति विद्यु[5]त्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणाच्च सर्वत्रावकाशाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशावैयर्थ्यायावश्यं कस्यचिद्बाध्यत्वे पाठक्रमा[6]नुरोधेन वायोरनन्तरं वरुणो निवेशितव्यः, वाय्वादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेनेन्द्रप्रजापती अपि तत्रैव निवेशयितव्याविति प्राप्त उच्यते—

'तडितोऽधिवरुण' इति । वरुणस्तावद् विद्युत उपरिष्टान्निवेशयितव्यः । कुतः । 'सम्बन्धात्,' मेघोदरवर्त्तित्वाद्विद्युतो हि वरुणेन सम्बन्धो लोकवेदयोः प्रसिद्धः । एतदुक्तं भवति—वरुणादीनामुपदेशावैयर्थ्याय क्वचिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति विद्युतोऽधि वरुणो निवेशयितव्यः । ततश्चामानवस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते । तस्य च[7] व्यवधानसहत्वादिन्द्रादेश्चोपदिष्टस्यावश्यं

१ ०मावास इति प्र० ।
२ ,, पवत स एव देवानां गृह इति प्र० ।
३ वाजसनेयिको-इति प्र० ।
४ प्राप्तेति नास्ति प्र० ।
५ विद्युतः-इति प्र० ।
६ यावत्क्रमेति प्र० ।
७ चकारोऽत्र मु०, पु० नास्ति ।

निवेशयितव्यस्य वरुणादुपरि उपदिष्टत्वादागन्तूना[1]मन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरुणादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति ॥

वरुणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथाऽऽतिवाहिकाधिकरणम् ४ । **आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥**

इदमिदानीं चिन्त्यते—किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत भोगभूमयः, अथ वा विदुषां ब्रह्म प्रेप्सतामतिवोढार[2] इति । किं तावद् युक्तम् । मार्गचिह्नभूता इति । कुतः । उपदेशस्य तथाविधत्वात् । लोके हि दृश्यते ग्रामा[3]न्नगरं वा प्रतिष्ठासमानमेवंविधो दैशिकैरुपदेशः—इतो निष्क्रम्यामुकं वृक्षममुकां नदीममुकं च पर्वतपार्श्वं[4] गत्वा ऽमुकं ग्रामं गच्छेति । अथ वा, भोगभूमय एताः स्युः, कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेः । अन्यस्य[5] च मार्गचिह्नभूतस्यैतेषामनभिधायित्वात् । भोगभूमित्वं "त्वेत उ एवं[6] लोका यदहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा" इत्यहरादीनां लोकत्ववचनादुपपद्यते । अत एव कौषीतकिनो ऽग्निलोकमागच्छती'त्यादिना 'लोक'—शब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—

'आतिवाहिका' इति । विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता आतिवाहिका देवताविशेषा एतेऽर्चिरादयः । कुतः । 'तल्लिङ्गात्'—अतिवहनलिङ्गात् । अतिवहनं हि गन्तॄणां गमयितृत्वम् । तच्च 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयती'त्युपसंहारे श्रूयमाणं पूर्वेषामप्यविशेषश्रुतानां स एव संबन्ध इति गमयति । वदन्ति चार्चिरादयः शब्दा अर्चिराद्यात्मभूतानभिमानिदेवताविशेषान्, 'तं पृथिव्यब्रवी'दितिवत् ।

यद्येवम्,'तत् पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति वैद्युतस्यैव

---

१ आगन्तूणामिति मु· पु· णत्वविघटितपाठः ।

२ अतीववोढार इति प्र· ।   ३ ग्रामादीनिति प्र· ।

४ ०ममुकां नदीममुकं च पर्वतं पार्श्वमिति प्र· ।

५ अस्येति प्र· ।   ६ ०त्वं च एत श्वेति मु· पु· ।

पुरुषस्य ब्रह्म प्रति गमयितृत्वश्रुतेः विद्युतः[1] परेषां वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत आह–

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ततो विद्युत उपरि वैद्युतेनाऽमानवेनैवातिवाहिकेन विदुषामा ब्रह्मप्राप्तेर्गमनम् । कुतः । 'तच्छ्रुतेः,' स एनान् ब्रह्म गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्त्वऽनुग्राहका इति तेषामप्यतिवाहिकत्वेनान्वयो विद्युत एव ॥

आतिवाहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याधिकरणम् ५ । **कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥**

अर्चिरादिनैव गच्छति विद्वान्, अर्चिरादिरऽमानवान्तश्च गण आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते– किमयमर्चिरादिको गणः कार्य्यं हिरण्यगर्भमुपासीनान्नयत्युत परब्रह्मोपासीनानेव, अथ परब्रह्मोपासीनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्चेति विशये[2] कार्य्यमुपासीनानेव गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'अस्य' हिरण्यगर्भमुपासीनस्यैव 'गत्युपपत्तेः' । न हि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्मोपासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते, प्राप्तत्वादेव । नित्यप्राप्तपरब्रह्मविषयाऽविद्यानिवृत्तिमात्रमेव हि परविद्याकार्यम् । कार्यं तु हिरण्यगर्भरूपं ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्नदेशवर्तिप्राप्यप्राप्त्यर्थं गमनमुपपद्यते । अतोऽर्चिरादिक आतिवाहिकगणस्तमेव नयति ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

"पुरुषो ऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति 'लोक'-शब्देन बहुवचनेन च लोकविशेषवर्तिनं हिरण्यगर्भमुपासीनमेवामानवो गमयतीति विशेष्यते । किं च, "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इति कार्य्यस्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमनमर्चिरादिना गतोऽभिसन्धत्ते ।

---

[1] वैद्युतः–इति प्र० । [2] विषय इति प्र० ।

नन्वेवं 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'त्ययं निर्देशो नोपपद्यते । हिरण्यगर्भनयने[1] हि 'स एनान्ब्रह्माणं गमयती'ति निर्दे-ष्टव्यं स्यात्, अत आह–

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

"यो ब्रह्माणं विदधाती"ति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसा-मीप्यात्तस्य 'ब्रह्म'–शब्देन व्यपदेश इति गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिरुक्तै-र्हेतुभिर्निश्चीयत इत्यर्थः ।

अथ स्यात्–अर्चिरादिना हिरण्यगर्भप्राप्त्या "एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-मेती"त्यमृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यपदेशो नोपपद्यते, हिरण्यगर्भस्य कार्य्य-भूतस्य द्विपरार्द्धकालावसाने विनाशशास्त्रात् "आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने"ति वचनाद्धिरण्यगर्भं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वा-दिति, तत्राह–

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाऽतः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्य्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेणाधिकारिके-णावसिताधिकारेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगत[2]विद्योऽतः कार्य्याद् ब्रह्मलोकात्परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्च्चिरादिना गतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृ-त्त्यभिधानात् "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति वचनाच्चावगम्यते ।

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते –

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद"मिति ।

अतः कार्य्यमुपासीनमेवार्चिरादिको गणो नयतीति बादरेर्मतम् ।

अत्र जैमिनिः पक्षान्तरपरिग्रहेण[3] प्रत्यवतिष्ठते–

१ ०गमने इति प्र० । २ ०ऽधिकगतेति प्र० ।
३ तदित्यधिकं प्र० ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

'परं' ब्रह्मोपासीनमेवार्चिरादिर्नयतीति 'जैमिनि'राचार्य्यो मन्यते। कुतः । 'मुख्यत्वात्,' 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति ब्रह्म'-शब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । प्रमाणान्तरेण[1] कार्य्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तम् । न च गमनानुपपत्तिः प्रमाणम् । परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैवाऽविद्यानिवृत्तिः शास्त्रात्[2] । यथा हि विद्योत्पत्ति[3]र्वर्णाश्रमधर्मशौचाचार-देशकालाद्यपेक्षा "तमेतं वेदानुवचनेने"त्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा निःशेषाविद्यानिवर्त्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते । विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधादि तु पूर्वमेव परिहृ-तम् । यत्तु'ब्रह्मलोका'निति 'लोक'-शब्दबहुवचनाभ्यां विशेषणात्का-र्य्यभूतहिरण्यगर्भप्रतीतिरिति, तदयुक्तम्, निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात् । अर्थस्य चै[4]कत्वे निश्चिते बहुवचनस्या'ऽदितिः पाशा'नितिवदुपपत्तेः । परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति,[5] श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-प्रामाण्यात् ।

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्मूर्द्धन्यनाड्या निर्गत्य देवयानेन गतस्य पर-ब्रह्मप्राप्तिम्—"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपस-म्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत"इति ।

यदुक्तम् "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इत्यर्चिरादिना गतस्य कार्य्यं प्रत्यभिसंधिर्दृश्यत इति, तत्रोत्तरम्—

१ प्रमाणान्तरेऽन्तरेणेति प्र० ।
२ ०निवृत्तिशास्त्रादिति मु० पु० ।
३ ०त्पत्तेरिति प्र० ।
४ चकारो नास्ति प्र० ।
५ इतिशब्दोऽधिकः प्र० ।

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

'न चायं 'प्रत्यभिसन्धिः' 'कार्य्ये' हिरण्यगर्भे, अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि । वाक्यशेषे "यशोऽहं भवामि ब्राह्मणाना"मिति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसंधानात्,

"अश्व इव रोमाणि विधूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य ।
धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामी"—

त्यभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्व[1]श्रवणात् सर्व[2]बन्धविनिर्मोकस्य च साक्षाच्छ्रवणात् । अतः परमेव ब्रह्मोपासीनमर्चिरादिरातिवाहिको गणो नयतीति जैमिनेर्मतम् ॥

इदानीं बादरायणस्तु भगवान्स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

'अप्रतीकालम्बनान्, प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्ता'न्नयत्य'र्चिरादिरातिवाहिको गण इति भगवान्बादरायणो मन्यते[3] । एतदुक्तं भवति—कार्य्यमुपासीनान्नयतीति नायं पक्षः सम्भवति, परमेवोपासीनानित्यय[4]मपि नियमो नास्ति, न च प्रतीकालम्बनानपि नयति[5] । अपि तु, ये परं ब्रह्मोपासते, ये चात्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासते, तानुभयविधान्नयति । ये तु ब्रह्मकार्य्यान्तर्भूतं नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्ट्या केवलं वा तत्तद्वस्तूपासते, न तान्नयति । अतः, परं ब्रह्मोपासीनानात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयतीति । कुतः । 'उभयथा च दोषात्,' कार्य्यमुपासीनान्नयतीति पक्षे "ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्ये"त्यादिकाः श्रुतयः प्रकुप्येयुः, परमेव ब्रह्मोपासीनानिति च नियमे "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप

१ ऽकृतकत्वेति प्र० । २ सं—इत्यधिकं प्र० ।
३ मेन इति प्र० । ४ अयमिति नास्ति प्र० । ५ नयतीति—इति प्र० ।

इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती''ति पञ्चाग्निविदोऽप्यर्चिरादिगणो नयतीति श्रुतिः प्रकुप्येत् । अत उभयस्मिन्नपि पक्षे दोषः स्या,त्तस्मादुभयविधान्नयति[2] । तदेतदाह 'तत्क्रतुश्चे'ति[3] । तत्क्रतुः, यथो[4]पासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः । "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" "तं यथायथोपासत''इति न्यायात् । पञ्चाग्निविदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणात्, अर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च । अत एव तत्क्रतुन्यायात् प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानं सिद्धम् । नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावादचिन्मिश्रोपासने तत्क्रतुन्यायाच्चार्चिरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते।

तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह—

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

"यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवती''त्यादिका श्रुतिर्नामादिप्राणपर्यन्त[5]प्रतीकमुपासीनानां गत्यनपेक्षं परिमितफलविशेषं[6] दर्शयति । तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा विद्वांस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते न तान्नयति, अपि तु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकं चोपासीनानाऽऽतिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥

कार्याधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये फलाध्यायस्य चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ अपिशब्दो नास्ति मु॰ पु॰ ।
२ इतिशब्दोऽधिको मु॰ पु॰ ।
३ इतिशब्दो नास्ति प्र॰ ।
४ तथेत्येव पु॰ द्वयेपि ।
५ प्राणपर्यन्तेति प्र॰ नास्ति ।
६ चेत्यधिकं मु॰ पु॰ ।

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ संपद्याविर्भावाधिकरणम् १ ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानाऽमर्चिरादिना मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता । इदानीं मुक्तानामैश्वर्य्यप्रकारं चिन्तयितुमारभते । इदमाम्नायते—"एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति । किमस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य देवादिरूपवत्साध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत उत स्वाभाविकस्य स्वरूपस्याविर्भाव इति संशये साध्येन रूपेण संबन्ध इति युक्तम् । अन्यथा ह्यपुरुषार्थावबोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्या,त्स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वदर्शनात् । न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारेषूपरतेषु केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसम्बन्धो दृश्यते । न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य पुरुषार्थः, येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इत्युच्येत[1] । "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानन्त्यश्रवणात् । न चापरिच्छिन्नानन्दरूपचैतन्यमेवास्य स्वरूपम्, तच्च संसारदशायामविद्यातिरोहितं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भवतीति शक्यं वक्तुम्, ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानासम्भवात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्तम् । न च† प्रकाशमात्रस्यानन्दता सम्भवति, सुखस्वरूपता ह्यानन्दस्वरूपता, सुखस्वरूपत्वं चात्मनोऽनुकूलत्वम्† । प्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशोऽनुकूलवेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथञ्चि-

---

१ ०त्युच्यते—इति प्र० । २ स्वेति अधिकं प्र० ।

† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्र० त्रुटितः ।

दप्यानन्दस्वरूपता दुरुपपादा। स्वरूपापत्तिमात्रे च साध्ये स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वादुपसम्पन्नस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकं स्यात्। अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संबध्यते। एवं चा'भिनिष्पद्यत' इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति। स्वेन रूपेणेत्यप्यानन्दैकान्तेन स्वासाधारणेनाभिनिष्पद्यत इति सङ्गच्छत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

"सम्पद्याविर्भाव' इति। अयं प्रत्यगात्माऽर्चिरादिना परं ज्योतिरुपसम्पद्य यं दशाविशेषमापद्यते स स्वरूपाविर्भावरूपः, नापूर्वाकारोत्पत्तिरूपः। कुतः। 'स्वेन शब्दात्,'स्वेन रूपेणेति विशेषणोपादानादित्यर्थः। आगन्तुकदेह[1]परिग्रहे हि 'स्वेन रूपेणे'ति विशेषणमनर्थकं स्यात्, अविशेषणेऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धेः।

यत्तूक्तं स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वादुपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकमिति, तत्रोत्तरम्—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिविनिर्मुक्तः[2] स्वाभाविकेन रूपेणावस्थितोऽत्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते। अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते। कुतः। 'प्रतिज्ञानात्,'सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता। कुत इदमवगम्यते। 'य आत्मे'ति प्रकृतं प्रत्यगात्मानं जागरिताद्यवस्थात्रितयविनिर्मुक्तं प्रियाप्रियहेतुभूतकर्मारब्धशरीरविनिर्मुक्तं च प्रतिपादयितुम् "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति पुनःपुनरुक्त्वा "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इत्यभिधानात्। अतः कर्मणा संबद्धस्य परं ज्योतिरुपसंपद्य बन्धनिवृत्तिरूपा विनिर्मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते। स्वरूपाविर्भावेऽप्य'भिनिष्पत्ति'–शब्दो दृश्यते 'युक्त्याऽयमर्थो निष्पद्यत' इत्यादिषु।

१ आगन्तुकविशेषेति क्वचित्।
२ ०मुक्तेति निर्विभक्तिकं प्र०।

यच्चोक्तम्—आत्मस्वरूपस्य सुषुप्ताद्यऽपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपाविर्भावे मोक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थावबोधित्वं स्यादिति कृत्वा देवाद्यवस्थावत्सुखसम्बन्ध्यवस्थान्तरप्राप्तिरभिनिष्पत्तिरिति, तत्रोत्तरम्—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

स्वरूपेणैवायमात्माऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक इति प्रकरणादवगम्यते "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति हि प्रजापतिवाक्यप्र[१]क्रमः। इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमित्यु'त्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वि'त्यत्र प्रतिपादितम्। अतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मा संसारदशायां कर्माख्ययाऽविद्यया तिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरुपसंपद्याविर्भूतस्वरूपो भवति। अतः प्रत्यगात्मनोऽपहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविका गुणाः परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भवन्ति, नोत्पद्यन्ते। यथोक्तं भगवता शौनकेनापि—

"यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥
यथोदपानकरणात् क्रियते न जलम्परम्[२]।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।
प्रकाश्यन्ते[३] न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि त" इति।

अतो[४] ज्ञानानन्दादिगुणानां कर्मणाऽऽत्मनि संकुचितानां परं ज्योतिरुपसंपद्य कर्मरूपबन्धक्षये विकासरूपाविर्भावो नानुपपन्न इति सुष्ठूक्तं 'संपद्याविर्भाव' इति ॥

संपद्याविर्भावाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ प्रेति नास्ति प्र०।
२ जलाम्बरमिति सु० पु०।
३ प्रकाशयन्त इत्येव प्रायः।
४ अत इति नास्ति प्र०।

अथाऽविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् २ ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

किमयं परं ज्योतिरुपसंपन्नः सर्वबन्धविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवत्युत तत्प्रकारतया तदविभक्तमिति विशये "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता,"

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" ॥
"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" ॥—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमात् पृथग्भूतमनुभवतीति प्राप्त इच्यते—

'अविभागेने'ति । परस्माद् ब्रह्मणः स्वात्मानमऽ'विभागेना'नुभवति मुक्तः । कुतः । 'दृष्टत्वात्', परं ब्रह्मोपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि "तत्त्वमस्य, ऽयमात्मा ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "सर्वं[1] खल्विदं ब्रह्मे"त्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशै"र्य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां" "स त आत्मे"त्यादिभिश्च परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम् 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न' इत्यत्र । अतो ऽविभागेनाहं ब्रह्मास्मीत्येवानुभवति । साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं तत्सममिति देवादिप्राकृतरूपप्रहाणेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति । सहश्रुतिस्त्वेवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयतीति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तेर्हि 'सङ्कल्पा-

१ सर्वमिति सकृदेव प्र० ।

देव तच्छ्रुते'रित्यादि न विरुध्यते, 'अधिकं तु भेदनिर्देशा' 'दधिकोपदे-शा'दित्यादि च ॥

अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ ब्राह्माधिकरणम् ३ । **ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥**

प्रत्यगात्मनः परं ज्योतिरुपसंपद्य निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपाविर्भाव एवेत्युक्तम् । तत्र येन† स्वरूपेणायमात्माऽऽविर्भवति, तत्स्वरूपं श्रुतिवैविध्याद्विचार्यते—किमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्य† स्वरूपमिति तेन रूपेणायमाविर्भवत्युत विज्ञानमात्रमेवेति तेन रूपेण, अथोभयोरविरोध इत्युभयस्वरूपेणैवे'ति । किं तावत्प्राप्तम् । ब्राह्मेणेति जैमिनिराचार्य्यो मन्यते । ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुताः । ब्राह्मेणेति कुतोऽवगम्यते । 'उपन्यासादिभ्यः,' उपन्यस्यन्ते हि ब्रह्मगुणा अपहतपाप्मत्वादयः प्रत्यगात्मनोऽपि प्रजापतिवाक्ये "य आत्माऽपहतपाप्मे'-त्यादिना 'सत्यसङ्कल्प' इत्यन्तेन । 'आदि'-शब्देन सत्यसङ्कल्पत्वा[१]दि-गुणायत्ता जक्षणादयो "जक्ष[२]त्क्रीडन् रममाण" इत्यादिवाक्यावगता व्यवहारा गृह्यन्ते । अत एभ्य उपन्यासादिभ्यः प्रत्यगात्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वं न सम्भवतीति जैमिनेर्मतम् ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चैतन्यमात्रमेवास्यात्मनः स्वरूपमिति तेन रूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्य्यो मन्यते[४] । कुतः । 'तदात्मकत्वा'त्तावन्मात्रात्मकत्वादस्य प्रत्यगात्मनः, "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैव वा[५] अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"[६]त्यवधारणाद्विज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपमित्यवगम्यते । अतोऽस्य गुणान्तराभावा-

---

† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्र॰ त्रुटितः ।
१ एवकारो नास्ति मु॰ पु॰ । २ त्वेति नास्ति प्र॰ ।
३ यद्वेति यकारादिः पाठः प्र॰ । ४ मैन इति प्र॰ ।
५ वैशब्दो नास्ति प्र॰ । ६ विज्ञानघन एवेत्यधिकं मु॰ पु॰ ।

द'ऽपहतपाप्मे'त्यादयः शब्दाः विकारसुखदुःखाद्यविद्यात्मकधर्मव्यावृत्तिपरा इति चिति तन्मात्ररूपेणाविर्भाव इत्यौडुलोमेर्मतम् ॥

सम्प्रति भगवान्बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

'एवमपि' विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि सत्यकामत्वादीनां पूर्वोक्तानां गुणाना'मविरोधं बादरायण' आचार्य्यो मन्यते। कुतः। 'उपन्यासात् पूर्वभावा'दौपनिषदा'ऽ आत्माऽपहतपाप्मे''त्याद्युपन्यासात्प्रमाणात्पूर्वेषामपहतपाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादीनामपि भावाद्विद्यमानत्वात्,तुल्यप्रमाणका[1]नामितरेतरबाधो न युज्यत इत्यर्थः। न च वस्तुविरोधादपहतपाप्मत्वादीनामविद्यापरि[2]कल्पितत्वं न्याय्यम्, विशेषाभावाद्विपरीतं कस्मान्न भवतीति न्यायात्। तुल्यबलत्वे ह्यशक्यस्यावधारणस्यान्यपरत्वमेव न्याय्यम्। एवमप्यविरोध इत्यभ्युपगम्य वदन् ज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपं नान्यत्किञ्चिदस्तीत्ययमर्थो 'विज्ञानघन एवे'त्यादिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते। कस्तर्हि 'विज्ञानघन एवे'त्यवधारणस्यार्थः। कृत्स्नोऽप्यात्मा जडव्यावृत्तः स्वप्रकाशो, नान्यायत्तप्रकाशः स्वल्पोऽपि प्र[3]देशोऽस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः, "स यथा सैन्धवघनो ऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"ति। न चैवं प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽप्यपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिधर्मसम्बन्धो वाक्यान्तरावगतो[4] विरुध्यते, यथा सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुराद्यवगताः रूपकाठिन्यादयो न विरुध्यन्ते। इदमत्र[5] वाक्यतात्पर्य्यम्—यथा रसवत्स्वाम्रफलादिषु त्वगादिप्रदेशभेदेन रसभेदे[6] सत्यपि सैन्धवघ-

1 कप्रत्ययो नास्ति।
2 परीति नास्ति प्र०।
3 प्रेति नास्ति प्र०।
4 ०न्तरानुगत इति प्र०।
5 इदमन्येति प्र०।
6 ०प्रदेशभेदेन रसभेदेन रसभेदे—इति प्र०।

नस्य सर्वत्रैकरसत्वम्, तथाऽऽत्मनोऽपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वम्, स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥

ब्राह्माधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ संकल्पाधिकरणम् ४ । **सङ्कल्पादेव* तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥**

मुक्तः परं ब्रह्मोपसम्पद्य ज्ञानस्वरूपोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक आविर्भवतीत्युक्तम् । तमधिकृत्य तस्य सत्य[1]सङ्कल्पत्वप्रयुक्ता व्यवहाराश्च श्रूयन्ते—"स तत्र पर्य्येति जक्षत्[2] क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे"ति । किमस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षेत परमपुरुषस्येव[3] सङ्कल्पमात्रादेव भवतीति विशये लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यवह्रियमाणानां कार्य्यनिष्पादने प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनादस्यापि तत्सापेक्षेति प्राप्त उच्यते—

'सङ्कल्पादेवे'ति । कुतः । 'तच्छ्रुतेः', "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"ति हि सङ्कल्पादेवास्य पित्रादीनां समुत्थानं श्रूयते । न च प्रयत्नान्तरसव्यपेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तरं दृश्यते, येनास्य सङ्कल्पादेवेत्यवधारणस्य 'विज्ञानघन एवे'तिवद् व्यवस्थापनं क्रियेत[4] ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो, मुक्तः सत्यसङ्कल्पः, अत एवानन्याधिपतिश्च । अन्याधिपतित्वं हि विधिनिषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्वं भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव "स स्वराड् भवती"त्युच्यते ॥

संकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

---

* तुशब्दरहितएव सूत्रपाठः सर्वपु. ।
१ सत्येति मु॰ पु॰ नास्ति ।
२ यच्छन्निति प्र॰ ऽत्र शोधितम्, सर्वं तु प्रामादिकम् ।
३ ०स्यैवेति प्र॰ ।   ४ क्रियते—इति प्रायः ।

अथाऽभावाधिकरणम् ५। **अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥**

किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्त्युत सन्ति, अथ वा यथासङ्कल्पं सन्ति न सन्ति चेति विशये शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः। 'आह ह्येवम्', "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति शरीरसम्बन्धे सुख[1]दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाय "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति मुक्तस्याशरीरत्वं ह्याह श्रुतिः॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभावं[2] जैमिनिराचार्यो मन्यते। कुतः। 'विकल्पामननात्,' विविधः कल्पो विकल्पः,[3] वैविध्यमित्यर्थः। "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधे"त्यादिश्रुतेः। आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधाभावासम्भवात्त्रिधाभावादयः शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते। अशरीरत्व[4]वचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम्। तदेव हि शरीरं प्रियाप्रिय[5]हेतुः॥

भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

सङ्कल्पादेवेत्येत'दतः'-शब्देन परामृश्यते। अत एव सङ्कल्पादुभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान्बादरायणो मन्यते। एवं चोभयी श्रुति[6]रुपपद्यते। 'द्वादशाहवत्,' यथा[7] "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः" "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये"दित्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्त्रमहीनञ्च भवति।

---

१ सुखेति प्र० नास्ति। २ ०न्द्रियादिभावमिति प्र०।
३ विकल्प इति नास्ति प्र०। ४ त्वेति नास्ति प्र०।
५ शरीरमप्रियेति प्र०। ६ ०भयविधश्रुतिरिति प्र०।
७ द्वादशाहेनेति प्र० ऽधिकम्।

[1]वारयित्वा तु तमृषिमाश्रमादभिनिर्गतम् ।
ततः सन्दर्शने तस्थुर्ऋषिपुत्रान्तिके पुनः ॥ १२ ॥
[2]चित्रं संक्रीड़मानास्ताः क्रीड़नैर्विविधैस्तथा ।
कन्दुकैश्चापि गायन्त्यः क्रीडन्त्यः प्लुतवल्गितैः ॥ १३ ॥
मदविह्वलिताः काश्चित् प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ।
नयनभ्रूविकारैश्च हस्तैरम्बुजसन्निभैः ॥ १४ ॥
संज्ञाश्च ताः प्रकुर्व्वन्त्यः पुंसां हर्षविवर्द्धनाः ।
नूपुराणिञ्जितरवैः कोकिलाभिरुतेन च ॥ १५ ॥
गन्धर्वनगरप्रख्यं प्रगीतमिव तद्वनम् ।
धूयमानैश्च वासोभिः स्वच्छैरङ्गदभूषणैः ॥ १६ ॥
परस्परं विनिघ्नन्त्यः शोभन्ते ललितेन च ।
सौगन्धिकेन माल्येन चूर्णैश्च सुसुगन्धिभिः ॥ १७ ॥
कामसञ्जननार्थाय ऋषिपुत्रस्य धीमतः ।
सर्व्वतः प्रकिरन्ति स्म ललमाना वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अभूतपूर्वं तद्दृष्ट्वा विस्मितः साध्वसङ्कुतः ।
दृष्ट्वैव [3]च स चार्वङ्गीस्तास्तदा तनुमध्यमाः ॥ १९ ॥
निश्चक्रामाश्रमात्तूर्णमृष्यशृङ्ग ऋषेः सुतः ।
न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वास्तथाविधाः ॥ २० ॥

1. G. 12. चारयित्वा &c. For this Sl. B. 10. ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया । विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः ॥ 2. this and the following 18 lines are wanting in B. 3. G. 19. चारुसर्वाङ्गी &c.; P. has च स चार्वङ्गी &c., and च सुचार्वङ्गी &c., as alternatives.

[1]नार्यो वा पुरुषा[2]श्चान्ये पुरराष्ट्रनिवासिनः ।
स तं देशमुपागम्य जातकौतूहलस्तदा ॥ २१ ॥
विभाण्डकसुतो राजंस्तस्थौ परमविस्मितः ।
[3]ताश्च तं विस्मितं दृष्ट्वा जगुः कलपदाक्षरम् ॥ २२ ॥
गीतं मधुरभाषिण्यो जहसुश्चायतेक्षणाः ।
अब्रुवं[4]श्चैवमभ्यासमागत्य मदविह्वलाः ॥ २३ ॥
[5]कोऽसि कस्य सुतश्च त्वं त्वरावान् समुपागतः ।
एकश्च विजने ऽरण्ये [6]कस्मात्त्वमसि शंस नः ॥ २४ ॥
ज्ञातुं त्वां वयमिच्छामस्तत्त्वमाचक्ष्व नः प्रभो ।
[7]अदृष्टपूर्वास्ता दृष्ट्वा कामरूपास्ततः स्त्रियः ॥ २५ ॥
ऋषिपुत्रस्तदात्मानमाख्यातुमुपचक्रमे ।
[8]पिता विभाण्डको नाम महर्षिः [9]काश्यपोत्तमः ॥ २६ ॥
[10]तस्याहमौरसः पुत्त्र ऋष्यशृङ्ग इति श्रुतः ।

1. P. has स्त्रियो वा &c , 2. G. 21. याश्चान्ये (a better reading). 3. For this line, and the following Shlok,a B. 11. ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरं । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ 4. G. 23 श्चैनम् &c. 5. For this Sl. and the 1st line of the next Sl. B. 12. कस्त्वं किं वर्त्तसे ब्रह्मन् ज्ञातुमिच्छामहे वयं । एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः ॥ 6. G. 24. कस्माच्चरसि &c. 7. For this and the following line B. 13. अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः । हार्दात्तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ 8. For this, and the following line B. 14. पिता विभाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः । ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म्म च मे भुवि ॥ 9. G 26. काश्यपो मम· P. has काश्यपोत्तमः and काश्यपोपमः as alternatives. 10. Between the two lines of this Sl. G. has the following two lines, which, however, are wanting in P.—यूयं किमर्थमायातास्त्वरावन्तो ममाश्रमं ॥ किञ्च वः क्रियतां कार्यं क्षिप्रं शंसितुमर्हथ ॥

[1]आश्रमोऽयमिहास्माकं स्वादुमूलफलान्वितः ॥ २७ ॥
करिष्ये तत्र पूजां वः सर्वेषामभिगम्यताम् ।
[2]ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा तासां [3]मतिरजायत ॥ २८ ॥
तदाश्रमपदं द्रष्टुं प्रजग्मुः सहितास्ततः ।
[4]तासां पूजा[5]न्तदा चक्रे ऋष्यशृङ्गऋषेः सुतः ॥ २९ ॥
पाद्यार्घासनदानेन स्वादुमूलफलेन च ।
[6]प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वास्ताः परिशङ्किताः ॥ ३० ॥
ऋषेः शापभयोद्विग्ना गमनाय [7]मतिन्दधुः ।
[8]ऊचुश्चैनं सुमधुरं ता हसन्त्य इदं वचः ॥ ३१ ॥
अस्माकमप्यृषेः पुत्र स्वादूनीमानि भक्षय ।
फलान्याश्रमजातानि यदि ते रोचते ऽनघ ॥ ३२ ॥
[9]अथास्मै प्रददुः स्वादून् मोदकान् फलसन्निभान् ।

1. For this, and the following line B. 15. इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः । करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकं ॥ 2. For this, and the following line B. 16 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै । तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः [a]सर्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ (a) V has सर्वाश्च तेन हि । 3. G. 29. रतिरजायत ; but P. has मतिरजायत. 4. G. 30. has आसां for तासां, but P. has तासां । For this and the following line B. 17. [b]गतानां तु ततः पूजामृषिपुत्रश्चकारह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः ॥ (b) V. has आग. तानां &c. 5. G. ततः &c. 6. For this andthe following line. B. 18. प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भीताश्च [c]शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः ॥ (c). V. has ताः शीघ्रं &c. 7. G. 32. मनोदधुः ; but P. has मतिन्दधुः 8. For this line and the following Sl. B. 19. अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि [d]हे द्विज । गृहाण विप्र भद्रन्ते भक्षयस्व च माचिरं ॥ (d) V. has वै for हे ॥ 9. For this, and the following two Shlokas, B. 20. ततस्तास्तं समालिंग्य सर्वा हर्षसमन्विताः । मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान् ॥

अन्यांश्च विविधान् [1]भोग्यान् मधूनि मधुराणि च ॥३३॥
तीर्थोदकमिदन्तावत् पीयतामिति [2]भूपते ।
परिषस्वजिरे चैनं हसन्त्यो मदविह्वलाः ॥ ३४ ॥
परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैर्मुहुः ।
श्रोत्रमूले चोपजेपुर्वदनैर्मधुगन्धिभिः ॥ ३५ ॥
[3]सोऽमन्यत फलानीति मोदकां[4]स्तान् सुवर्त्तितान् ।
भक्ष्यां[5]श्चान्यांश्च विविधान् फलाकारान् सुयोजितान् ॥ ३६ ॥
अनास्वादितपूर्वाणि फलान्यास्वाद्य तानि सः ।
मधूनि च सुगन्धीनि पीत्वा प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३७ ॥
सुकुमारैश्च तैरङ्गैस्ताभिः स्पृष्टो व्यमुह्यत ।
स्पृहयामास तासाञ्च स्पर्शस्य ललितस्य च ॥ ३८ ॥
[6]अथापृच्छ्य मुनेः पुत्रन्ताः स्त्रियः प्रययु[7]स्ततः ।
स्वमाश्रमपदं नाम व्यपदिश्य विदूरतः ॥ ३९ ॥
[8]तासु प्रतिगतास्वेव ऋष्यशृङ्गः समुत्सुकः ।
तद्गतेनैव मनसा न निद्रामध्यगच्छत ॥ ४० ॥

---

1. G. 34. भक्ष्यान् &c. 2. G. 35. सुव्रत; P. has भूपते and सुव्रत as alternatives. 3. For this and the following two Shlokas B. 21–तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते । अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ 4. G. 37. श्च &c., but P. has "स्तान् &c. 5. G. श्चास्वाद्य &c 6. For this Sl. B. 22. आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च । गच्छन्ति स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ 7. P. स्तदा. 8. For this Sl. B. गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः । अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्च परिवर्तते ॥

[1]अथाजगाम भगवान् काश्यपः स्वं निवेशनम् ।
ध्यायमान[2]न्तु तं दृष्ट्वा ऋष्यशृङ्गं समुत्सुकम् ॥ ४१ ॥
पप्रच्छ काश्यपः पुत्रं कस्मान्मां नाभिनन्दसि ।
चिन्तासागरमध्यस्थमद्य त्वां तात लक्षये ॥ ४२ ॥
नहीदृशं तापसानां रूपं भवति कर्हिचित् ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे[3] तात किमिदं वैकृतं कृतम् ॥ ४३ ॥
एवमुक्तः काश्यपेन प्रोवाच पितरं तदा ।
भगवन्निह मे दृष्टाः [4]पुरुषाः साधुलोचनाः ॥ ४४ ॥
सुकुमारैरुरसिजैः पीनैरत्यद्भुतोपमैः ।
परिपस्पृशिरे मां च गाढमालिङ्ग्य सर्वशः ॥ ४५ ॥
गायन्ति सुकुमाराणि मनोज्ञानि मुहुर्मुहुः ।
क्रीडन्ति चाद्भुताकारैर्नयनभ्रूविचेष्टितैः ॥ ४६ ॥
अब्रवीद् भगवाञ्छ्रुत्वा ऋष्यशृङ्गवचस्तदा ।
[5]रक्षांस्येतेन रूपेण तपसो नाशनाय वै ॥ ४७ ॥
विश्रम्भस्ते न कर्त्तव्यस्तेषु पुत्र कथञ्चन ।
एवमुक्त्वा ऋष्यशृङ्गं समाश्वास्य च काश्यपः ॥ ४८ ॥
उषित्वा रजनीमेकामरण्यं स जगामह ।
[6]अथापरेद्युस्तं देशमाजगाम [7]पुनः स्मरन् ॥ ४९ ॥

1. This, and the following 16 lines are wanting in B. 2. G. 42. न्त्व &c. 3. G. 44. पुत्र &c. 4. G. 45. तापसाः शुभलोचनाः ; but P. agrees with our text. 5. G. 48 रक्षांसि तेन &c. but P. has रक्षांस्येतेन &c. 6. For this line B. 24. ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् । विभाण्डकसुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥ 7. G. 50. पुनस्त्वरन् ।

[1]मनोज्ञरूपास्ता यत्र दृष्टा वै चारुमध्यमाः ।
ताश्च दृष्ट्वैव दूरात्तमायान्तं काश्यपात्मजम् ॥ ५० ॥
[2]प्रत्युद्गम्याब्रुवन् वाक्यं प्रहसन्त्य इदन्सदा ।
एह्याश्रमपदं रम्यं पश्यास्माक[3]मिदं प्रभो ॥ ५१ ॥
[4]तत्र पूजामवा[5]प्याग्र्यां पुनरभ्यागमिष्यसि ।
[6]श्रुत्वैव चैतद्वचनं तासामतिमनोरमम् ॥ ५२ ॥
गमनाय मतिं चक्रे ताश्चैनं निन्युरङ्गनाः ।
[7]आनीयमान एवाथ तस्मिन्नृषिसुते [8]ततः ॥ ५३ ॥
प्रववर्ष तदा देवस्तस्य राष्ट्रे महीपतेः ।
[9]विभाण्डकश्च [10]विप्रर्षिराजगाम स्वमालयम् ॥ ५४ ॥
[11]रम्यं मूलफलं प्राप्य भारार्त्तः [12]सोऽविशत्तदा ।
शून्यमावसथं दृष्ट्वा पुत्रदर्शनलालसः ॥ ५५ ॥

1. For this Sl. B. 25. मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलङ्कृताः । दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ 2. For this Sl. B. 26. उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः । एह्याश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ 3. G. 52 ...मपि &c. 4. Before this Sl. B. 27 reads–चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च । तत्राप्येव (a) विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् ॥ a. V. has विधिः श्रीमन् विशेषेण भविष्यति ॥ For Sl. 52. and the 1st line of 53. of our text B. 28. श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयङ्गमं । गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तथा स्त्रियः ॥ 5. G. 53. ...प्यायां &c. 6. For this line G. 53 श्रुत्वैतद्वचनं तासां स्त्रीणामतिमनोहरं । 7. For this, and the following line B. 29. तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो जगत् प्रह्लादयंस्तदा ॥ 8. P. तथा. 9. This and the following 17 lines are wanting in B. 10. P. has विप्रर्षि and ब्रह्मर्षि as alternatives. 11. G. 56 वन्यं &c.; P. वन्य &c. 12. G. चिन्तयन् तदा; but P. has सोऽविशत्तदा.

परिश्रान्तस्तथैवासावकृत्वा पादधावनम् ।
चुक्रोश ऋष्यशृङ्गेति सर्वतः [1]प्रविलोकयन् ॥ ५६ ॥
[2]नचापश्यत् सुतन्तत्र काश्यपो भगवानृषिः ।
ग्रामाँश्च [3]पथि पप्रच्छ गोकुलानि [4]च सर्वशः ॥ ५७ ॥
कस्यैष विषयः सौम्यो ग्रामाश्च बहुगोकुलाः ।
ऋषेर्वचन[5]मादाय सर्वे ते गोषु जीविनः ॥ ५८ ॥
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा विनयेन चचक्षिरे ।
अङ्गेषु प्रथितो राजा लोमपाद इति [6]स्मृतः ॥ ५९ ॥
तेनाभिसृष्टा विप्रर्षे ग्रामा ह्येते सगोकुलाः ।
पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य विभाण्डकसुतस्य वै ॥ ६० ॥
एवमुक्तस्तु [7]विप्रर्षिर्दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा ।
[8]भविष्यमेतज्ज्ञात्वा च प्रीतात्मा स न्यवर्तत ॥ ६१ ॥
ऋषिपुत्रोऽपि धर्मात्मा [9]नौयानं वरमास्थितः ।
मेघनादेन महता कृत्वा सतिमिरन्नभः ॥ ६२ ॥
[10]महाजलौघवर्षेण राजधानीमुपाययौ ।

---

1. P. स &c. 2. Between the two lines of this Sl. G. has the line निष्क्रम्य च वनात्तस्माद् ग्रामं ददर्श काश्यपः ॥, and P. has the Sl. निजाश्रमाद्विश्चक्राम तदान्वेष्टुं सुतन्ततः । निष्क्रम्य च वनात्तस्मादङ्गं ददर्श काश्यपिः ॥ 3. G. 59. परि &c. 4. G. समन्ततः. 5. G. 60. ... मादाय &c. 6. G. 61. श्रुतः. 7. G. 62. स ऋषि &c. but P. has विप्रर्षि &c. 8. G. 63 भविष्यमेवं तज्ज्ञात्वा &c., but P. agrees with our text. 9. G. 63. नौयानवर &c. 10. Between the two lines of this Sl. P. has the Sl. वर्षं ग्रामतकल्पेन विषये तस्य भूपतेः । प्रावर्षत तदा देवस्तस्य राष्ट्रेषु भूपतेः ॥

[1]वर्षेणैवागतं विप्रं [2]स महात्मा नराधिप ॥ ६३ ॥
प्रत्युद्गम्यार्चयाञ्चक्रे शिरसा च महीं ययौ ।
[3]अर्घञ्च प्रददावस्मै पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ६४ ॥
सान्तःपुरजन[4]श्चैनं प्रपेदे सान्त्वयन्निव ।
महार्हैश्चेप्सितैर्भोगैर्युयोजैनं प्रसादयन् ॥ ६५ ॥
स्वयं चोपचचारैनं [5]मन्युर्मास्य भवेदिति ।
[6]ददौ कन्यान्तदा चास्मै भार्यां कमललोचनाम् ॥ ६६ ॥
शान्तां शान्तेन मनसा दत्त्वा हर्षमवाप च ।
एवं स न्यवसत्तत्र [7]तेन राज्ञाभिपूजितः ॥ ६७ ॥
ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सहभार्यया ।
[8]सर्वमेतदशेषेण श्रुत्वा ब्रह्मर्षिसत्तमः ॥ ६८ ॥
विभाण्डको महातेजा गतमन्युर्द्विजोत्तमः ।
जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ६९ ॥

इति रामायणे ऋष्यशृङ्गोपाख्यानम् ।

---

1. For this and the following line B. 30. वर्षेणैवागतं विप्रं (a) तापसं स नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः ॥ (a) V. has विषयं स &c. 2. G. 65. स हि मत्वा &c. 3. For this and the following 3 lines B 31 अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रात् (a) मा विप्रं मन्युराविशेत् ॥ a. V. has न विप्रं &c. 4. P. ...श्चैव &c 5. G. 67. मन्युर्मास्येह भूदिति; but P. agrees with our text. 6. G. 68. ददौ चास्मै तदा कन्यां &c. but P. agrees with our text. For this, and the following line, B. 32. अन्तःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ 7. B. 33. सर्वकामैः सुपूजितः-The 2nd line of B. 33. agrees with the next line in our text. 8. this line and the following Sloka are wanting in G. as well as B. P. has the first line-and

X

[1]भूय एव महाराज शृणु मे [2]ऽवहितो वचः ।
सनत्कुमाराद्भ[3]गवतः श्रुतं मे वचनं यथा ॥ १ ॥
[4]इक्ष्वाकुवंशजो राजा भविष्यति महायशाः ।
नाम्ना दशरथो नाम धीमान् सत्यपराक्रमः ॥ २ ॥
[5]सख्यं [6]तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
कन्या तस्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥
[7]अङ्गराजोऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥ ४ ॥
[8]अनपत्याय मे कन्यां सखे दातुं त्वमर्हसि ।
[9]सकन्या पुत्रिकाहेतोर्वरयेत्त्वां [10]प्रसीद मे ॥ ५ ॥
[11]शान्तां शान्तेन मनसा [12]पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।

the space for the 2nd and half. the 3rd line is worm-eaten; the 2nd half of the 3rd line is. सुप्रीतेनान्तरात्मना. 1. For this Sl. B. XI. 1. भूय एव(a)हि राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितं । यथा स देवप्रवरः (b) कथयामास बुद्धिमान् ॥ (a) V. has च &c. (b) V. has कथायामेवमब्रवीत् ॥ 2. G. 1. सुहितं वचः, but P. agrees with our text. 3. G....वटतः &c. 4. For this Sl. B. 2. इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्म्मिकः । नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान् सत्य(a)प्रतिश्रवः ॥ (a) V. & S have प्रतिश्रवाः. 5. For this Sl. B. 3. अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति । कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ 6. P. has तेनाङ्ग &c. 7. For this Sl. B. 4. पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः । तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥ 8. For this Sl. B. 5. अनपत्योऽस्मि धर्म्मात्मन् शान्ता भर्त्ता मम क्रतुं । आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ 9. This line is wanting in G., but P. has it. 10. P. प्रसादये. 11. For this Sl. and the 1st line of the next Sl. B. 6. श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा च विचिन्त्य च । प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ता भर्त्तारमात्मवान् ॥ 12. G. 5. पुत्रार्थे &c.

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ॥ ६ ॥
दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ।
[1]प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ॥ ७ ॥
स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ।
तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ॥ ८ ॥
ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ।
तञ्च राजा दशरथो [2]यष्टुकामः कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥
ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ।
यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थञ्च नरेश्वरः ॥ १० ॥
[3]लप्स्यते स तु तं काममृषिपुत्रान्नराधिपः ।
पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमित[4]तेजसः ॥ ११ ॥
[5]कुल[6]कीर्त्तियशोमालधर्मसन्तानवर्द्धनाः ।
[7]एवं स देवर्षिवरो भविष्यमिदमुक्तवान् ॥ १२ ॥
सनत्कुमारो भगवान् पुरा मुनिसमागमे ।
[8]स त्वं नृपतिशार्दूल [9]तमानयितुमर्हसि ॥ १३ ॥

1. For this, and the following 3 lines B. 7. प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः । आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ 2. B. 8. यशस्कामः &c. 3. B. 9. For this line लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद् विशांपतिः । G. 10. लप्स्यते च स तं काममृषिपुत्राद् विशांपतिः ॥ P. लप्स्यते स ततः कामानृषिपुत्रान्नरेश्वरः ॥ 4. B. 10 ... विक्रमाः 5. B. 10 for this line, वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः ॥ 6. P. शील &c. 7. For this, and the following line. B. 11. एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान् कथां । सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ 8. For this and the following line. B. 12. स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतं । स्वयमेव महाराज गत्वा सबलवाहनः ॥ 9. G. 13. तमानेतुमिहार्हसि, but P. agrees with our text.

विभाण्डकसुतं गत्वा वरयित्वात्मनो गुरुम् ।
[1]इति श्रुत्वा दशरथः सुमन्त्रस्य सुमन्त्रितम् ॥ १४ ॥
[2]स वसिष्ठमुपागम्य ततो वचनमब्रवीत् ।
सुमन्त्रोऽयं वदत्येवमनुज्ञान्दातुमर्हसि ॥ १५ ॥
वसिष्ठोऽपि च तच्छ्रुत्वा तथेति प्रत्यपद्यत ।
सोऽनुज्ञातो वसिष्ठेन राजा सुप्रीतमानसः ॥ १६ ॥
सुमन्त्रवचनात् तूर्णं प्रयातुमुपचक्रमे ।
ऋष्यशृङ्गं वरयितुं सामात्यः सपुरोहितः ॥ १७ ॥
[3]सान्तःपुरजनश्चैव यत्राऽसौ द्विजसत्तमः ।
[4]अतीत्य विविधान् देशान् राजा नातिचिरेण सः॥१८॥
[5]लोमपादपुरीं [6]श्रीमान् प्रविवेशाभिपूजितः ।
तत्राससाद [7]राजा स लोमपादनिवेशने ॥ १९ ॥
[8]ऋषिपुत्रं दशरथो दीप्यमानमिवानलम् ।

---

1. For this line, and the following 4 Slokas, B. 13-14. सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा (a) हृष्टो दशरथोऽभवत् । अनुमान्य वशिष्ठं च (b) सूतवाक्यं निशाम्य च ॥ सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययो यत्र स द्विजः । वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ (a) V. प्रहृष्टो &c. (b) S. तच्च &c. 2. G. 14. वशिष्ठमुपगम्यैनमिदं &c.; P. वशिष्ठमुपगम्येदं ततो &c. 3. Between the two lines of this Sl. P. has the line. वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ 4. G. 18. सोऽतीत्य &c., but P. has अतीत्य &c. 5. For this Sl. B. 15. अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः । आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगं ॥ 6. G. 18. रम्यां &c., but P. has श्रीमान् &c. 7. G. 19. वै राजा &c.; but P. has राजा स &c. 8. For this and the following Sl. B. 16-18. ऋषिपुत्रं ददर्शाथो दीप्यमानमिवानलं । ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते ॥ सख्यं [illegible]थकं चैव सदा तं प्रत्यपूजयत् । एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥

ततो राजा दशरथं प्रियातिथिमुपागतम् ॥ २० ॥
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणोऽनुरूपया ।
[1]स एवं सत्कृतस्तेन वसंस्तत्र नरर्षभः ॥ २१ ॥
[2]सप्ताष्टदिवसंयावत् ततो वचनमब्रवीत् ।
शान्ता तव सुता [3]वीर सहभर्त्रा विशांपते ॥ २२ ॥
[4]मदीयनगरं यातु कार्य्यं हि [5]महदुच्यताम् ।
तथेति राजा संश्रुत्य [6]वचनं तस्य धीमतः ॥ २३ ॥
[7]ऋष्यशृङ्गाय चैवैनं न्यवेदयदनन्तरम् ।
अयं राजा दशरथः सखा मे दयितो भृशम् ॥ २४ ॥
अनेन मेऽनपत्याय दत्तेयं वरवर्णिनी ।
याचते [8]पुत्रकृत्ये च शान्ता [9]प्रियतरात्मजा ॥ २५ ॥
सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मन् यथैवाहं तथा नृपः ।
शरणं त्वामनुप्राप्तः पुत्रार्थी द्विजसत्तम ॥ २६ ॥
पुत्रकाममिमं तावत् त्वं याजयितुमर्हसि ।
तारयैनमितो गत्वा शान्तया [10]भार्यया सह ॥ २७ ॥

---

1. This line, and the following two Shlokas are wanting in P. 2. For his line B. 19. सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् । 3. B. 19. राजन् &c. 4. B. 20. & G. 22. मदीयं &c. 5. B. & G. महदुच्यतम्. 6. B. 20. & G. 23. गमनं &c. 7. For this and the following six Shlokas B. 21-23. उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सहभार्यया । ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया । तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा ॥ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् । ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ 8. G. 25. पुत्रकृत्याय &c., P. पुत्रकृतिका &c. 9. G. प्रियतमा &c., but P. has प्रियतरा &c. 10. P. सहभार्यया.

ऋषिपुत्रस्तथेत्युक्त्वा तद्वाक्यसमनन्तरम् ।
तमनुज्ञाप्य नृपतिं प्रययौ सह भार्यया ॥ २८ ॥
लोमपादस्ततो राजा परिष्वज्याभिपूज्य च ।
अनुजज्ञे पुरं गन्तुं भूयो दशरथं स्वकम् ॥ २९ ॥
ततस्तेनाभ्यनुज्ञातस्तमादाय द्विजर्षभम् ।
शान्तया [1]सहितः काले प्रयातुमुपचक्रमे ॥ ३० ॥
[2]अथ राजा दशरथः पुरुषानाप्तकारिणः ।
स्वपुरं प्रेषयामास [3]प्रियाख्यानपुरस्सरम् ॥ ३१ ॥
इतः शीघ्रतरं गत्वा युष्माभिर्मम शासनात् ।
क्रियतां मे पुरं [4]शीघ्रं सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ३२ ॥
[5]ते हृष्टमनसो गत्वा शीघ्रं नृपतिशासनात् ।
तथा चक्रु[6]र्यथाज्ञप्तं [7]पुरे सर्वमशेषतः ॥ ३३ ॥
[8]ततः स्वलङ्कृतं राजा स्वपुरं प्रविवेश तत् ।
[9]सर्वतूर्यनिनादेन पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ ३४ ॥

---

1. G. 30. सहितं &c., P. has सहितः & सहितं as alternatives. 2. For this, and the following Sloka B. 24-25. पौरेषु प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगामिनः । क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलङ्कृतं ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलङ्कृतं । 3. G. 31. प्रियाख्यानपुरःसरान्; P. has प्रियान् मुख्यान् पुरःसरान् as an alternative.. 4. G. 32. सर्वं &c, but P. has शीघ्रं &c. 5. For this Sl. B. 25-26. ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतं ॥ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा । 6. P. has यथाज्ञप्ताः and यथाज्ञप्तं as alternatives. 7. G. 33. पुरं &c., but P. has पुरे &c. 8. For this Sl. B. 26-27. ततः स्वलङ्कृतं राजा नगरं प्रविवेशह ॥ शंखदुन्दुभिनिर्ह्रादैः (a) पुरस्कृत्वा द्विजर्षभं । (a) V. has पुरस्कृत्य &c. 9. P. has सर्वं &c. and शंख &c. as alternatives.

[1]ततो मुमुदिरे पौरा दृष्ट्वा राजानमागतम् ।
सह तेनर्षिपुत्रेण ज्वलितानलवर्चसा ॥ ३५ ॥
[2]तमृष्यशृङ्गं स्वपुरं प्रवेश्य नृपतिस्ततः ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने पूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥
[3]अन्तःपुरजनश्चापि दृष्ट्वा शान्तामुपागताम् ।
मुमुदेऽपूजयच्चैनां सह भर्त्रा विलासिनीम् ॥ ३७ ॥

[4]स पूज्यमानः परया मुदान्वितो
महर्षिपुत्रो नरदेवसद्मनि ।
उवास तस्मिन् सह शान्तया सुखी
यथा महेन्द्रस्य पुरे बृहस्पतिः ॥ ३८ ॥

इत्यादिकाण्डे रामायणे ऋष्यशृङ्गस्यायोध्यागमनम् ॥ १० ॥

XI.

[5]अथ काले व्यतिक्रान्ते शिशिरे तदनन्तरम् ।
वसन्तसमये प्राप्ते राजा यष्टुं मनो दधे ॥ १ ॥

---

1. For this Sl. B. 27-28. ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजं ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेनेन्द्रकर्म्मणा । यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपं ॥ 2. For this Sl. B. 29. अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः । कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ 3. For this Sl. B. 30. अन्तपुराणि सर्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागतां ॥ सहभर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ 4. For this Sl. B. 31. पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः । उवास तत्र सुखिता कञ्चित्कालं सहद्विजा ॥ 5. B. XII. 1. for this Sl. ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे । वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥

[1]स ऋष्यशृङ्गमभ्येत्य प्रणिपत्याभिपूज्य च ।
होतारं वरयामास यज्ञे सन्तानकारणात् ॥ २ ॥
[2]तथेति च स राजानमुक्त्वा [3]चैवाऽभ्यभाषत ।
सम्भारयाशु नृपते सम्भारान् यज्ञसाधकान् ॥ ३ ॥
सहायानपरांश्चात्र होतॄन् यज्ञे समानय ।
वशिष्ठप्रभृतीन् [4]यांश्च मन्यसेऽन्यानपि द्विजान् ॥ ४ ॥
[5]ततो राजा [6]ब्रवीदेवं सुमन्त्रमभितः स्थितम् ।
शीघ्रमानय मे [7]गत्वा गुरून् सर्वानशेषतः ॥ ५ ॥
स राज [8]वचनाच्चापि सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ।
आनयामास होतॄँस्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ६ ॥

---

1. For this Sl. B. 2. ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनं । यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य (a) च ॥ (a) V. वै । 2. For this and the following Sl. B. 3–4. तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपं । संभारा संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यतां ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां । 3. G. 3 भूयो &c. 4. G. 4. अन्यान् मन्यसे यानपि द्विजान्; but P. agrees with our text. 5. For this and the following two Slokas, B. 4–7 (a) ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान् वेदपारगान् । सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपं ॥ पुरोहितं वशिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः । ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् । (a) V. has ततो राजा ब्रवीद् वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमं । &c. 6. P. ब्रवीदेतत् &c. 7. G. 5 सूत &c., but P. has गत्वा &c. Before the next Sl. of our text, G. reads the following two Slokas, which however are wanting in P:—वेदविद्याविदः स्नातान् वेदकर्म्मसु निष्ठितान् । सूत्रभाष्यविदश्चैव वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ गृहमेधिनो दरिद्रान् वृद्धांश्चापि कलत्रिणः श्रोत्रियांश्च विदेशस्थान् सत्कृत्य समुपानय ॥ 8. G. 8. वचनं श्रुत्वा &c., but P. has वचनाच्चापि &c. ॥

सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम् ।
पुरोहितं वशिष्ठं च [1]तथान्यान् द्विजसत्तमान् ॥ ७ ॥
[2]तानागतान् पूजयित्वा राजा दशरथस्तदा ।
इदं धर्मार्थसहितं वचनं श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ८ ॥
[3]काङ्क्षतो ह्यनुरूपा मे सन्ततिर्नोपपद्यते ।
तदर्थं वाजिमेधेन यक्ष्येयमिति मे मतिः ॥ ९ ॥
[4]तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन साम्प्रतम् ।
ऋषिपुत्रप्रसादेन भवतां चापि तेजसा ॥ १० ॥
[5]अनुगृह्णन्तु मामत्र भवन्तः शरणागतम् ।
ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणास्तेऽभ्यपूजयन् ॥ ११ ॥
[6]वशिष्ठःप्रमुखाः प्रीताः प्रशशंसुश्च तं नृपम् ।
ऋष्यशृङ्गपुरोगास्ते तमूचुर्नृपतिं पुनः ॥ १२ ॥
[7]सम्भाराः सम्भ्रियन्तां च [8]तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ।

1. G. 9. तथा द्विजोत्तमानन्यान् &c., but P. agrees with our text. 2. For this Sl. B.—7-8. तान् पूजयित्वा धर्म्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ धर्म्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् । 3. For this Sl B. 8-9. मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखं ॥ पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम । 4. For this Sl. B. 9-10. तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्म्मणा ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान् प्राप्स्यामि (a) चाप्यहं । (a) S. has वाप्यहं. 5. For this Sl. B. 10. ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ 6. For this Sl B. 11 वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य (a) मुखाच्च्युतं । ऋष्यशृंगपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं (b) तदा ॥ (a) V. मुखाच्छ्रुतं &c. (b) V. तथा. 7. For this Sl. and the following line, B. 12 and 13. संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यतां । सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् । यस्य ते धार्म्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ 8. G. 15. तुरगश्च &c. but P. has तुरङ्गश्च &c. ॥

चेति । अनुमितित्वस्येति । तथा च द्वितीयजन्यपदादाने सम्पूर्णलक्षणमसम्भवीत्यर्थः । तत्वसाक्षात्कारस्य निदिध्यासनरूपजन्यज्ञानजन्यत्वेन तदतिव्याप्तिरित्याह न चेति । मात्रपदं तादृशजन्यत्वाव्यभिचारित्वज्ञापनाय तस्य तत्वज्ञानमात्रवृत्तिसामान्यस्य, । मननस्य नियमेन शब्दविषयत्वे मानाभावादाह जातिपदमिति । तत्वज्ञानस्य मानसत्वेन तन्निष्ठजातेर्मानसावृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अत एव जातेर्मानसावृत्तित्वविशेषणादेव, । भक्तित्वश्रद्धात्वयोर्मानसवृत्तिजातित्वादयं ममाराध्य इति भक्तेरेतस्माच्च मम फलमवश्यं भावीति निश्चयरूपश्रद्धाया विशिष्टबोधात्मिकाया विशेषणज्ञानजन्यत्वेपि न दोष इति । आदिना परामर्षत्वसंग्रहः । कालिकसम्बन्धेन तादृशजातिमदनुभवत्वस्य प्रत्यक्षे पि सत्वात्तत्रातिप्रसङ्गभङ्गाय समवायसम्बन्धेन तादृशजातिमदनुभवत्वं वाच्यमित्यादिर्दिगर्थो बोध्य इति ॥

ननु किमिदं तत्करणमिति चेत् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताघटकलघुपदार्थज्ञानमिति गृहाण । ननु केयं व्याप्तिः न तावत्साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वम् पर्वतीयवन्ह्यत्यन्ताभाववति धूमस्य सत्वात् । न च साध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमत्पर्वतान्यचत्वरवृत्तित्वाद्धूमस्य अथ साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववदवृत्तित्वं विवक्षितम् न च धूमवति वह्निमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावो वर्तते । धूमवान्वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरिति चेन्न। केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेः ।

लक्षणविधयानुमानमुक्त्वोद्देश्यविधया ऽप्यनुमानं वक्तुमुपक्रमते नन्वित्यादिना । व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिर्विशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्च

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्तस्य भावो व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तद्घटको यो लघुपदार्थस्तज्ज्ञानमित्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्व्यावर्त्तनाय लघ्वित्युक्तं । लिङ्गकरणतावादिनिरासाय ज्ञानेत्युक्तम् । न च लाघवात्तादृशपदार्थ एव करणमस्तु किं तन्निरासेनेति वाच्यम् । अतीतानागतहेतुस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तेस्तज्ज्ञानस्य च सम्भवात् । इयं अनुमितिकरणलक्षणघटकीभूता, साध्यात्यन्ताभाववदिति । भवति हि वन्ह्यादिसाध्यकधूमादिसद्धेताविदं लक्षणं । वन्ह्याद्यभाववति ह्रदादौ धूमादेरवृत्तेर्न भवति च धूमादिसाध्य कवन्ह्याद्यसद्धेतौ धूमाद्यभाववति तप्तायोगोलकादौ वन्हेः सत्वात् । वन्ह्यन्योन्याभाववति पर्वते ऽपि धूमस्य सत्त्वादत्यन्तेत्युक्तं । अत्र हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन वह्निमानाकाशादित्यादौ नातिव्याप्तिः अत्र साध्याभावः साध्यभावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकश्च बोध्यः । तेन समवायेन वन्ह्यभाववत्ति धूमस्य वृत्तित्वे ऽपि न दोषः । न च व्यधिकरणसम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकीकृत्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाववति धूमस्य सत्वेपि दोषः । वृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन वन्ह्यभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न दोषः । पर्वतीयेति । यद्यपि साध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षितस्तदा तद्वारयितुं शक्यं तथा ऽपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारा न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमप्यभावे देयमिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तादृशसाध्याभावस्याप्रसिद्ध्या वारणीयावारणात् । इहनितम्बे हुताशनो न शिखर इति प्रतीत्या संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षायामपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ तादृशसाध्याभाववत्वस्य पर्वते ऽपि सत्वादव्याप्तिरित्यत आह नचेति । वन्ह्यादिमदन्यस्मिन्ह्रदादौ धूमादेरवृत्तित्वाल्लक्षणसमन्वयः । एवं चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकस्थले पि न दोषः । वन्हिमदिति । तथा

चाव्याप्तिरिति भावः । अथ घटान्य इत्यत्र यथा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो बुध्यते । तथा साध्यवदन्य इत्यत्रापि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव भेदो बुध्यते । अन्यथा घटे पि यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्य सत्वात्साध्यवति यत्किञ्चित्प्रतियोगिकसाध्यवद्भेदस्य सत्वाद्घटो घटभिन्न इति साध्यवत् साध्यवद्भिन्नमिति च प्रत्ययापत्तेरित्यभिप्रायवानाह साध्यवत्त्वेति अत्रापि हेतोर्वृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन तेन धूमावयवे हेतोः सत्त्वेपि न क्षतिः । एवं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यदधिकरणावृत्ति साध्यवत्वावच्छिन्नभेदवत्वं तत्त्वमित्यर्थे तात्पर्यं बोध्यम् । तेन जातिमान्सत्वादित्यादौ साध्यवत्वावच्छिन्नभिन्ने सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या पि नाव्याप्तिरिति । केवलान्वयीति । वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि सर्वस्यैव वाच्यत्वात्तद्भेदाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरित्यर्थः ॥

अत्र मीमांसकाः केवलान्वयिसाध्यकमनुमानमेव न क्व तावदव्याप्त्यवकाश इत्याहुस्तन्न इह मेयत्वमनुमिनोमीत्यनुभवापलापापत्तेः न च कारणबाधाद्भ्रान्तिरियं । व्यभिचारेणैव तद्बुद्धेः कारणत्वासिद्धेः ।

अत्र मीमांसका इति । तेषामयमाशयः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्तिज्ञानं न हेतुर्गौरवात् । किं तु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानं साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं वा लाघवात् । एकसम्बन्धेन निखिलसाधनसाधारण्येनापि लाघवं । न च वन्ह्यभाववदसंयुक्तधूमादेर्धूमावयवे परामर्षाद्वन्ह्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । येनसम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्य कारणत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । न च तथापि संयोगेन वन्ह्यभाववदवृत्तित्वज्ञानात्समवायेन वन्ह्यनुमि-

त्यापत्तिरिति वाच्यम् । यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च केवलान्वयित्वाग्रहदशायां मेयत्वादिसाध्यकानुमितिः । तद्ग्रहदशायां तु तत्साध्यकानुमितिलोप इति दिक् । अथ हेतुसाध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदो भवतु वन्ह्याद्यनुमितौ वन्ह्याद्यभाववदवृत्तित्वज्ञानं केवलान्वयिनि तु हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानादनुमित्युत्पत्तौ किमनिष्टं ॥ एवं च मेयत्वमनुमीति प्रमानुमितिविषयकानुभवोप्युपपन्नः भवन्मते तदपलापापत्तेरित्याशयात्समाधत्ते इह प्रमेयत्वमिति । नन्वभिमतमेव हेतुसमानाधिकरणेत्यादिकं गौरवान्नानुमितिहेतुः किं तु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानं साध्यवद न्यावृत्तित्वज्ञानं च वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र तु केवलान्वयित्व ग्रहदशायां वाच्यत्वाभाववदवृत्ति वाच्यत्ववदन्यावृत्ति वा ज्ञेयत्वमिति भ्रमरूपव्याप्तिज्ञानं हेतुस्तदा निरुक्ताभावो ऽप्युपपन्नः । इत्थमेव विशेषदर्शनकाले केवलान्वयिधर्मप्रकारकानुमितिखण्डनमेव केवलान्वयिखण्डनमिति तांत्रिकप्रवादोपीत्याशयवानाह न चेति । केवलान्वयित्वग्रहदशायां तत्साध्यकानुमितेर्बाधात्तादृशानुमितिविषयकप्रतीतेर्भ्रान्तित्वादित्यर्थः । अथ वा साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपकारणबाधादित्यर्थः । विशेषदर्शिनामपि मेयत्वमनुमिनोमीति प्रतीतेः सत्वान्नेयं भ्रान्तिस्तथा च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं विना ऽपि हेतुसमानाधिकरणेत्यादितो ऽप्यनुमितेः सत्वात्तद्बुद्धेरकारणत्वमित्याह व्यभिचारेणेति । तद्बुद्धेः साध्यवदन्यावृत्तित्वबुद्धेः, ।

सौगतास्तु केवलान्वयिनि साध्यवदन्यदलीकमेवासत्ख्यातिसिद्धन्तदवृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरित्याहुस्तन्न । असत्ख्यातेरसिद्धेः किं च ज्ञेयत्वसाध्यके इयमप्यव्याप्तिर्दुर्वारा । न ह्यलीकमज्ञेयं भवद्भिरिष्यते ।

शून्यवादिनां मतं दूषयितुमाह । सौगतास्त्विति । साध्यवदन्य-

दिति । इदमुपलक्षणं । साध्यात्यन्ताभावो प्यलीक इत्यपि बोध्यम् । अस-
तख्यातेरिति । आत्मख्यातिः शून्यवादिनां मते ख्यातिः प्राभाकराणां मते
ऽन्यथाख्यातिर्नैयायिकानां मते ऽनिर्वचनीयख्यातिर्वेदान्तवादिनां मते
तथा च शून्यवादिनां मते वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभावस्तद-
न्यद्वाह्यसदेव ज्ञाने भासत इति तज्ज्ञानविषयताप्यसच्चिष्ठेति तस्या एव
नामासत्ख्यातिरित्युच्यत इति तत्र विज्ञानवादिनां मते विज्ञानात्मक
एवात्मा ज्ञानव्यतिरिक्तस्य पदार्थस्याभावात् । तर्हि दृश्यमानघटा-
दीनामपि ज्ञानत्वापत्तिरिति चेदिष्टापत्तेः । तेषां ज्ञानाकारत्वात् ।
अथात्मनो ज्ञानाकारत्वे क्षणिकत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । भावमात्रस्य
क्षणिकत्वस्वीकारात् । न चात्मनो ज्ञानात्मकत्वमेवात्मख्यातिरित्युच्यत
इति । तत्तुच्छं । भावानां क्षणिकत्वे तेषामनन्तध्वंसप्रागभावकल्पने
गौरवात् । किं चाकाराणां ज्ञानात्मकत्वे घटात्मकाकारस्य पटाद्या-
त्मकत्त्वापत्तिः । ज्ञानभिन्नत्वे तु ज्ञानभिन्नपदार्थसिद्धिरिति संक्षेपः ।
प्राभाकरैः न ख्यातिरख्यातिरित्यर्थः । तथा च ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वा-
दन्यथाख्यातिर्न स्वीक्रियत इति तदपि मन्दं । शुक्ताविदं रजतमिति
ज्ञानस्य सर्वसम्मतत्वादन्यथाख्यातिस्वीकारात् । अन्यथा व्यधिकरण-
प्रकारकज्ञानस्य तन्मते ऽभावेन प्रमालक्षणे तद्वतीति विशेषणव्यावर्त्त्या-
प्रसिद्धेः । न चेदं ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमिति वाच्यम् । भ्रमस्थले
विशिष्टज्ञानस्य प्रमाणसिद्धत्वात् तथाहि । रजतार्थिज्ञानजन्या शुक्तौ
प्रवृत्तिः इष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात् । शुक्तौ
शुक्त्यर्थिप्रवृत्तिवत् । रजतार्थिज्ञानजन्येति विशेषणांशतः सिद्धसाधन-
मिति वेदान्तिनां मते सदसद्भ्यां भिन्नमनिर्वचनीयं रजतमुत्पद्यत इत्य-
निर्वचनीया ख्यातिः । जीवात्मनोपीश्वरात्मकत्वं तेषां पार्थक्येनानन्तानां
कल्पने गौरवादित्यपि न चारु । रजतादीनामनिर्वचनीयत्वासिद्धेः । अस्मा-
दाद्यनन्तानामीश्वरात्मकत्वकल्पने बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् । ईश्वर-
स्यापि भ्रान्तत्वापत्तेर्जीवानां सार्वज्ञापत्तेश्च । चैत्रमुक्तिदशायां मैत्रस्यापि
मुक्तत्वापत्तेश्च । तस्मात्सुखदुःखादिवैचित्र्याज्जीवात्मनो ऽपि परस्पर-

भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरस्य भेदसिद्धिरिति संक्षेपः । नन्वलीकविषयकं किं ज्ञानमुच्यते यद्विषयता ह्यसन्निष्टा । न तावत्प्रत्यक्षं तेन सह सन्निकर्षाभावात् । नाप्यानुमानिकं अलीकनिरूपितव्याप्त्यभावात् । न च शाब्दमपि पदानामलीके शक्तिलक्षणयोरभावात् । नाप्युपमितिः । अलीके सादृश्यज्ञानाभावात् । तथा च ज्ञाननिरूपितायां विषयतापरपर्यायरूपायाः ख्यातेः सद्वृत्तित्वाभावासिद्धिरित्यभिप्रायवानाह असत्ख्यातेरिति ॥ विषयतायाः सद्वृत्तित्वाभावस्यासिद्धेरित्यर्थः । तथा च न सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः । ननु ज्ञानाविषयीभूतमप्यलीकं भविष्यतीत्यत आह किं चेति । इत्थं अलीकस्य ज्ञानाविषयत्वे, । न हीति । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तथा च ज्ञानविषयान्यस्मिन्पदार्थे मानाभावादिति भावः । अत्र सौंडलोपाध्यायाः । पटो नास्तीति प्रतीतितो घटत्वेन पटो नास्तीति विलक्षणप्रतीसिद्धौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तथा च समवायितया वाच्यत्वाद्यभावस्य वाच्यत्ववदन्यत्वस्य च घटे सत्वेन केवलान्वयिनि नोक्ता व्याप्तिरिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं स्वीचक्रुः । अथ तथा ऽपि तादृशसाध्याभाववति घटादौ मेयत्वस्य सत्वाद्व्यभिचार इति चेन्न । व्यभिचारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वात्मकत्वात् । ज्ञेयत्वे च तदभावान्न दोषः । अथात्र तादृशाव्यभिचारित्वमप्रसिद्धमिति चेदत्र मिश्राः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तः साध्याभावास्तत्सजातीया ये तदाश्रयवृत्तित्वाभावास्तद्वत्वं व्याप्तिः । भवति हि वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हित्वावच्छिन्नवह्निव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इन्धनत्वादिना वन्ह्यभावादयस्तदधिकरणं जगत्तत्समानजातीयो पीन्धनत्वादिना जगद्वृत्तित्वाभावस्तस्य धूमे सत्वाल्लक्षणसमन्वय इति । एवं वन्हित्वेन वन्ह्यभावो ऽपि तादृशस्तदधिकरणं निर्वन्हिदेशः निर्वन्हिवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्वाल्लक्षणसमन्वय इति । एवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावो ऽपि तादृशस्तदाश्रयो जगत्तद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य ज्ञेयत्वे ऽपि

सत्वात्तत्र लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ निर्धूमे ऽयःपिण्डे वह्नेः सत्वात्तादृशनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्य वन्हावसत्वाच्च लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वेन घटाभावस्याश्रयो जगत्तत्सजातीयस्य घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्वाद्यावन्त इति । तथा च तदन्तर्गतस्य धूमत्वेन धूमाभावस्यापि प्रवेशात्तद्वन्निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य वह्नावसत्वान्नातिव्याप्तिः तथा ऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदयःपिण्डात्मकनिर्धूमवृत्तित्वस्यापि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वन्हौ सत्वादतिव्याप्तिरतः समानजातीयेति । समानजातीयत्वं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनेति तेनाभावत्वादिना साजात्यसत्वे ऽपि न दोषः । साध्याभाववदित्याद्युक्तौ तु महानसीयवह्न्यभाववत्पर्वतवृत्तित्वाभावस्य धूमे विरहादव्याप्तिस्तद्वारणार्थं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका इति विवक्षणे प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशसाध्याभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिस्तद्वारणार्थं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इति विवक्षणे तु वन्हिघटोभयाद्यभावसमानजातीयतादृशाभावस्य धूमादावसम्भवादव्याप्तिरतस्तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यन्तमुक्तम् । न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोगाभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य सत्वादिति वाच्यम् । तादृशसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वविवक्षणात् । न च धूमवान्वह्नेरित्यादौ तादृशस्य ह्रदादिवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वन्हावपि सत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसाध्याभावस्यायोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यायोगोलकमात्रवृत्तित्वात्तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य वन्हावसत्वादतिव्याप्त्यभावात् । अथ यदि पार्थिवत्वादिविशिष्टं यन्निरुक्तसाध्याभाववत्तदयोगोलकवृत्तित्वन्तदभावस्य वन्हौ सत्वादतिव्याप्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तर्हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकोय:साध्याभावसजातीयाभावस्तन्निष्ठाभावत्वसामान्यं यद्धेतुवृत्तित्वव्याप्यं तत्वं व्याप्तिरिति भवति हि वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वात्मकनिर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको निर्वह्निवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव: स साध्याभावसजातीयोपि तादृशाभावनिष्ठाभावत्वमात्रं धूमरूपहेतुवृत्तित्वव्याप्यमिति लक्षणसमन्वय इति। तथा च तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य ह्रदवृत्तित्वे तैजसनिष्ठायोगोलकवृत्तित्वेऽपि सत्वात्तत्र तादृशायोगोलकवृत्तित्वाभावप्रतियोगिताविरहान्न दोष:। सामान्यपदोपादानाद्भावत्वपदानुपादानको न दोष:। धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य पर्वतवृत्तित्वेपि सत्वान्निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वाभावात्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो न लक्षणघटक: व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वन्हावपि सत्वादतिव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभवविशेषणम्। तथा च यदि साध्याभाव: समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वं वाच्यम्। यदि च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वमिति न दोष:। अथ तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वन्हिभिन्नत्वनिर्धूमवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य वन्हौ सत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न। तादृशवृत्तित्वाभावस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणादिति। अत्र तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम्। तेन तादृशवन्ह्यभाववति धूमावयवे धूमस्य समवायेन वृत्तित्वेऽपि न दोष:। नच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विवक्षणे जातिमान्सत्वादित्यादावव्याप्ति:। तादृशसाध्याभाववति सामान्यादौ

हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तेरप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य विवक्षणात्तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजात्यभावस्य समवायेन कस्याप्यधिकरणवृत्तित्वाभावेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायलक्षणसमन्वय इति संक्षेपः । अत्र वदन्ति । तदभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमिति प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः । इतरथा घटनिर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । इत्थं च घटत्वेन पटो नास्तीति विशिष्टबोधं प्रति घटत्वेन पट इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापेक्षितत्वात्तदभावादेव न तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोध इति । न च घटत्वेन पट इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकभ्रमदशायां घटत्वेन पटो नास्तीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशाभावसिद्धिरिति वाच्यम् । भ्रमाद्वस्तुसिद्ध्यभावात् । दण्डीपुरुष इत्यादौ विशेषणतावच्छेदकस्य दण्डत्वस्य यादृशीप्रकारता तादृश्येव घटो नास्तीत्यादौ विशेषणतावच्छेदकस्य घटत्वस्यापीति । तथा च यथा घटस्य स्वप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावोपरि प्रकारता तथा न स्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वस्यापीति येन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पटाभावोपरि प्रकारतां सम्भाव्यापिघटत्वेन पटोनास्तीत्याकारकप्रतीतिः इतरथा घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकप्रतीत्यापत्तेः । तथा सति घटीयो घटत्वीयोऽभाव इत्याकारः स्यात् । अत एवोक्तं शिरोमणिभट्टाचार्यैः । अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्य घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते नतु स्वातंत्र्येण घटो नास्तीत्येव च प्रतीतेरिति । अत्र स्वातन्त्र्यञ्च स्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेनेति दिक् । ननु तर्हि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ऽपिमास्त्विति चेन्न । संयोगेन रूपं नास्तीति प्रतीत्या तत्सिद्धेरिति दिक् ॥

अन्ये तु कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरित्याहु-

स्तत्र वदन्ति कोयं कार्त्स्न्येन सम्बन्धः कृत्स्नेन साध्येन हेतोः सम्बन्धः कृत्स्नहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं वा कृत्स्नहेतुमति साध्यवत्त्वं वा। नाद्यः प्रसिद्धानुमाने ऽव्याप्तेः। न हि धूमे सकलवन्हिसामानाधिकरण्यमस्ति। अयः पिण्डीयवन्हेः सामानाधिकरण्याभावात्। न द्वितीयः। एकव्यक्तिहेतावव्याप्तेः। न तृतीयः एकमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेः।

केवलान्वयिसाधारणं कस्यचिल्लक्षणं दूषयितुमाह कार्त्स्न्येनेति। कार्त्स्न्यं साकल्यमित्यर्थः। अथ किञ्चिन्निष्ठत्वेनापि कार्त्स्न्यस्य विविच्यानुपादानात्तन्निष्ठत्वमाशङ्क्य दूषयितुमाह तत्र वदन्तीत्यादिना। प्रसिद्धानुमाने वन्हिमान्धूमादित्यादौ। अयः पिण्डीयेति। एकस्मिन्नपि धूमे निखिलवन्हिसामानाधिकरण्याभाव इत्यपि बोध्यम्। एतेन कृत्स्नेन साध्याश्रयेण कृत्स्नेन साध्यसमानाधिकरणेन च हेतोः सम्बन्ध इति परास्तं। एवं पृथिवी गन्धादित्येकव्यक्तिसाध्यकेप्यव्याप्तिर्बोध्या। सकलेन वन्ह्याश्रयीभूतान्तर्गतेनायःपिण्डेन सकलेन वन्हिसमानाधिकरणान्तर्गतेनायःपिण्डत्वेन धूमसम्बन्धाभावात्। एकेति गुणवान् द्रव्यत्वात् गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ हेतौ साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। अत एव कृत्स्नस्य साधनस्य सामानाधिकरण्यं साध्य इति निरस्तम्। एकमात्रेति। आकाशं द्रव्यं शब्दादित्यादौ साधनाश्रये यावत्त्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः। निखिलवृत्तेरप्येकवृत्तित्वस्यावतत्वान्मात्रेत्युक्तम्॥

अत्रोच्यते साध्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणयावत्कत्वं व्याप्तिः। यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वं व्याप्तिरिति यावत्। भवति च धूमसमानाधिकरणा यावन्तो वन्हिसमाना-

धिकरणा इति धूमे वन्हिव्याप्तिः न तु वन्हौ धूमस्य। न हि वन्हिसमानाधिकरणा यावन्तो धूमसमानाधिकरणाः। अयःपिण्डत्वस्य वन्हिसमानाधिकरणस्य धूमासमानाधिकरणत्वात्। यद्विशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तद्वत्वं वा भवति च धूमत्वविशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तो वन्हिसमानाधिकरणास्तद्वत्वं च धूमे। न चेदृशं धूमं प्रति वन्हित्वं नातो वन्हौ धूमव्याप्तिः। अस्ति चेदं केवलान्वयिनि अभिधेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणानां यावतां मेयत्वसमानाधिकरणत्वात्। एवं च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसमानाधिकरणत्वं व्याप्तिः। नचेयं केवलान्वयिन्यस्त्यतो नेदमनुमानमिति मीमांसकमतमपास्तम्। ततोऽप्यस्य लघुत्वात्।

अथ कृत्स्नेन यावता साधनसमानाधिकरणेन साध्यस्य सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्ध इति पर्यवसितार्थाभिप्रायेण सिद्धान्तयति साध्येति यावत्वस्य साध्यसमानाधिकरणविशेषणत्वे वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः अयोगोलकत्वादेर्धूमसामानाधिकरण्याभावादिति यावत्वस्य साधनसमानाधिकरणविशेषणत्वमिति पर्यवसितार्थमाह यदिति। नन्विदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तं। सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यान्यत्वगुणत्वादेर्द्रव्यत्वासमानाधिकरणत्वादित्यत आह यद्विशिष्टेति। यत्पदं हेतुतावच्छेदकपरं तथा च द्रव्यान्यत्वगुणत्वादेर्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमानाधिकरणत्वाभावान्न दोषः। एवं साध्यपदमपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरं तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जा-

तेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य द्रव्यान्यत्वादेः सत्तासमानाधिकरणत्वे ऽपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमानाधिकरणत्वाभावच्च दोषः। तद्वत्वं तादृशहेतुतावच्छेदकवत्वम्। यदि च पूर्वलक्षणे ऽपि यत्पदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरं साध्यपदं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरमित्युच्यते तदा द्रव्यङ्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वात्। गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावे ऽपि तत्र तादृशहेतुसामानाधिकरण्यव्यापकतादृशसाध्यसामानाधिकरण्यमित्येतादृशसम्बन्धरूपा नानाव्याप्तिः। इह तु तादृशसम्बन्धविशिष्टहेतुतावच्छेदकरूपा एकैव व्याप्तिरिति भेदः। तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेनावच्छिद्यते तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुतावच्छेदकं वा व्याप्तिरिति तत्वम्। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुतावच्छेदकं वा व्याप्तिरिति निर्गलितार्थ इति संक्षेपः। तद्वत्वन्तादृशसम्बन्धविशिष्टधूमत्ववत्वं,। ईदृशमित्यस्य वन्हित्वेनान्वयः। ईदृशं निरुक्तधूमत्वसदृशं, धूममिति द्वितीयार्थो निरूपितत्वं वन्हित्वमित्यनन्तरं व्याप्तिरितिशेषः तथा च धूमनिरूपिता व्याप्तिर्वन्हित्वं न चेत्यर्थः। इदं व्याप्तिलक्षणं लाघवात्। हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्त्यपेक्षया लाघवात्,। वन्हिनिरूपितसामानाधिकरण्यस्य घटे ऽपि सत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं। सत्यन्तस्याकाशादौ सत्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसमानाधिकरत्वमिति। इयं साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिः,। इदं केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं, ततो ऽपि साध्यवदन्येत्यादितो, ऽपि। अस्य, निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्य,।

अत्र चार्वाकाः। भवत्वियं व्याप्तिः। न चेयं शक्यग्रहा। किञ्चिद्धूमसमानाधिकरणं वन्ह्यसमानाधिकरणं भविष्यतीति शङ्काया दुर्वारत्वात्। न चेद्ध-

शङ्कायां व्याप्तिनिश्चयो भवितुमर्हति । तस्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वात् । न च भूयोदर्शनात्तन्निवृत्तिः शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेः न च तर्कात्तन्निवृत्तिस्तर्कस्य व्याप्तिनिश्चयमूलकत्वेनानवस्थानात् । इत्यञ्च ग्राहकाभावाद्व्याप्तेरग्रहे कुतोऽनुमानं स्यादिति ।

अथ परीक्षणीयानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापयितुं चार्वाकमतमाह अत्रेत्यादिना इयं । यत्समानाधिकरणे इत्यादि । शक्यग्रहा व्याप्तिपदशक्तिग्रहगोचरा । कुतो नेत्यत आह किञ्चिदिति । शङ्काया इति एतादृशव्यभिचारशङ्काया इत्यर्थः । तस्याः व्यभिचारशङ्कायाः, तत्प्रतिबन्धकत्वात् । ग्राह्याभाववधिया व्यभिचारज्ञानस्याव्यभिचारज्ञाने प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । तन्निवृत्तिः व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः, । शतश इति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः शतशः सहचरितत्वे ऽपि वज्रभेद्यस्य मणेर्लौहभेद्यत्वाभावादित्यर्थः । लोके धूमादिदर्शनोत्तरं वन्ह्यादिव्यवहारस्तु प्रायेण वह्निर्भविष्यतीत्यादि सम्भावनयेति भावः । न चेति धूमो यदि वह्निव्यभिचारीस्यात्तदा वन्हिजन्यो न स्यादिति तर्काद्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिरित्यर्थः । अथ धूमादौ वह्निजन्यत्वं वह्नित्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावत्वं तत्र कारणत्वमनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं नियमो व्याप्तिरित्यनवस्थेत्यर्थः ।

अत्रोच्यते व्यभिचारग्रहविरहादिकमेव व्याप्तिग्राहकं । न च तच्छङ्काविरहो दुःशंक्यः क्वचित्तर्कात्क्वचित्तन्मूलभूतव्याप्यादौ कोटिस्मरणाद्यभावादपि तन्निवृत्तेः । न हि सर्वदा व्यभिचारशङ्काकोटिस्मृतिर्वा ऽस्ति । अनुभूयत एवेति दिक् ।

अथ जातमात्रस्य स्तनपानेष्टसाधनत्वानुमितिहेतुभूतव्याप्तिज्ञानं यथा तर्कं विना तथा वन्हिधूमादिव्याप्तिग्राहकतर्कमूलीभूतं किंचिद्व्याप्तिज्ञानमपि तर्कं विना भविष्यतीति नानवस्था तथा च तर्कस्य सर्वत्र न व्याप्तिग्रहमूलत्वमित्यभिप्रायवान्समाधत्ते व्यभिचारेति। आदिना सहचारदर्शनसंग्रहः। तथा च व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकमित्यर्थः। ननु व्यभिचारज्ञानविरह एव कथमित्याह। न चेति। क्वचित्तर्कादिभिः। न च तर्कोऽपि व्याप्तिघटितस्तन्निश्चये व्यभिचारशङ्काविरहादिकं कारणं। तद्विरहस्तर्कादित्येवमनवस्थेति वाच्यम्। तर्कघटकीभूतव्याप्तेर्भिन्नत्वात्तथा हि। तर्को जन्यत्वघटितः। तच्च कारणतानिरूपितकार्यतावत्वाद्वि तत्र कारणत्वं नियमघटितं नियमश्च कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवत्वरूपः यदि च कार्यत्वं हि अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं तदपि कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कारणाधिकरणे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वादिरूपं तच्चान्वयव्यतिरेकगम्यं न तु तर्कगम्यमिति नानवस्येति। वन्हिरासभादिसमाजस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयव्यतिरेकौ धूमस्यावगम्यमानो वन्हिरासभाद्यन्यतरस्य धूमंप्रति हेतुत्वं निर्धार्य किं वन्हेः रासभादेर्वा सर्वेषां वा हेतुत्वमिति संदिग्धे यद्व्यतिरेके धूमाद्यनुत्पत्तिं यदन्वये धूमोत्पत्तिं गृह्णाति तस्य हेतुत्वमिति निश्चिनोति यथा वन्हिः। अथ यत्सत्वेप्यनुत्पत्तिं यद्व्यतिरेकेप्युत्पत्तिं गृह्णाति न तस्य हेतुत्वमपि यथा रासभादेरिति वन्ह्याद्यन्यतमस्य हेतुत्वप्रदर्शनेन धूमोऽयमहेतुक एवोत्पत्स्यत इति शङ्काया निरासस्तथा वह्निघटितकारणस्तोमदर्शनेन धूमोऽयमवन्हेरेव भविष्यतीति शङ्काया निरासः। रासभादेरहेतुत्वप्रदर्शनेन धूमो सौ वन्हिं विना रासभादेर्भविष्यतीति शङ्काया निरास इति।

तथा च व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने चार्वाकेण व्यभिचारशङ्कायां प्रदर्श्यमानायां धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्याद्वन्ह्यसमवहितजन्यत्वसेति

जन्यो न स्यादिति तर्कावतारस्तत्रेष्टापत्तौ वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधानान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वनिश्चये सति वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चये वन्हिजन्यत्वं पर्यवस्यति । तत्र क्वचिद्विना ऽपि वन्हिं धूमो भविष्यतीति शङ्कोद्भावकं चार्वाकं प्रति व्याघातो ऽयमुपदृश्यते यदि कारणं विना कार्योत्पत्तिस्तर्हि धूमार्थं वन्हेस्तृप्त्यर्थं भोजने प्रवृत्तिर्दृश्यते सा तवैव न स्यादिति । अथोपस्थितधूमे वन्हिसम्बन्धावगमे मास्तु तत्र व्यभिचारशङ्का परन्त्वनुपस्थितधूमे तु व्यभिचारशंकायाः सत्वात्कथमानुमानं प्रमाणमिति चेन्न । शङ्काविषयीभूतानुपस्थितधूमोपस्थित्यर्थमनुमानस्यावश्यकत्वात्तथा चानु मानमस्त्येव । अथानुपस्थितधूमे शङ्का न चेत्तर्हिव्यभिचारशङ्काया विरहात्सुतरामनुमानस्य प्रामाण्यं यदि कदाचिच्छङ्का तत्र तर्कावतारस्तर्के सत्यपि शङ्का तदा सा व्याघातादपसारणीया तदुक्तमाचार्यैः । "शङ्काचेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तरां । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत" इति । व्याघातो ऽवधिर्यस्याः शङ्कायाः सा तथा तर्क एव शङ्काया अवधिः स तथा । खण्डनकारिका । "व्याघाते यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तरां । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति अयमर्थः । यदि शङ्काया व्याघातः तदावश्यं शङ्कास्ति कार्यं विना व्याहननक्रियायाः विरहात् । न चेद्व्याघातः शङ्कायाः तदावश्यं शङ्कास्ति तर्हि व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिरिति यदाचार्यैरुक्तं तत्कुत इत्यर्थं इति खण्डनमपि परास्तम् । न वयं व्यभिचारशङ्का न जायत इति ब्रूमः यदा जायते तदा सा व्याघातेन निरसनीयेति सङ्क्षेपः । क्वचित्तन्मूलेति । व्यभिचाराभाव एवाव्यभिचरितत्वं तथा चाव्यभिचरितत्वसंशयात्मके व्यभिचारसंशये कुत्रचिद्व्यभिचरितत्वात्मकव्याप्यभावरूपकोटिस्मरणाद्यभावादित्यर्थः । तन्निवृत्तेरिति । व्यभिचारसंशयानुत्पत्तेरित्यर्थः । ननु नियमेन कोटिस्मरणादिसत्वे संशयः कुतो नेत्यत आह कोटीति । ननु सर्वदा कोटिस्मृतिर्मास्तु कोद्यनुभवस्तु भविष्यत्येवेत्यत आह अनुभूयत इति । ननु यादृशतर्काद्व्यभिचारशङ्का विरहः स तर्कः कुतो

नोक्त इत्यत आह दिगिति । अयम्भावः । यत्र पर्वतो वह्निमानिति पदं प्रत्युक्तं तत्र कुत इति परेणोक्तं तदा धूमादिति स्वयं हेतुप्रयोगः कृतः ततः परेण धूमो स्तु वन्हिर्माऽस्त्विति बाधो निश्चितस्तदा तर्कप्रवृत्तिस्तथा हि पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यादित्यादि विषयपरिशोधकतर्केणापादितबाधनिश्चयरूपविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धः क्रियते-प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावश्चैवम् । पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिर्वन्हित्वबुद्धित्वेन प्रतिबध्यता पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिर्धूमत्वव्याप्यनिर्वन्हित्वत्वाद्यवच्छिन्नाश्रयतानिश्चयविशिष्टनिर्धूमत्वादिविधेयकापत्तित्वेन पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिरालोकत्वव्याप्यनिर्वन्हित्वत्वावच्छिन्नाश्रयतानिश्चयविशिष्टनिरालोकत्वादिविधेयकापत्तित्वेन प्रतिबन्धकतेति । तर्कत्वं चापत्तित्वापरनामकमापादयामीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषो मानसत्वव्याप्यः । स च भ्रमप्रमासाधारणाहार्यमानसज्ञानवृत्तितदाश्रयस्य पक्षेसाध्याभावादिः । तथा च पर्वते वन्हिप्रत्यक्षानुमित्योर्विषयावैलक्षण्येप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायादिसिद्धजातिकृतो भेदस्तथा तर्कस्यापि बाधादितस्तर्कयामीत्यनुव्यवसायबलाज्जातिसिद्धिरिति । ननु चाक्षुषत्वादिव्याप्य एव कुतो नेति चेन्न । अन्धानामपि तर्कोत्पत्तेः । चक्षुरादिशालिनोऽपि तत्सन्निकर्षमन्तरेणापि तर्कोत्पत्तेश्च । अत्रेदं बोध्यं । अनुमितौ यथा परामर्षः कारणं तथा तर्के ऽपि आपाद्यव्याप्यापादकवत्तापरामर्षो हेतुः । एवमनुमितौ यथा सिद्धिः प्रतिबन्धिका । तथा तर्केऽपि पक्षविशेष्यकापाद्यनिश्चयरूपेष्टापत्तिरपि । इयान्परं भेदो विपर्ययपर्यवसायिनस्तर्कस्यापाद्याभावरूपबाधनिश्चयः प्रयोजकस्तद्विघटनद्वारा तादृशेष्टापत्तिः प्रतिवन्धिका अनुमितिं प्रति तु सिद्धिः प्रतिबन्धिकेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन च वाधनिश्चयस्य कारणत्वं तत्सामानाधिकरण्येनापत्तिं प्रति तु तदवच्छेदकावच्छेदेन वाधनिश्चयस्य कारणत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तदवच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन च तत्सामानाधिकरण्येनानुमितावबच्छे-

"इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इति पुरोडाशत्रयवत्यामिष्टौ श्रुतायाम्, किं त्रयाणां पुरोडाशानां सहप्रदानमुत प्रदानभेद इति विशये, देवतैक्यात्सहप्रदाने प्राप्ते, राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदात्पुरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य भेद इति यथा, तद्वत्प्रकृते वेद्यभेदात्प्रयोगभेदइत्यर्थः। तदुक्तं देवताकाण्डे "नाना वा देवता पृथग्ज्ञाना"दिति। वाशब्दो देवतैक्यनिरासार्थः । नाना देवतेत्यत्र हेतुमाह "पृथ"गिति। उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणानां पृथग्ज्ञानात्तद्विशिष्टदेवतानां नानात्वं युक्तमित्यर्थः॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि॥ ३। ३। ४४॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये "नैव वा इदमग्रे सदासीन्नाप्यसत्" इत्युपक्रम्य मनसः प्रादुर्भावमुक्त्वा "तन्मन आत्मनोऽग्नीनपश्य"दिति मनोऽधिकृत्य पठन्ति "षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित" इत्यादि। तथैव वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इत्यन्यानग्नीनामनन्ति। अयमर्थः । पुरुषस्यायुष्ट्वेन कृप्तशतवर्षाणामहोरात्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि। तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तयोऽपि षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति, एकस्मिन्नहोरात्रउत्पन्नसर्वमनोवृत्तिष्वहोरात्रगतैकत्वारोपात्। ता एतावत्संख्याका मनोवृत्तय इष्टकात्वेनाग्नित्वेन च सम्पाद्यन्ते। षट्त्रिंशत्सहस्राणीत्यादिना मन एव स्ववृत्तिरूपानग्नीनर्कानचर्यानत एव मनोविकारान्मनश्चितो मनसा चीयन्ते सम्पाद्यन्त इति मनश्चितस्तानपश्यदित्यर्थः। एवमेव वागादयोऽपि स्व-

स्ववृत्तीरग्नित्वेनापश्यन्निति प्रतीन्द्रियवृत्त्यैकैकमग्निचयनं सम्पाद्यम् । प्राणो घ्राणम् । कर्मपदमनुक्तकर्मेन्द्रियपरम् । एतेऽग्नयः कर्मप्रकरणे पठिताः । तत्र संशयः, किमेते मनश्चिदादयोऽग्नयः कर्माङ्गभूता उत स्वतन्त्रा इति । पादसङ्गतिफले पूर्ववदेव । पूर्वमेकप्रयोगायोगाद्वायुप्राणयोःप्रयोगभेद इत्युक्तम् । तर्हि मनश्चिदादीनां प्रकरणात्कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगसम्भवात्प्रयोगैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, सिद्धान्तमुपक्रमते "लिङ्गे"ति । मनश्चिदादयोऽग्नयः स्वतन्त्रा एव । कुतः । लिङ्गभूयस्त्वात्, स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गानां भूयसां सत्त्वादित्यर्थः । तथाहि "यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृति" रिति "तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते" इत्यादीनि लिङ्गानि सन्ति । अयमर्थः । सर्वाण्यपि भूतानि जन्तवो यत्किमपि मनसा सङ्कल्पयन्ति । तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः सम्पादनं सर्वजन्तुमनआदिवृत्तीनामग्नित्वेन ध्येयत्वादित्येकं लिङ्गम् । न हि यत्किञ्चित्करणं कर्माङ्गं सम्भवतीति । एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि सर्वदा सर्वाणि भूतानि तानेतानग्नींश्चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरम् । न हि कर्माङ्गं सर्वदाऽनुष्ठीयमानं दृष्टम्, कालविशेष एव तद्विधानादिति । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः । तदपि बलीयस्त्वमप्युक्तं पूर्वकाण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा"दिति । एतत्सूत्रार्थो विस्तरेण वाचस्पतिमिश्रैरेतत्पादादौ त्रेधाधिकरणे वर्णित इतीह विस्तरभयान्नोच्यत इति ॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ३ । ३ । ४५ ॥

सङ्कल्पात्मका मनश्चिदादयोऽग्नयो न स्वतन्त्राः । कि"न्त्विष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति प्रकृतस्य पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेरयं विकल्पः सङ्कल्पात्मकोऽग्निः प्रकरणात्स्यात् । न च लिङ्गादग्नीनां स्वातन्त्र्यम्, प्रकृत उक्तलिङ्गस्यार्थवादादिकार्यदर्शनलक्षणस्यार्थवादस्थत्वेन विहितमानसिकाग्निस्तुतिपरत्वेन विध्येकवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् । सिद्धे हि स्वार्थे तद्दर्शनं लिङ्गमग्नीनां स्वातन्त्र्यं गमयेत् । न ह्यस्ति स्वार्थसिद्धिः । तस्मात्क्रियानुप्रवेशिन एवैते मानसिकाग्नयः । एतेन सौत्रं क्रियापदं व्याख्यातम् । मानसवत् । तथाहि द्वादशाहे श्रूयते "अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णामी"ति । त्वा त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं मनोग्रहं ध्यानमयं ग्रहमापाद्य गृह्णामीत्यर्थः । तत्र, किमिदं मानसं द्वादशाहादहरन्तरं, उत तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्नो ऽङ्गमिति सन्देहे, "वाग्वै द्वादशाहो मनो मानस"मिति भेदव्यपदेशादहरन्तरमिति प्राप्ते, मानसस्याहरन्तरत्वे मानाभावाद्भेदव्यपदेशस्याङ्गाङ्गिभावेनाप्युपपत्तेरहरन्तरत्वे द्वादशाहसंज्ञाया गौणत्वप्रसङ्गान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वायोगाद्द्वादशाहमध्यपातिनो दशमस्याह्नो ऽङ्गं मानसम्, इति यथा, तथेमे मानसिकाग्नयः प्रकृतकर्मशेषा इत्यर्थः ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३ । ३ । ४६ ॥

मानसिकाग्नीनां मध्य एकैकोऽग्नि"स्तावानेवावा-

नसौ पूर्व" इति पूर्वेणेष्टकाचितेनाग्निना मानसिकाग्नीनां साहश्योपदेशाच्च तच्छेषत्वं, एकक्रियानुप्रवेशातिरिक्त-साहश्याभावात, इत्यर्थः ॥

सिद्धान्तयति ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

तुरुक्तपक्षनिरासार्थः । विद्यात्मका एते मनश्चिदादयः स्वतन्त्रा एव, न कर्मानुप्रवेशिनः । कुतः । "ते हैते विद्याचित एवे"त्यवधारणादित्यर्थः । एवकारश्रुत्या कर्मप्रकरणं बाध्यमिति भावः ॥

लिङ्गादपि तद्बाध्यमित्याह ।

दर्शनाच्च ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

मानसिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गस्य दर्शनाच्च प्रकरणं बाध्यमित्यर्थः । लिङ्गं पूर्वं दर्शितम् ॥

नन्विदं लिङ्गं न साधकमित्युक्तमित्यत आह ।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

श्रुतिरेवकारः । आदिपदेन लिङ्गवाक्ययोर्ग्रहणम् । लिङ्गमुक्तमेव । "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ती" त्येतेषां मानसिकाग्नीनां पुरुषसम्बन्धमाचक्षाणं वाक्यं स्वातन्त्र्यबोधकम् । तथाचैतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यानां बलीयस्त्वात्, दुर्बलेन कर्मप्रकरणेनाग्नीनां न स्वातन्त्र्यबाध इत्यर्थः । न च लिङ्गस्यार्थवादस्थत्वेनासाधकत्वं, लिङ्गप्रदर्शनार्थमुदाहृतवाक्यानां विधिप्रत्ययसामीप्याभावादपूर्वार्थबोधकत्वाच्च विधायकत्वेनार्थवादत्वाभावादिति भावः ॥

इतोऽपि मनश्चिदाद्यग्नीनां स्वातन्त्र्यमित्याह ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ५० ॥

"ते मनसैवाधीयन्त मनसाऽचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसा ऽस्तुवन्मनसा ऽशंसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत" इत्यादिना मन आदिवृत्तिषु कर्माङ्गानामनुबन्धात्सम्पादनादग्नीनां स्वातन्त्र्यम्, कर्माङ्गत्वेऽङ्गानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सम्पादनवैयर्थ्यात् । आदिपदेनातिदेशो गृह्यते । अतिदेशो हि क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यमेकैकस्य मानसिकाग्नेर्दर्शयन्स्वातन्त्र्यमेषां दर्शयति । यत्त्वयमतिदेशः पूर्वपक्षानुकूल इति तन्न, अग्नित्वसादृश्येनास्यातिदेशस्य सिद्धान्तेऽप्युपपत्तेः । सूत्रे बहुवचनसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तश्रुतिलिङ्गादिकं बोध्यम् । उक्तश्रुत्यर्थस्तु, तेऽग्नयो मनसैवाधीयन्ताधानकर्मणा सम्पादिताः, अचीयन्त चिताः, एष्वग्निषु ग्रहाः पात्राण्यगृह्यन्त गृहीताः, अस्तुवन्स्तोत्रं कृतवन्त उद्गातारः, अशंसन्शंसनं कृतवन्तो होतारः । किं बहुना, यत्किञ्च कर्माराद्‌उपकारकं यत्किञ्च यज्ञियं यज्ञनिष्पत्त्यर्थं सन्निपत्योपकारकं च क्रियते, तद्विदुषो मनसैवाक्रियत कृतमिति । एवमनुबन्धादिभ्यो हेतुभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणां शाण्डिल्यादिविद्यानां स्वातन्त्र्यं तद्वत् । नन्वग्नीनां स्वातन्त्र्ये कर्मप्रकरणादुत्कर्षः काप्यदृष्टः कल्पितः स्यादत आह "दृष्टश्चे"ति । "राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते"ति राजसूयं प्रकृत्य "आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणे"-

त्यादिना श्रुताया अवेष्टेर्ब्राह्मणादिकर्तृकाया राजमात्रक-र्तृकराजसूयप्रकरणादुत्कर्षो दृष्टः । तद्वदत्राप्यग्नीनां कर्म-प्रकरणादुत्कर्ष इत्यर्थः । इदं सर्वं प्रथमतन्त्र उक्तमित्याह "तदुक्त"मिति ॥

यदुक्तं मानसवदग्नीनां क्रियाशेषत्वमिति तद्दूष-यति ।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लो-कापत्तिः ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

मनश्चिदादीनां मानसेन मानसिकत्वसामान्यादपि क्रियाशेषत्वं न कल्प्यम्, उक्तश्रुत्यादिभ्यः स्वातन्त्र्योप-लब्धेः । मृत्युवत्, यथा "स एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्म-ण्डले पुरुष"इति "अग्निर्वै मृत्यु"रिति चादित्यपुरुष-स्याग्नेश्च मृत्युशब्दत्वसाम्येऽपि परस्परवैषम्यं, यथा वा द्युलोकाग्नेः "तस्यादित्य एव समि"दित्यादौ समिदादि-साम्यान्न हि द्युलोकस्याग्नित्वापत्तिः किन्तु परस्परवै-षम्यं, तद्वन्मानसमानसिकाग्न्योर्मानसिकत्वसाम्येऽपि परस्परवैषम्यमित्यर्थः ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्व-नुबन्धः ॥ ३ । ३ । ५२ ॥

मानसिकाग्निब्राह्मणात्परस्मिन्ब्राह्मणे "अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित" इत्यादिशब्दस्य ताद्विध्यं चितेऽग्नौ पृथिवीदृष्टिरूपस्वतन्त्रविद्याविधित्वमेव लक्ष्यते, न कर्मा-ङ्गविद्याविधित्वम् । तथा "यदेतन्मण्डलं तपती"ति पूर्व-स्मिन्नपि ब्राह्मणे विद्याप्राधान्यं दृश्यते, इति चकारार्थः । तथा च तत्संसमभिव्याहारादस्मिन्नपि ब्राह्मणे विद्यायाः

प्राधान्यमिति भावः । नन्वस्मिन्ब्राह्मणे मानसिकाग्निविद्यायाः प्रधानत्वे किमर्थं कर्मोपक्रमस्तत्राह "भूयस्त्वा" दिति । कर्माङ्गानां मानसिकाग्निविद्यायां सम्पाद्यानां बहुत्वाद्विद्यायास्तदुपक्रमेणानुबन्धः प्रतिपादनमित्यर्थः । तस्मादियं मानसिकाग्निविद्या स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुरिति सिद्धम् ॥

ननु विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वमयुक्तं, देहातिरिक्तस्य पुरुषस्याभावादित्याक्षिपति ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३ । ३ । ५३ ॥

प्रसङ्गादस्य पादसङ्गतिर्बोध्या । अत्र किमात्मा देह एव, उत तदतिरिक्तः, इति संशयः । पूर्वपक्षे देहातिरिक्तात्माभावात्स्वर्गापवर्गादिशास्त्रवैयर्थ्यं, सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमिति विभागः । तत्रैके देहात्मवादिनो लोकायतिका देहातिरिक्तस्यात्मनोऽसत्त्वं मन्यमाना देह एवात्मेति वदन्ति । कुतः । शरीरे सति चैतन्यसुखादीनां भावात्तदभावे चाभावात्, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां देहधर्मत्वेनातिरिक्तात्मसिद्ध्यभावात् । इति प्राप्ते ॥

सिद्धान्तयति ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

न त्वात्मनो देहादव्यतिरेकः, किन्तु व्यतिरेक एव न्याय्यः । कुतः । चैतन्यादीनामात्मधर्माणां तस्य शरीरस्य मरणावस्थायां भावेऽप्यभावित्वाद्देहधर्मत्वासम्भवात् । यथा देहभावे भावाद्देहधर्मत्वं, तथा देहभावेऽप्यभा-

वाददेहधर्मत्वमेव कुतो न स्यादित्यर्थः । किञ्च निश्चितान्वयव्यतिरेकाभ्यां देहधर्मत्वं वक्तव्यम् । न चात्र देहाभावेऽभाव इति व्यतिरेकनिश्चयः सम्भवति, एतद्देहाभावेऽपि देहान्तरावच्छेदेन तद्धर्मसत्त्वसम्भवादिति। उपलब्धिवत् । तथाहि, अस्ति तावद्रूपाद्युपलब्धिः । सा च न देहधर्म इत्युक्तम् । किञ्च देहधर्मत्वे तस्याः प्रकाशकत्वानुपपत्तिः, देहरूपादिवदिति यथा देहादिविषयाया उपलब्धेः सत्त्वमङ्गीक्रियते, तथा तस्या देहादिव्यतिरेकोऽप्यङ्गीकार्यः । सैव चोपलब्धिर्न आत्मेति । तस्माद्देहातिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमिति सिद्धम् ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ३ । ३ । ५५ ॥

सन्ति कर्माङ्गाश्रिता उपासनाः । उद्गीथावयवोङ्कारे प्राणदृष्टिः । उक्थे पृथिवी दृष्टिः । "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते"ति च । लोकशब्दः पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यद्युलोकपरः । पृथिव्यादिविषयकदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः । "पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधन"मिति हिङ्कारादिपञ्चविधे साम्नि पृथिव्यादिदृष्टिरिति विभागः । अत्र संशयः, किमेता उपासना यत्र शाखायां विहितास्तच्छाखागतोद्गीथाद्यालम्बना उत सर्वशाखागतोद्गीथाद्यालम्बना इति । पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः फलम् । उपासनाविचारात्मकत्वात्साधादस्य पादसङ्गतिः। तत्र, यथा शरीरात्मनोर्भेदादात्मधर्माणां शरीरे न सम्भवः, तद्वदेकशाखागतोद्गीथाद्यपेक्षया शाखान्तरगतो-

द्गीथादेः स्वरभेदेन भेदादेकशाखागतोद्गीथादिधर्माणामुपासनानां शाखान्तरगतोद्गीथादौ न सम्भवः । इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः "अङ्गावबद्धा" इति । तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । एता अङ्गाश्रिता उपासनाः प्रतिवेदं स्वस्वशाखासु विद्यमानोद्गीथाद्यालम्बना एव न भवन्ति, किन्तु शाखान्तरोद्गीथालम्बना अपि । कुतः । "उद्गीथमुपासीते"त्यादावुद्गीथादिश्रुतेरविशेषात्, इति हिशब्दसूचितो हेतुर्बोध्यः ॥

इममर्थं दृष्टान्तमुखेनापि साधयति ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

एकशाखाविहितोपासनानां शाखान्तरगतोद्गीथादिषु प्राप्तेरविरोधः, मन्त्रादिवत् । तथाहि, यथा तण्डुलपेषणार्थमश्मादानमन्त्रः "कुटरुरसी"त्येकत्राम्नातः शाखान्तरेऽपि प्राप्नोति, यथा वा प्रयाजा एकत्राम्नाताः शाखान्तरेऽपि प्राप्नुवन्ति, तद्वदत्राप्यविरोधः । वाशब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनरूपहेत्वन्तरसूचनार्थः । तस्मादेकत्रविहितानामप्युपासनानां शाखान्तरीयोद्गीथादिषु प्राप्तिरिति सिद्धम् ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ३ । ३ । ५७ ॥

वैश्वानराख्यायिकायां प्राचीनशालादिषड्षीणां राज्ञा सह प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां द्युलोकसूर्यवाय्वादिषु व्यस्तेषु वैश्वानरोपास्तिः श्रुता । तथा समस्तेष्वपि वैश्वानराधिकरणे लिखिताऽऽख्यायिका ऽत्राप्यनुसन्धेया । तत्र संशयः, किमिहोभयथाऽप्युपास्तिर्विवक्षिता, उत समस्तो-

पास्तिरेवेति । अत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदः, सिद्धान्ते तदैक्यमिति बोध्यम् । तत्रोद्गीथादिश्रुत्या सन्निधिप्राप्तव्यवस्थां बाधित्वोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखास्वव्यवस्थावत्, अत्रापि व्यस्तोपास्तीनां विधिश्रुत्या समस्तोपास्तिसन्निधिप्राप्तस्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयत्वं युक्तमिति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । भूम्नः समस्तोपासनस्यैवास्मिन्वाक्ये ज्यायस्त्वं प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं, न व्यस्तोपास्तीनामपि । क्रतुवत् । यथा दर्शपूर्णमासादेः क्रतोः साङ्गप्रधानस्यैकस्यैव प्रयोगो विवक्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां, तद्वत् । ननु भूम्न एव ज्यायस्त्वं कुतः, इत्यत आह "तथा ही"ति । प्राचीनशालादिभिरुक्तानि व्यस्तोपासनानि निन्दित्वा कैकेयेन राज्ञाऽव्यस्तोपासनस्योक्तत्वादेकवाक्यता श्रुतेरवगम्यते । तथा चैकवाक्यतामापन्नेयं श्रुतिर्भूम्न एव ज्यायस्त्वं दर्शयतीत्यर्थः । ननु तर्हि राज्ञः प्राचीनशालादीन्प्रति "हे औपमन्यव कं त्वमात्मानं वैश्वानरमुपास्से" इति प्रश्ने "हे राजन्सुतेजा द्युलोको वैश्वानरो यं त्वं वैश्वानरमुपास्से" इत्यादौ व्यस्तोपास्तिषु विधिश्रुतीनां का गतिरिति चेत्, प्राचीनशालादिभिरवगतव्यस्तोपास्त्यनुवादेन समस्तोपासनस्य विधेयत्वादनुवादत्वमेव विधिश्रुतीनां गतिरिति । तस्मात्समस्तोपासनमेव ज्याय इति सिद्धम् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

एकसगुणब्रह्मोपास्यकाः शाण्डिल्यदहरादिविद्याः सन्ति । एवमेकमुख्यप्राणविद्या अपि सन्ति । तत्र संशयः, किमेकोपास्यकविद्यानां भेदोऽस्ति न वेति । पादसङ्गतिफले पूर्ववत् । तत्र व्यस्तोपास्तिषु विधिश्रुतीनां सत्त्वेऽपि

समस्तोपास्तेरेव ज्यायस्त्ववत्, एकोपास्यकोपास्तिषु प्रत्येकं विधीनां सत्त्वेऽपि समस्तोपास्तेरेव ज्यायस्त्वात्, नास्ति विद्यायां भेद इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । एकोपास्यकविद्या नानैव । कुतः । शब्दादिभेदात्, "वेद" "उपासीत" "स क्रतुं (सङ्कल्पं) कुर्वीत" इत्यादिशब्दभेदात् । आदिपदेनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः । यथा यागदानहोमानां कर्मणां 'यजेत्' 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इति शब्दभेदाद्भेदः, तद्वदिति द्रष्टव्यम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३ । ३ । ५९ ॥

याः सगुणब्रह्मादिविद्या उपास्यसाक्षात्करणेन फलहेतवः, तासां किं स्वेच्छया विकल्पसमुच्चयाभ्यामनुष्ठानमुत विकल्प इति संशयः । पूर्वपक्षे स्वेच्छया विद्यासु प्रवृत्तेर्या काचिदेकैव विद्या यावज्जीवमनुष्ठेयेति विकल्पोऽपि नास्ति द्वित्र्यादयो विद्याः समुच्चयेनानुष्ठेया इत्यपि नास्तीत्यनियमः फलम्, सिद्धान्ते विकल्प एवेति नियमः, इति भेदः । पूर्वाधिकरणेन विद्यानानात्वे सिद्धेऽयं विचारः प्रवर्तते, नो चेन्नास्तीति हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः । तत्रानुष्ठाननियमे हेत्वभावाद्यथेच्छमनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । विकल्प एवासां विद्यानां युक्तः । कुतः । अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां विद्यानामुपास्यसाक्षात्करणाख्यं फलम् । तत्रैकया विद्ययोपास्ये साक्षात्कृते विद्यान्तरमफलम् । विरुद्धोपास्यद्वयसाक्षात्कारस्य युगपदयोगाच्च विद्यान्तरं व्यर्थम् । "तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः" इति भगवद्गीतासु स्पष्टमेकविद्याया एवानुष्ठेयत्वं दर्शयति । तस्मादुपास्यसाक्षात्कारद्वारा फलहेतुभूता विद्यैकैवानुष्ठेयेति सिद्धम् ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहे-त्वभावात् ॥ ३ । ३ । ६० ॥

याश्च प्रतीकोपास्तयो "नाम ब्रह्मेत्युपासीत तस्य यथाकामचारो भवती" त्याद्याः काम्या उपास्यसाक्षात्कारानपेक्षा एवादृष्टद्वारा फलहेतवस्तासु पूर्ववत्सन्देहे, उपास्तित्वाविशेषात्पूर्ववद्विकल्पनियमः, इति प्राप्ते, ब्रवीति "काम्या"स्त्विति । काम्यास्त्वदृष्टद्वारा फलहेतवो विद्या यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्, पूर्वहेतोरविशिष्टफलत्वस्य विकल्पनियमप्रयोजकस्यात्राभावादित्यर्थः । तथा च, प्रतीकोपास्तयो विकल्पेनैवानुष्ठेयाः, उपास्तित्वात्, पूर्वोक्तविद्यावत्, इत्यनुमाने, उपास्यसाक्षात्कारहेतुत्वमुपाधिरिति भावः ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३ । ३ । ६१ ॥

कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु या आश्रिता विद्यास्तासां किं समुच्चयेनैवाङ्गवदनुष्ठानमुत यथाकाममिति संशयः । पूर्वपक्षे समुच्चयेनानुष्ठानात्फलबाहुल्यं, सिद्धान्ते यथाकाममनुष्ठानात्प्रयोगसौकर्यमिति बोध्यम् । तत्र प्रतीकोपास्तीनां स्वतन्त्रत्वाद्यथाकाममनुष्ठानं युक्तम् । अङ्गाश्रितोपास्तीनामङ्गतन्त्रत्वाद्यथाश्रयभावः । यथाश्रयाणामङ्गानामनुष्ठानस्य भावस्तद्वदनुष्ठानस्य भावः । इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः ॥

शिष्टेश्च ॥ ३ । ३ । ६२ ॥

शिष्टिः शासनं विधानमित्यर्थः । यथाऽङ्गानां प्रति-

वेदं विधानं तथा तदाश्रितोपास्तीनां विधानाविशेषा-
च्चाङ्गवत्समुच्चयनियमः ॥

इतश्चैवमेवेत्याह ।

समाहारात् ॥ ३ । ३ । ६३ ॥

ऋग्वेदोक्तप्रणवस्य सामवेदोक्तोद्गीथस्य चैक्योपासन उद्गात्रा कृते फलमाह श्रुतिः "होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती"ति । होतृषदनशब्देन होतृशंसनस्थानवाचिना होतृकृतं शंसनाख्यं कर्म लक्ष्यते । उद्गाता प्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानमाहात्म्यात्स्वेन कृतं दुरुद्गीथमपि स्वरादिप्रमादाद्दुष्टमप्युद्गानं होत्रा सम्यक्कृतशस्त्रसहायादनुसमाहरत्येव ह प्रतिसमादधात्येव खलु । होतृकर्मसम्बद्धोङ्कारस्यर्ग्वेदोक्तस्य स्ववेदोक्तोद्गीथस्य चैक्येन चिन्तितत्वादित्यर्थः । तथा च वेदद्वयोक्तप्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानस्येदृशं फलं ब्रुवद्वाक्यं सर्ववेदोक्तानामप्यङ्गाश्रितोपासनानां समुच्चयं सूचयति । सर्वोपासनेषु वेदान्तरोक्तोद्गीथादिना सम्बन्धस्य भासमानत्वादिति सूत्रकृत्तात्पर्यम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

उद्गीथोपासनायां गुणभूतस्योपास्यस्योङ्कारस्य "तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते" (तेनोङ्कारेण वेदत्रयोक्तं कर्म भवति) इति सर्वकर्मणि साधारण्यस्य श्रवणात्तदाश्रितोपासनानामपि साधारण्यं समुच्चित्यानुष्ठानमित्यर्थः । यद्वा, कर्मगुणानामुद्गीथादीनां सर्वेषां समुच्चित्यानुष्ठानात्मकसाधारण्याभावे हि तदाश्रितोपासनानां समुच्चयो न भवेत् । नैतदस्ति, प्रयोगवचनेन सर्वाङ्गग्राहिणा तेषां

साधारण्यश्रुतेः । तथाच तदाश्रितानामुपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

वाशब्दस्त्वर्थः पक्षव्यावर्तनार्थः । नाङ्गाश्रितोपासनानामङ्गवत्समुच्चयनियमः, तत्सहभावाश्रुतेः । यथाऽङ्गानां सहभावः श्रूयते "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्या"दित्यादिना, तथा तेषामुपासनानां सहभावस्याश्रुतेरित्यर्थः । न चाङ्गतन्त्रत्वादुपासनानां समुच्चयनियमः, अङ्गतन्त्रस्यापि गोदोहनस्यानुष्ठानानियमात् । यदुक्तं "शिष्टेश्चे"ति सूत्रेऽङ्गवद्विधानाविशेषात्समुच्चय इति तन्न । तेन हीदमनुमानं लभ्यते, उपासनानि समुच्चित्यानुष्ठेयानि, विहितत्वात्, अङ्गवत्, इति । तत्र च क्रत्वर्थत्वमुपाधिः । परं च सूत्रद्वयोक्तं लिङ्गद्वयमप्रयोजकत्वेन दूषणीयम् ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । ३ । ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरङ्गाश्रितोपासनानामसमुच्चयं "एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षती"ति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्ताभिज्ञत्वं ब्रह्मण एवंवित्त्वम् । सर्वोपासनानां समुच्चये हि विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषामृत्विजां न स्यात्, सर्वेषां सर्ववित्त्वात् । अस्ति च परिपाल्यत्वकीर्तनम् । तस्मान्न सर्वोपासनासमुच्चय इति सिद्धम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ ३ । ४ । १॥

पूर्वस्मिन्पादे परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधारितम् । इह तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते । तत्र कर्मानपेक्षाणामासां विद्यानां कान्यङ्गानीत्याकाङ्क्षायां, यज्ञादीनि बहिरङ्गानि शमादीन्यन्तरङ्गाणि च निरूप्यन्ते । इत्येकविद्याविषयकत्वमनयोः पादयोः सङ्गतिः । तत्र परब्रह्मविद्यामाश्रित्य विचार्यते, किमौपनिषदात्मविद्या कर्मकर्तृद्वारा क्रत्वनुप्रवेशिनो, उत स्वतन्त्रपुरुषार्थसाधनमिति । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः फलम् । पूर्वपादान्त्याधिकरणे कर्माङ्गविद्योक्तिप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य सिद्धान्तमुपक्रमते "पुरुषार्थ" इति । अतोऽस्मादौपनिषदात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थो मोक्षः सिद्ध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादेः केवलविद्याया मोक्षहेतुत्वबोधकशब्दादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । सगुणविद्यानामपि स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं तत्फलश्रुतेरिति बोध्यम् ॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति ।

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ ३ । ४ । २॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तज्ज्ञानमपि पर्णताव-त्कर्मशेषात्मद्वारा क्रत्वङ्गम् । अत्रायं प्रयोगः । तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गम्, फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वात्, पर्णतावत्,

इति । ननु विशेषणासिद्धो हेतुः "तरति शोकमात्मवित्"इत्यादिफलश्रुतेः सत्त्वादित्यत आह "पुरुषे"ति । यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु पर्णमयी द्रव्ययजमानस्थाञ्जनादिसंस्कारप्रयाजादिरूपेष्वपापश्लोकश्रवणादिफलश्रुतिरर्थवादः, तथाऽत्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा च न हेतोर्विशेषणासिद्धिरिति भावः ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ । ४ । ३ ॥

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे"इत्यादौ ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां विद्यया सह कर्माचारदर्शनाल्लिङ्गाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्माङ्गत्वमित्यर्थः । विदेहानामधिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेनाश्वमेधेन वा बहुदक्षिणायुक्तेनेजे यागं कृतवानित्यर्थः ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३ । ४ । ४ ॥

किञ्च, "यदेव (कर्म) विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति तृतीयाश्रुत्या विद्यायास्तस्य कर्मशेषत्वस्य श्रवणान्न स्वातन्त्र्येण मुक्तिफलत्वमित्यर्थः ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनादपि न मुक्तिफलत्वं विद्यायाः । किन्तु कर्माङ्गत्वमेवेत्यर्थः । तं परलोकं व्रजन्तं विद्याकर्मणी समनुगच्छत इति श्रुत्यर्थः ॥

रवर्जमित्युक्तेः कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोऽण् । अणिञोः किम् । दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः । अत्रेञो न लुक् । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । अत्र ह्यौत्सर्गिक एवाण् । यत्र ह्यौत्सर्गिकस्येञा बाधः प्राप्तस्तत्रैव तद्बाधनार्थं ऋष्यण्प्रवृत्तेः । यद्वा पाणिनशब्दो यौगिको न तु रूढः । लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् । एतच्च दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेर्भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति भाष्यवार्तिकप्रयोगादुन्नीतमिति बोध्यम् ॥ अब्राम्हणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ भाण्डिजङ्घिः पिता । भांडिजंघिः पुत्रः । इञन्तात्फको लुक् ॥

पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पीलाया वेत्यण् । तस्मादणो द्व्यच इति फिञ् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ * ॥ द्व्यञ्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दादणो द्व्यच इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

इञः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति ॥ पन्नागारस्यापत्यं अत इञ् यञिञोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ॥ पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलस्तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

ते तद्राजाः ञ्यादयस्तद्राजा इति च वक्ष्यति । बहुष्वर्थेषु तद्राजसंज्ञकस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥ अङ्गाः । वङ्गाः । लोहितध्वजा इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः, तस्यामेव रघोः पांड्याः, इति च । कौरव्ये पांड्ये च साधवः' तमाचक्षाणा इति वा समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुद्ध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणयेत्याहुः । तद्राजस्य किम् । औपगवाः । बहुषु किम् । आङ्गः । लौहितध्वज्यः । तेनैव किम् । प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियां किम् । आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥

एभ्यो विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । यस्काः । शिवाद्यणो लुक् । बहुषु किम् । यास्कः । तेनैव किम् । प्रिययास्काः । अस्त्रियां किम् । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । यास्काश्छात्राः । शैषिकोऽण् । विहितविशेषणान्नेह । यास्कायनयः । शिवाद्यणन्ताद्यून्यणो ह्रश्च इति फिञ् ॥

यञञोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तञ्च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । गर्गादियञो लुक् । विदाः । उर्वाः । विदाद्यञो लुक् । बहुषु किम् । गार्ग्यः । वैदः । तेनैव किम् । प्रियगार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियां किम् । गार्ग्यः

स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साश्छात्राः । लौकिकगोत्रत्वाभावात्तयोश्चात्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुक् । तद्धि प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । वैदस्य वैदयोर्वा कुलं विदकुलं वैदकुलं वा । यञादीनां किम् । आङ्गकुलम् । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादयः । आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । एकद्वयोः किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्येव । तत्पुरुषे किम् । गार्ग्यस्य समीपं उपगार्ग्यम् । षष्ठ्याः किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ । ४ । ६५ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ अत्रयः । इतश्चानिञ इति ढको लुक् । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । ऋष्यणो लुक् ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् बहुषु ॥ पन्नागाराः । युधिष्ठिराः । अतइञ्वाह्वादीञो लुक् । बह्वचः किम् । वैकयः । पैष्पयः । इञः किम् । नाकुलाः । ऋष्यादण् । प्रेत्यादि किम् । वालकयः । बाह्वादीञ् । भरताः प्राच्या एव । तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थं अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतानामग्रहणमिति । तेन इञः प्राचामिति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुक् न । आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः पुत्रः । बाह्वादीञः फक् ॥

न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥

गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ॥ बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । यञञोश्चेति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गौपवनाः । शैशुबिन्दवाः ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे ॥ तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वनिवृत्यर्थम् । उपकाः । लमकाः । नडादित्वात्फको लुक् । औपकायनाः । लामकायनाः । द्वन्द्वे तु तिककितवादिषु पाठान्नित्यम् । भ्राष्टककपिष्ठलाः । भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । भ्राष्टकाः । कपिष्ठलाः । भ्राष्टकयः । कापिष्ठलयः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टप्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः ॥ चित्वं स्वरार्थम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः । अगस्त्यशब्दादृष्यण् । अगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञन्ते तु यञञोश्चेत्येव सिद्धम् । लुग्विधानेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ वृद्धत्वाच्छे आगस्तीया इत्यादिरूपसिद्धिः । कौण्डिन्यस्य त्वणेव भवितव्यम् । कण्वादिभ्यो गोत्रे इति तत्र विशेषो नास्तीति कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥ पुत्रीयति । राजपुरुषः । सुपः किम् । पुत्रीयतीत्यत्र क्यचोऽपि माभूत् । धातुप्रातिपदिकयोः किम् । वृक्षः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् ॥ अत्ति ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥

शपो लुक् । वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयते । प्राप्तोऽपि न भवति । त्राध्वन्नो देवाः । अप्राप्तोऽपि भवति ।

यङो ऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङो ऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विना ऽपि बहुलं लुक् । लोलुवः । पोपुवः । लोलवीति । योयवीति । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् । अनुदात्तङित्त इति तु न । ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्द्धशीङादयो ऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । अनुबन्धनिर्देशात् । तत्र तु श्तिपाशपेति नषेधात् । अत एव श्यन्नादयोऽपि न । गणेन निर्देशात् । किन्तु शब्नेव । चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शबनुवर्त्तते । शपः श्लुः स्यात् ॥ लुकि प्रकृतेऽपि श्लाविति द्विर्वचनार्थं श्लुः । जुहोति । बिभर्त्ति ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ ॥

शपः श्लुः ॥ दाति प्रियाणि । प्राप्तोऽपि न भवति । पूर्णां विवष्टि । अप्राप्तोऽपि भवति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

लुगनुवर्तते । एभ्यः सिचो लुक् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अगात् । अस्थात् । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशात् । पिबतेर्लुग्विकरणत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च । पातेः पै ओवै शोषणे इत्यस्य च न ग्रहणम् । एकस्य लुग्विकरणत्वादपरस्य लाक्षणिकत्वात् । तेनेह न । अगासीन्नटः । अयासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् । असात् । असासीत् । स्यतेरेव ग्रहणं श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यात् न तु षो षे जै षै क्षये इत्यस्य । तेनेह न । असासीत् । परस्मैपदेषु किम् । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः ॥ अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतानिष्ट ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः । २ । ४ । ८० ॥

एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वर्मित्रस्य । प्रणङ् मर्त्यस्य ।

नशेर्वेति कुत्वम्। सुरुचो वेन आवः। मान आधक्। आदित्याकारान्तग्रहणम्। प्रा पूरणे। आप्रा द्यावापृथिवी। परावर्गंभारभृद्यथा। अक्रन्नुषासः। त्वेर्यम् जागृवांसो अनुग्मन्। मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्। अह्नन वा अस्य दन्ताः। विभाषानुवृत्तेर्नेह। न ता अगृभ्णान्नजनिष्ट॥

आमः। २। ४। ८१॥

आमः परस्य लुक् स्यात्॥ एधाञ्चक्रे॥

अव्ययादाप्सुपः। २। ४। ८२॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात्॥ तत्र शालायाम्। अथ। विहितविशेषणान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे। आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः। २। ४। ८३॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना ऽमादेशश्च॥ उपकुम्भं तिष्ठति। उपकुम्भं पश्य। अत इति किम्। अधिहरि। अपञ्चम्याः किम्। उपकुम्भादानय॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्। २। ४। ८४॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्॥ उपकुम्भेन कृतम्। उपकुम्भं कृतम्। उपकुम्भे निधेहि। उपकुम्भं निधेहि। बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः ॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रथमस्य किम् । कर्तासि । कर्तासे ।

इत्योरम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

परश्च । ३ । १ । २ ॥

अयमपि तथा ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् ॥ अग्निः । कर्तव्यम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः ॥ यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । ३ । १ । ५ ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

गुप गोपने । तिज निशाने । कित निवासे रोगापनयने च । मान पूजायाम् । बध बन्धने । दान खण्डने । शान तेजने । भ्वादिषु पठितेभ्य एतेभ्यः सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् । तिज क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे । निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । सन्यङोरिति द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्र-

भृतयः क्ङिद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो । दानशानौ चार्जवनिशानार्थावेव स्वरितेतौ । एते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अतो ऽनुबन्धस्य केवले ऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तादात्मनेपदम् । धातोरित्यविहितत्वात्सनो ऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे । तितिक्षते । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशये इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य विचिकित्सते इत्याद्युदाजहार कश्चित् । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । निन्दाद्यर्थेभ्यो ऽन्यत्र गोपयति । तेजयति । केतयति । मानयति । बाधयति । दानयति । शानयति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोरिच्छायां सन्प्रत्ययो वा स्यात् ॥ धातोर्विधेरिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । यङ् । सन् । णयन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । इच्छायां किम् । कर्तुं जानाति । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव ॥ न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । दण्डवानस्यास्तीतीह

मतुबन्तान्मतुब्न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् ॥ धात्ववयवत्वात्सुपो लुक् । क्यचि चेतीत्वम् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । नः क्ये इति नियमेनापदान्तत्वात् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अदस्यति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति । सुब्ग्रहणं किम् । वाक्यान्माभूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तदविघातार्थः ॥ मान्तप्रकृतिकादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ छन्दसि परेच्छायामपीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा त्वा वृका अघायवः ॥

काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् ॥ पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किङ्काम्यति । स्वःकाम्यति । कस्येत्संज्ञा न । फलाभावात् । चित्वं चिन्त्यप्रयोजनम् । धातुस्वरेण सिद्धेः ॥

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारे ऽर्थे क्यच् स्यात् ॥ पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् ॥ क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः स च व्यवस्थितः ।

ओजसोऽप्सरसोर्नित्यमितरेषां विभाषया ।

कृष्ण इवाचरति कृष्णायते ॥ ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा ॥ * ॥ वाग्रहणात्क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्सन्नियोगे ऽनुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारे वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे । वार्तिके ऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्तिकन्तु अनुबन्धासङ्गार्थम् । तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकाले न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतोगुणे इति शपा सह

परहृपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणम-पनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । अा । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल अा वृद्धिः । अतुसादिषु तु आतो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवाचरति । मालाति । लिङ्गवि-शिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तवत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत्र हलङ्याबिति लोपो न । ङीसाहचर्यादा-पोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनु-वर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैय-टादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि लिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेर इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठ-स्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । णिश्रीति चङ् न । अद्रावीत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । इदमि-वाचरति । इदामति । राजेवाचरति राजानति । पन्था इवाचरति पथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु यल्लोपाविति वचनाराणलि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव स्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वाञ्चकारेति तद नाकरमेव ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च ॥ अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति ॥ ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्धे इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकं तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसञ्ज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत इति । तेन मनस्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवञ्चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकञ्च सजातीयविषयकम् । तेन यत्रोपसर्गसदृशं रूपं सकलं श्रूयते नत्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवञ्च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे भाष्यं वार्तिकं तद्भाष्यञ्च प्रमाणम् । तथाहि ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामिच्छत् औस्रीयत् । ओङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति भाष्ये स्थितम् ।

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणं न तु डाचोऽसम्भवात् ।

नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् । लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् ॥ कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थास्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थतपोभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् ॥ रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थे इति

कैयटः। वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ॥ तपसः पर-स्मैपदञ्च॥ * ॥ तपश्चरति तपस्यति॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। ३। १। १६॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्॥ बाष्पमुद्वमति। बाष्पायते ऊष्मायते॥ फेनाच्चेति वक्तव्यम्॥ * ॥ फेनायते॥

शब्दवैरकलहाभ्रकरावमेघेभ्यः करणे। ३। १। १७॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्॥ शब्दं करोति शब्दायते। पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासकारः। शब्द-यति॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च॥ * ॥ सुदिनायते॥ अटाट्टा-शीकाकोटापोटासोटापृष्ठाप्लुष्वाग्रहणं कर्तव्यम्॥ * ॥ अटायते। अट्टायते। शीकायते। कोटायते। पोटायते। सोटायते। पृष्ठायते। प्लुष्वायते॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्। ३। १। १८॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् वेदनाकर्तु-रेव चेत्सुखादीनि स्युः॥ सुखं वेदयते सुखायते। दुःखायते। कर्तृ-ग्रहणं किम्। परस्य सुखं वेदयते॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्। ३। १। १९॥

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च। नमस्यति देवान्। पूजयतीत्यर्थः। वरिवस्यति गुरून्। शुश्रूषत इत्यर्थः। चित्रीयते। विस्मयत इत्यर्थः। विस्मापयत इत्यन्ये॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्। ३। १। २०॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च॥ * ॥ विविधं विरुद्धं चोत्क्षेपणं व्यसनम्। उत्पुच्छयते। विपुच्छयते॥ भाण्डात्समाच-

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् । मूल्य

ष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं॰श्रीराममिश्र-
शास्त्रिप्रणीतक्काचित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः .. .. ६॥।)
ाष्यरा प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा .. ८।)
ाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा .. ४॥)
र्थसंग्रहो भगवद्रामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः .. .. ३॥।)
ः प्रथमो बिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं॰स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः .. .. १॥=)
र्तसहितो वेदार्थसंग्रहः .. .. ३॥।)
दीपिका .. .. ८।)
काण्डम्, जैमिनीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायीस्वरूपम्, भाट्टच-
न्द्रिकोपेतम्, पं॰स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् । १।)
काव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप॰दामोदर-
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा .. .. ५॥।)
उत्तरार्द्धम् .. .. ८॥।)
ीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण
श्रीसायणाचार्येण विरचिता .. .. ७॥)
का, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ६॥)
ङन्तार्णवतरणिः .. .. ६)
मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता .. .. ॥=)
निसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता .. ५॥)
ावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता .. .. ॥।)
न्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, मीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ॥।)
ुक्ताकलापः–सर्वार्थसिद्धियुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-
तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणेन श्रीवेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः ५॥=)
तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्थर्वेनिस्साहबकृताङ्गलभाषानुवादयुता .. १॥।)
प्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः .. .. २॥)
ेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः .. .. १२)
प्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-
काराणां परमगुरुणा श्रीयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम् .. .. ॥।)
ा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-
पाख्यटीकया सहित .. .. १५॥)

CONTENTS.

Page.